



Bu proje Avrupa Birliği tarafından finanse edilmektedir.

Türkiye’de Katılımcı Demokrasinin Güçlendirilmesi:
Toplumsal Cinsiyet Eşitliğinin İzlenmesi Projesi

Din Hizmetlerine Erişimde Toplumsal Cinsiyet Eşitliği

Haritalama ve İzleme Çalışması

Editör

Prof. Dr. Serpil Sancar

Yazarlar

Dr. Mine Yıldırım

Doç. Dr. Özgür H. Çınar

Dr. Zehra Yılmaz

Dr. Hilal Arslan



CEİD YAYINLARI: 12

Din Hizmetlerine Erişimde Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Haritalama ve İzleme Çalışması
ISBN: 978-605-69015-1-5

Kaynak gösterilmek kaydıyla yararlanılabilir.

CEİD ADRES

Cinnah Caddesi, No:75/7 Çankaya, 06690
Ankara, Türkiye
Tel: 0 312 440 04 84
www.ceid.org.tr
www.ceidizleme.org

1. Basım:
Aralık 2018

Kapak/İç Tasarım/Baskı: Elma Teknik Basım Matbaacılık
İvedik OSB Matbaacılar Sitesi, 1516/1 Sokak No:35, Yenimahalle/Ankara

Düzeltilti: Nika Yayınevi

“Bu yayın Avrupa Birliği’nin maddi desteği ile hazırlanmıştır. İçerik tamamıyla Cinsiyet Eşitliği İzleme Derneği’nin sorumluluğu altındadır. Avrupa Birliği ve T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı’nın görüşlerini yansıtmak zorunda değildir.”

PROF. DR. SERPİL SANCAR Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümünde öğretim üyesi. Siyaset Kuramı, Siyaset Sosyolojisi, Küresel Siyasal Dinamikler, Din-Siyaset ilişkisi, Sosyal Bilimlerde Araştırma Metodolojisi, Cinsiyet ve Siyaset, Feminist Kuram hakkında dersler veriyor. Ankara Üniversitesi Kadın Araştırmaları Merkezinin (KASAUM) kurucularından olan Profesör Sancar hâlen bu merkezin müdürü olarak görevini sürdürmektedir. TÜBİTAK Bursuyla ABD-George Washington Üniversitesi’nde “Din ve Cinsiyet” konusunda araştırma yaptı ve ders verdi. Cinsiyet Eşitliği İzleme Derneği’nin (CEİD) kurucu başkanı olan Profesör Sancar’ın doktora tezi Din, Siyaset ve Kadın: İran Devrimi (Belge Yayınları, 1990; İkinci Baskı, Nika Yayınları, 2016) başlığını taşımaktadır. Profesör Sancar’ın yakın zamanda yayınlanmış “Diyamet’in Kadınlaşması: Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Yeni Kadın ve Aile Politikası”, ve “Will Islamism be Women’s Rights Friendly: Compromising and Conflict on Women’s Rights Agenda in Turkey” adlı iki makalesi bulunuyor.

DOÇ. DR. ÖZGÜR H. ÇINAR Birleşik Krallık’ta bulunan BPP Üniversitesi’nde doçent olarak çalışmaktadır. 2012 yılında Essex Üniversitesi Hukuk Fakültesi’nden doktora derecesini aldı. Kasım 2012 ile Eylül 2016 tarihleri arasında Oxford Üniversitesi St Antony’s College’de, Hukuk Fakültesi’nde ve Kellogg College’de doktora sonrası araştırmalar yaptı. 2008 yılından beri ayrıca Avrupa Konseyi için uzman hukukçu olarak çalışmaktadır. Çeşitli dergilerde yayınlanmış yazılarının ve raporlarının dışında *Conscientious Objection to Military Service and Turkey’s Obligations under International Human Rights Law* (Palgrave MacMillian, 2014), *Vicdani Red Hakkına İlişkin Uluslararası Standardlar ve Türkiye’nin Görevleri* (Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2014), *Conscientious Objection to Military Service in International Human Rights Law* (Palgrave MacMillan, 2013) ve *Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararlarının Türk Hukukuna Etkisi* (İHD, 2005) adlı kitapları olan yazar; aynı zamanda *Freedom of Religion and Belief in Turkey* (Cambridge Scholars, 2014), *Conscientious Objection: Resisting Militarized Society* (Zed Books, 2009) ve *Çarklardaki Kum: Vicdani Red* (İletişim Yayınları, 2008) kitaplarının iki editöründen birisidir.

DR. MİNE YILDIRIM Norveç Helsinki Komitesi’nin İnanç Özgürlüğü Girişimi projesinin direktörü olarak görev yapmaktadır. Doktora derecesini (*cum laude*) 2015 yılında Finlandiya’da bulunan Abo Akademi Üniversitesi’nden almıştır. “Din veya İnanç Özgürlüğünün Kolektif Boyutu & Türkiye Vakası” başlıklı doktora tezi 2017 yılında Routledge Yayınevi tarafından İngilizce olarak yayınlanmıştır. Uluslararası hukukta din veya inanç özgürlüğü alanında, Oslo Coalition of Freedom of Religion or Belief, Eğitim Reform Girişimi, Politika ve Demokrasi Çalışmaları Merkezi, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı gibi kuruluşlar tarafından yürütülen pek çok projede uzman danışman ve araştırmacı olarak yer almıştır. Ayrıca, *Freedom of Religion or Belief in Turkey* (Cambridge Scholar, 2014) kitabının iki editöründen biridir. Mine Yıldırım din veya inanç özgürlüğü hakkının her yönüyle ilgili olarak çok sayıda uluslararası ve ulusal düzeyde akademik dergilerde ve popüler nitelikte gazete ve web sayfalarında yayınlanan yazılar kaleme almıştır; Bunların bazıları şöyledir: *The Return of Property to Community Foundations in Turkey - The Restitution Decree* (European Yearbook of Minority Issues, 2013), *The Right to Establish Places of Worship in Turkey* (Religion & Human Rights, 2013), *Religion in the Public and Private Workplace: The Approach of the Turkey Judiciary* (Ashgate, 2012) *Conscientious Objection to Military Service in International Law and the Case of Turkey*, Religion & Human Rights, Brill Publications, 2010), *Partilerin İnanç Özgürlüğü Vizyonları* (Agos, 2018), *Resmi Geçerliliği Olan Dini Nikah Kıydırabilmek Bir Hak mı?* (Bianet, 2017).

DR. ZEHRA YILMAZ Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü’nde Doktor Öğretim Görevlisi olarak çalışmaktadır. 2013 yılında Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü’nden doktora derecesini aldı. 2010 yılında Georgetown Üniversitesi’nde 1 yıl doktora araştırmasını sürdürdü. Müslüman kadın hareketi ve islamcı feminizm konuları üzerine çeşitli dergilerde ve derleme kitaplarda yayınlanmış makalelerinin dışında, yazarın 2015 yılında İletişim Yayınları tarafından basılan *Dişil Dindarlık: Türkiye’de İslamcı Kadın Hareketi’nin Dönüşümü* başlıklı bir kitabı da bulunmaktadır.

DR. HİLAL ARSLAN Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü Sosyal Araştırma Yöntemleri Anabilim Dalında doktor öğretim görevlisidir. Orta Doğu Teknik Üniversitesi’nden (ODTÜ) Sosyoloji lisans ve İstatistik yan dal diplomasıyla mezun olan Arslan, ODTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde araştırma görevlisi olarak görev yaparken aynı bölümden yüksek lisans derecesi aldı. Doktora eğitimini Jacobs Üniversitesi Bremen, BIGSSS, Sosyoloji anabilim dalında post-sosyalist ülkelerde mutluluk eşitsizliği üzerine yazdığı tezle tamamladı. Arslan’ın araştırma ilgi alanları; refah, iyi oluş, sosyal göstergeler, toplumsal eşitsizlikler ve toplumsal cinsiyet istatistikleridir. Akademik çalışmalarının yanı sıra ulusal ve uluslararası kurumların desteklediği çeşitli araştırma projelerinde görev almıştır. Bunlardan bazıları, “Türkiye’de Kadına Yönelik Aile İçi Şiddet Araştırması” (T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı ve Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü, 2014); UNDP “Avrasya’da Yaşam Kalitesi: Azerbaycan ve Kırgızistan” (ODTÜ KORA ve TÜBİTAK, 2007).

ÖNSÖZ

Elinizdeki rapor *Türkiye’de Katılımcı Demokrasinin Güçlendirilmesi: Toplumsal Cinsiyet Eşitliğinin İzlenmesi Projesi* kapsamında hazırlanan bir dizi tematik haritalama ve toplumsal cinsiyet eşitliğini (TCE) izleme göstergeleri geliştirme çalışmalarının sonucudur. Söz konusu proje 2013-2017 tarihleri arasında, çok sayıda kişi ve kurum ile yapılan yoğun toplantılar ve görüş alış verişleri ile şekillendi. Bu görüşmelerde üzerinde birleşilen ortak görüş, TCE politikalarının Türkiye’de geldiği noktada bağımsız izleme ve değerlendirme mekanizmalarını geliştirmenin gerekliliği oldu. TCE’yi hayata geçirmeye yönelik bugüne kadar geliştirilmiş ulusal mevzuat ve eylem planları uygulamasının yerindeliğini ve etkinliğini ölçme ve değerlendirmeyi gerçekleştirecek bağımsız bir izleme mekanizmasının kurulması bu gereksinmeye karşılık geliyordu. TCE’yi gerçekleştirmeye ilişkin uygulamaların siyasi ve ideolojik polemiklerden uzak, bilimsel ve teknik gereklere uygun ve sistematik olarak izlenebilmesini kolaylaştıracak araçların geliştirilmesi gerekiyordu. Bu izleme çalışmalarının uluslararası normlarla uyumlu ve sürdürülebilir olması için önceden izleme göstergelerinin geliştirilmesini; bu göstergelerin haritalama ve periyodik raporlama yoluyla değerlendirmesini sağlama amacı, bu projenin yol haritası oldu. Bu çabaların sürdürülebilirliğinin sağlanabilmesi için gerekli olan kurumsallaşmanın başlangıç adımlarının atılması da bu projenin amaçları içinde yer aldı.

Türkiye’de Katılımcı Demokrasinin Güçlendirilmesi: Toplumsal Cinsiyet Eşitliğinin İzlenmesi Projesi, kendi faaliyet alanını tanımlarken toplumsal cinsiyete duyarlı hak temelli izleme yaklaşımını benimsedi. Proje, temel olarak, TCE için geliştirilmiş uluslararası norm ve standartların Türkiye’deki mevzuat, uygulama ve izleme politikalarına içerilmesini desteklemeyi; TCE ile ilgili sorun alanlarını haritalama çalışmaları ile raporlamayı; bu alanlara özgü izleme göstergeleri geliştirerek bağımsız, bilimsel ve ana-akımlaştırılmış bir izleme stratejisinin Türkiye’de kurumsallaşmasına katkıda bulunmayı; TCE’yi izleme alanında kamu-sivil işbirliğini ve bilimsel izleme kapasitesini geliştirmeyi hedefledi.

Proje Mart 2017 tarihinde uygulanmaya başlandı ve 24 aylık bir sürede tamamlanması planlandı. AB tarafından finanse edilen projenin yararlanıcı kurumu Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, sözleşme makamı Merkezi Finans ve İhale Birimi ve uygulayıcı kurumu Cinsiyet Eşitliği İzleme Derneği’dir. Projenin hedef grubunu cinsiyet odaklı sivil toplum örgütleri, hak temelli izleme yapan diğer sivil örgütler, ilgili diğer kamu kurumları, valilikler ve büyük şehir belediyeleri ve eşitlik birimi olan ilçe belediyeleri oluşturdu. Proje paydaşları ise Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı- Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü (KSGM), TBMM Kadın Erkek Fırsat Eşitliği Komisyonu (KEFEK), Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu (TİHEK), Kamu Denetçiliği Kurumu’dur (KDK).

Projenin amacı doğrultusunda seçilen on tematik alanda (kadınlara yönelik toplumsal cinsiyet temelli şiddetle mücadele, siyasal kararlara katılımı; eğitime, istihdama, din, spor, sağlık ve kentsel haklar/hizmetlere erişimde; medyada cinsiyetçilikle ve kadın/insan ticareti ile mücadelede toplumsal cinsiyet eşitliği) **haritalama raporları** ve **izleme göstergeleri** hazırlandı. Bunun yanı sıra, projenin çıktılarının ve ilgili alanlarda sayısız kaynak ve verinin kamu, sivil, bütün toplum kesimlerince ulaşılabilir olacağı **Cinsiyet Eşitliği İzleme Merkezi** kuruldu ve e-kütüphanesi ile birlikte kullanıma hazır hale geldi. On tematik alanda hazırlanan Haritalama Raporları ve özetleri ilgili okurlara sunulmak üzere elektronik kullanıma açıldı; Türkçe olarak basıldı; geniş özetleri de İngilizce ve Türkçe olarak yayınlandı. Hazırlanan Haritalama Raporları kapsamında geliştirilen 515 adet hali hazırda verisi olan veya verisine ulaşılabilen gösterge, 822 adet geliştiri-

rilmesi öngörülen gösterge olmak üzere toplam 1337 TCE izleme göstergesi, kullanılmak üzere kamuoyuna sunuldu.

Projenin önemli bir bileşeni de hazırlanan rapor verilerinin ve geliştirilen göstergelerin yerel düzeyde paylaşılabilmesi için seçilen pilot illerde yoğun bir çalışmayı gerçekleştirmesi oldu. Seçilen yedi pilot ilde toplumsal cinsiyete duyarlı hak temelli izleme eğitimi, haritalama raporları ve izleme göstergeleri eğitimi ve yerel eşitlik izleme eylem planı hazırlık atölyesi gerçekleştirildi. **Yerel Eşitlik İzleme Platformları** oluşturma ve sürdürme çalışmaları yapıldı. Pilot iller olan Adana, Ankara, İstanbul, İzmir, Kars, Gaziantep ve Trabzon’da yerellerde sunulan hizmetlerin cinsiyet eşitliğini gözetip gözetmediğini ölçmek, değerlendirmek ve izlemek amacıyla **Yerel Eşitlik İzleme Planları** hazırlandı ve bu çalışmaların tüm Türkiye’ye yaygınlaşması, geleceğe taşınarak sürekliliğinin sağlanması amacıyla da **Ulusal Eşitlik İzleme Planı** oluşturuldu.

Proje sonuçlarının uzun dönemde kalıcı olması, sürdürülebilir desteklerin varlığı ile olacaktır. Bu desteklerin de, proje çıktılarının geniş toplumsal kesimlerce kullanılır ve geliştirilir olması ile oluşacağına inanıyoruz.

Projenin gerçekleşmesinde sayısız kişi ve kurumun emeği var, bu katkılar olmasaydı bu proje hayata geçemezdi. Bu süreçte yoğun bir özveriyle çalışan proje ekibine, haritalama raporlarını ve göstergelerini uzun yorucu çalışmalarla tamamlayan uzmanlara, süreci baştan sona uyum içinde çalışarak yönetilmesine destek veren CEİD üyelerine çok teşekkür ederiz. Projenin merkezde ve yerelde sayısız çalışmasını gerçekleştiren CEİD yerel koordinatörleri, eğitim uzmanları projenin hayata geçirilmesini kolaylaştırdılar. Yerel İzleme Platformları çalışmalarına katılarak Yerel Eşitlik İzleme Planlarını hazırlayan kamu görevlileri ve sivil örgütlerin temsilcileri bu çalışmayı yerellerde hayata geçirdiler. Bu projenin bir başarısı varsa burada sayabildiğimiz ve sayamadığımız sayısız kişinin emeği sayesinde. Hepsine *Türkiye’de Katılımcı Demokrasinin Güçlendirilmesi: Toplumsal Cinsiyet Eşitliğinin İzlenmesi Projesi*’ne kattıkları değerler için içten teşekkürlerimizi sunarız.

Cinsiyet Eşitliği İzleme Derneği

Yönetim Kurulu

İÇİNDEKİLER

Tablolar Listesi	10
Şekiller Listesi	12
Kısaltmalar Tablosu	13
Yönetici Özeti	19
I. Giriş	29
II. Uluslararası Normların ve Standartların Belirlenmesi	33
A. Din Hizmetlerine Erişimde Toplumsal Cinsiyet Eşitliği İle İlgili İnsan Hakları Belgelerini Listelenmesi	33
B. Normlar	35
1. Eşitlik ve Ayrımcılık Yasası	35
1.1 Eşit Haklara Sahip Olma Hakkı	35
1.2 Toplumsal Cinsiyet Eşitliği	37
1.3 Düşünce, Vicdan ve Din Özgürlüğü	38
2. Normlarla İlgili Uluslararası Belgelerde Düşünce, Vicdan ve Din Özgürlüğü	42
C. Standartlar ve Ölçütler	44
1. Düşünce, Vicdan, Din Özgürlüğü ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Normlarıyla İlgili Standartlar	44
2. Düşünce, Vicdan ve Din Özgürlüğü ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliğinin Kesişim Alanları	45
3. Düşünce, Vicdan ve Din Özgürlüğü İle Toplumsal Cinsiyet Eşitliğinin Birlikte Sağlanması İçin Öngörülen Standartlar	53
3.1 Cinsiyetçi Basmakalıp Düşüncelerin ve Kültürel Pratiklerin Dinî Gereklere Gibi Sunulmasının Önlenmesi	53
3.2 Dinî Kurumların ve Süreçlerin Yönetiminde Kadınların Eşit Yer Alabilmesi	55
3.3 Aile Hukuku ve Kadının İnsan Hakları İhlalleri	55
3.4 Çocukların Din Eğitimi	56
3.5 Devletlerin Düzenleme ve Sınırlama Yetkisi	57
3.6 Devletlerin Dinî Sembol Kullanımını Sınırlama Yetkisi	59
III. Türkiye Mevcut Durum Analizi	61
A. Yerel Mevzuatın Haritalaması: Türkiye Mevzuatında Din ve İnanç Özgürlüğü ile Toplumsal Cinsiyet Eşitliği	61
1. Anayasa’da Vicdan, Dinî İnanç ve Kanaat Hürriyeti ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliği	61
2. Türk Ceza Kanununda Din, Vicdan Özgürlüğü ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliği	63
3. Siyasî Partiler Kanununa Göre Din, Vicdan Özgürlüğü ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliği	64

4. Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB) Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliği	65
4.1 DİB - Aile İrşat ve Rehberlik Büroları ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliği	68
4.2 Aile Hukuku İle İlgili Yeni Düzenlemeler: Müftülere Evlendirme Yetkisi Verilmesi	71
4.3 Türkiye Diyanet Vakfı (TDV), KAGEM ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliği	73
5. Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu Kanunu (TİHEK) ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliği	74
6. MEB- Din Öğretimi Genel Müdürlüğü ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliği	75
7. Yükseköğrenim Kurumu (YÖK), Yüksek Din Eğitimi ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliği	76
B. İlgili Politikaların Haritalaması: Türkiye’de Din Hizmetleri ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliği	77
1. Din Hizmetleri ile Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Politikalarının Bağdaştırılması	78
2. Dinî Hizmetlerini Yürüten Kamu Görevlileri ve Hizmetten Yararlananlar Açısından Toplumsal Cinsiyet Eşitliği	83
2.1 Din Hizmetleri Yönetiminde Toplumsal Cinsiyet Eşitliği	84
2.2 Din Hizmetlerini Yürüten Kamu Görevlileri ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliği	85
3. Dinî Eğitim ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliği	89
3.1 Yaygın Din Eğitimi: Kur’an ve Hafızlık Kursları	90
3.2 Örgün Din Eğitimi: İmam-Hatip Okulları	92
3.3 Yüksek Din Eğitimi ve İlahiyat Fakülteleri	96
4. Dinî Rehberlik Görevi Olarak Kadını ve Aileyi Koruma	100
5. Aile Hukuku Konularında Dinî Yorumlar: Din İşleri Yüksek Kurulu Yorumları, Diyanet-Aile Dergisi ve Hutbeler	101
6. Dinî İbadet Yerlerinin Yönetimi - Cami Hizmetlerine Kadınların Erişimi	102
7. Hac ve Umre Ziyaretlerinin Örgütlenmesi	104
C. Sivil Toplum Örgütlerinin Toplumsal Cinsiyet Eşitliğini İzleme Kapasitelerinin Haritalaması (Yapısal İzleme)	105
1. Toplumsal Cinsiyet Temelli İzleme Yapan Sivil Örgütlerin Kapasiteleri	105
2. Toplumsal Cinsiyet Temelli İzleme Yapan Ulusal STK’ların Toplumsal Cinsiyet Eşitliği İzleme Kapasiteleri	110
3. Hak Temelli İzleme Yapan Yerel STK’ların Toplumsal Cinsiyet Eşitliği İzleme Kapasiteleri	118
4. Farklı İnanç Gruplarının Hak Temelli Dernekleri ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliği	122
5. Türkiye’de Din ve İnanç Özgürlüğü ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliğinin Kesişim Alanları	140
5.1 Dinî Sembollerin Kullanım Serbestliği	140
5.2 Cami İbadetlerine Kadınların Erişimi için Sivil Kadın Eylemleri	141
IV. Gösterge ve Veri Kaynakları	145

KAYNAKÇA	167
ULUSLARARASI SÖZLEŞMELER	167
ULUSLARARASI RAPORLAR VE BELGELER	167
ULUSLARARASI MEKANİZMALARIN KARARLARI	170
MAHKEME KARARLARI	171
Avrupa İnsan Hakları Komisyonu ve Mahkemesi Kararları	171
Avrupa Adalet Divanı Kararları	172
TÜRKİYE HAKKINDA RAPOR VE BELGELER	172
Resmî Raporlar ve Belgeler	172
Özel Raporlar ve Belgeler	174
AKADEMİK KAYNAKLAR	176
KİTAPLAR	176
MAKALELER	179
AKADEMİK TEZLER	183
ARAŞTIRMALAR	183
İNTERNET KAYNAKLARI	185

Tablolar Listesi

Tablo 1: Din Hizmetlerine Erişimde Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Politikalarının Dayanakları Olan Uluslararası Sözleşmeler	34
Tablo 2: Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Politikalarının Dayanakları Olan Uluslararası Belgeler	34
Tablo 3: Düşünce, Vicdan ve Din Özgürlüğü ile Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Normlarını Tanımlayan Uluslararası Sözleşmeler ve İlgili Belgeler	52
Tablo 4: En Az Bir Kez Evlenmiş Kadınların Yaşına Göre Nikah Türleri	72
Tablo 5: En Az Bir Kez Evlenmiş Kadınların Nikah Türleri	72
Tablo 6: Din Hizmetleri Yürüten Kurumların Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Uygulama Kapasiteleri	77
Tablo 7: Diyanet İşleri Başkanlığı’nın (DİB) Hizmetlerine İlişkin Bazı Performans Ölçüleri	79
Tablo 8: Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Ulusal Eylem Planı 2008-2013 İçinde Diyanet İşleri Başkanlığına Verilen Görevler	80
Tablo 9: Kadına Yönelik Şiddetle Mücadele Ulusal Eylem Planı (2016-2020) İçinde Diyanet İşleri Başkanlığına Verilen Görevler	81
Tablo 10: Kadının Güçlenmesi Strateji Belgesi ve Eylem Planı 2018-2023, Diyanet İşleri Başkanlığına Verilen Görevler	82
Tablo 11: Diyanet İşleri Başkanlığı Bütçesi (2012-2017)	83
Tablo 12: DİB Rehberlik ve Teftiş Hizmetleri Başkanlığı Üst Yönetiminde Kadın Erkek Oranı	84
Tablo 13: Din İşleri Yüksek Kurulunda Kadın Erkek Oranı	84
Tablo 14: Diyanet İşleri Başkanlığı Çalışan Kadın Erkek Sayılarındaki Artış Oranları (2010-2017)	86
Tablo 15: Diyanet İşleri Başkanlığı Çalışan Kadın Erkek Sayıları (2010-2017)	87
Tablo 16: İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflamasına ve Kadrolarına Göre Genel İdare Hizmetlerinde Görevli Personel Sayısı (Müftülükler) (31.12.2017 İtibariyle)	88
Tablo 17: İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflamasına ve Kadrolarına Göre Çalışan Sayısı-Din Hizmetleri Sınıfı (Müftülükler) (31.12.2017 İtibariyle)	88
Tablo 18: DİB Vaize İstihdamının 1991-2018 Yıllarında Artışı	89
Tablo 19: İBBS 3 ve Eğitim Kurumlarına Göre Devam Eden Kursiyer Sayısı	90
Tablo 20: Dini Kursların (Hafızlık/ Hafızlık Temel/ihtiyaç odaklı) (4-6 Yaş) Öğretmen ve Öğrencileri K/E Sayıları	91
Tablo 21: Hafızlık + Hafızlık Temel Eğitim Programı Öğretmen ve Öğrencilerin K/E Sayıları	91
Tablo 22: 04-06 Yaş Dini Öğretim Programları K/E öğretmen ve Öğrenci Sayıları Yıllık Değişimi	91
Tablo 23: Yaz Kur’an Kursları K/E öğretmen ve Öğrenci Sayıları	92
Tablo 24: T.C. MEB-DÖGM’ne Bağlı İmam Hatip Ortaokullarda Okul, Öğrenci Sayısı	93

Tablo 25: T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü’ne Bağlı İmam Hatip Liselerinde Okul, Öğrenci Sayısı	93
Tablo 26: T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü’ne Bağlı İmam Hatip Açık Öğretim Liselerinde Okul, Öğrenci Sayısı	93
Tablo 27: 2014-2015 Genel Ortaokul Eğitim Kurumları ve Öğrencileri İçinde Din Okulları ve Dini Eğitim alan Öğrenciler	93
Tablo 28: 2015- 2016 Genel Ortaokul Eğitim Kurumları ve Öğrencileri İçinde Din Okulları ve Dini Eğitim alan Öğrenciler	94
Tablo 29: 2014-2015 Ortaöğretim Okul ve Öğrenci Sayıları	94
Tablo 30: 2015-2016 Eğitim Yılı Ortaöğretim Okul ve Öğrenci Sayıları	94
Tablo 31: T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü’ne Bağlı Ortaokul ve Liselerde Öğrenci Artış Oranı	95
Tablo 32: T.C. MEB-DÖGM’ne Bağlı İmam Hatip Açık Öğretim Liselerinde Görevli Öğretmen Sayısı Artışı	95
Tablo 33: Yüksek Din Eğitimi: İlahiyat Fakülteleri Akademik Kadro Cinsiyet Dağılımı: 2017-2018	96
Tablo 34: Yüksek Din Eğitimi: İlahiyat Fakülteleri Akademik Kadro Artışı: 2013-2018	97
Tablo 35: İlahiyat Fakültelerinde Öğrencilerin Öğrenim Türüne Göre, Yıllara ve Cinsiyete Göre Dağılımı	98
Tablo 36: Din Eğitimi: İlahiyat Fakülteleri Mezun Sayılarınının Yıllara Göre Artışı	98
Tablo 37: Diyanet İşleri Başkanlığı: Hacca ve Umreye Giden Kadın Erkek Sayıları (2014-2017)	105
Tablo 38: Haç ve Umreye Gidenlerin Cinsiyet ve Yaşa Göre Dağılımı (2017)	105
Tablo 39: Din Temelli Sivil Örgütler Yönetimlerinde Kadın-Erkek Sayıları	127
Tablo 40: İncelenen Toplumsal Cinsiyet Temelli Sivil Örgütlerin İzleme Kapasiteleri	128
Tablo 41: İncelenen Hak Temelli Kuruluşlarının Toplumsal Cinsiyet Eşitliği İzleme Kapasiteleri	134
Tablo 42: İncelenen Hak Temelli İnanç Gruplarının Toplumsal Cinsiyet Eşitliği İzleme Kapasitesi	135
Tablo 43: Ulusal Düzeyde Veri Sağlayan Kaynaklar	145
Tablo 44: Uluslararası Düzeyde Karşılaştırmalı Veri Sağlayan Kaynaklar	145
Tablo 45: Din Hizmetlerinde Toplumsal Cinsiyet Eşitliği: Verisi Erişilebilir ya da Kayıt Altında Olan Göstergeler	147
Tablo 46: Verisinin Geliştirilmesi ve Kullanılması Önerilen Göstergeler	152

Ek Tablolar

Ek Tablo 1:	Diyanet İşleri Başkanlığı Temmuz 2018 Tarihli Güncel Kayıtlı Verileri	154
Ek Tablo 2:	İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflamasına ve Kadrolarına Göre Kadın-Erkek Personel Sayısı (Müftülükler)	156
Ek Tablo 3:	T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü’ne Bağlı Ortaokullarda Okul, Öğrenci Sayısı	157
Ek Tablo 4:	T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü’ne Bağlı İmam Hatip Liselerinde Okul, Öğrenci Sayısı	158
Ek Tablo 5:	T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü’ne Bağlı İmam Hatip Açık Öğretim Liselerinde Okul, Öğrenci Sayısı	159
Ek Tablo 6:	İBBS 3 ve Eğitim Kurumlarına Göre Devam Eden Kursiyer ve Bitiren Kursiyer Sayısı	160
Ek Tablo 7:	T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü’ne Bağlı İmam Hatip Açık Öğretim Liselerinde Görevli Öğretmen Sayısı	161
Ek Tablo 8:	T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü’ne Bağlı Ortaokullarda Görevli Öğretmen Sayısı	162
Ek Tablo 9:	2016-2017 Faaliyet Yılı Kuran Kursu Sayısı ve Katılan Kadın ve Erkek Öğrenci Sayıları	163
Ek Tablo 10:	İlahiyat Fakültelerinde Görevli Akademik Personelin Kadro Türüne ve Cinsiyete Göre Dağılımı	163
Ek Tablo 11:	İlahiyat Fakültelerinde Öğrencilerin Öğrenim Türüne Göre Cinsiyete Göre Dağılımı	164
Ek Tablo 12:	İlahiyat Fakültelerinden Mezun Öğrencilerin Program Türüne ve Cinsiyete Göre Dağılımı	165
Ek Tablo 13:	İBBS 3 ve Eğitim Kurumları ve Cinsiyetine Göre Devam Eden Kursiyer ve Bitiren Kursiyer Sayısı	166

Şekiller Listesi

Şekil 1:	Diyanet İşleri Başkanlığı’na Ayrılan Bütçenin Yıllara göre Değişimi	83
Şekil 2:	İlahiyat Fakültelerinde Görevli Akademik Personelin Kadro Türüne ve Cinsiyete Göre Dağılımı	96
Şekil 3:	İlahiyat Fakültelerinde Görevli Akademik Personelin Kadro Türüne ve Cinsiyete Göre Dağılımı	97
Şekil 4:	İlahiyat Fakültelerinde Kayıtlı Lisans ve Lisansüstü Öğrencilerinin Cinsiyete Göre Dağılımı	98
Şekil 5:	İlahiyat Fakültelerinden Mezun Öğrencilerin Program Türüne ve Cinsiyete Göre Dağılımı	99

KISALTMALAR

AB	Avrupa Birliği
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
AB-TCEE	Avrupa Birliği Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Endeksi (European Gender Equality Index-(EU-GEI)
AB-AmsA	Amsterdam Antlaşması
AİHS	Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi
AB-THB	Avrupa Birliği Temel Haklar Bildirgesi
ADRB	Aile ve Dini Rehberlik Büroları
AK	Avrupa Konseyi
AGİT	Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı
ASŞ	Avrupa Sosyal Şartı
AKPM	Avrupa Konseyi Parlamenter Meclisi
AKBK	Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi
AK - AKHB	Avrupa Kentsel Şartı ve Avrupa Kentli Hakları Bildirgesi
AİHM	Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi
AP	Avrupa Parlamentosu
ASPB/AÇSHB	Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı (Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı olarak değiştirilmiştir.)
AYYŞ	Avrupa Yerel Yaşamda Kadın-Erkek Eşitliği Şartı
BKH	Binyıl Kalkınma Hedefleri (Millenium Goals)
BM-SKH	Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri (Sustainable Development Goals)
BM	Birleşmiş Milletler
BM-ÇHS	Birleşmiş Milletler - Çocuk Hakları Sözleşmesi
BM- EHS	Birleşmiş Milletler - Engelli Hakları Sözleşmesi
BM ESKHS	Birleşmiş Milletler - Ekonomik Sosyal ve Kültürel Hakları Sözleşmesi
BM-İHEB	İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi
BM-MSHS	Uluslararası Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi
BM-İHAK	İnsan Hakları Komitesi
BM-KSHS	Kadınların Siyasal Haklarına Dair Sözleşmesi
BM-PD	Pekin Deklarasyonu
BM-PEP	Pekin Eylem Planı (BPfA -Beijing Platform for Action)

CEDAW	Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women (Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi)
CEİD	Cinsiyet Eşitliği İzleme Derneği
DİB	Diyanet İşleri Başkanlığı
DİYK	Din İşleri Yüksek Kurulu
DKAB	Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi
EIGE	European Institute for Gender Equality (Avrupa Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Enstitüsü)
Eurostat	European Statistics (Avrupa İstatistik Ofisi)
ESHİD	Eşit Haklar İçin İzleme Derneği
HSYK	Hakimler ve Savcılar Yüksek Kurulu
İHL	İmam Hatip Lisesi
İGE	İnsani Gelişme Endeksi (Human Development Index)
KSGM	Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü
MEB	Milli Eğitim Bakanlığı
MEB-DÖGM	Milli Eğitim Bakanlığı - Din Öğretimi Genel Müdürlüğü
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TCEE	Toplumsal Cinsiyet Eşitsizlik Endeksi (Gender Inequality Index)
TCES	Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Stratejisi (Council of Europe Gender Equality Strategy)
TCEUEP	Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Ulusal Eylem Planı 2008-2013
TCGE	Toplumsal Cinsiyet Gelişme Endeksi (Gender Development Index)
TİHEK	Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu
TKTCE	Toplumsal Kurumlar ve Toplumsal Cinsiyet Endeksi (Social Institutions and Gender Index (SIGI))
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
TDV-KAGEM	Kadın Aile ve Gençlik Merkezi
TÜİK	Türkiye İstatistik Kurumu
YÖK	Yüksek Öğretim Kurumu

Kurum İsimleri Konusunda Bilgilendirme

Bu raporun yazılması aşağıdaki kararnamelerden önce tamamlandığı için kurumların isimleri ve yapıları ile ilgili değişiklikleri yansıtmamaktadır. 703 Sayılı “Anayasada Yapılan Değişikliklere Uyum Sağlanması Amacıyla Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun Hükmünde Kararname” 9 Temmuz 2018 Tarihli ve 30473 Sayılı Resmi Gazete’de yayınlanmıştır. Kararname ile bazı bakanlık ve kurumların teşkilat yapıları ile görevleri değiştirilmiştir.

10 Temmuz 2018 tarih 1 numaralı Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi ve 15 Temmuz 2018 tarih ve 4 Numaralı Bakanlıklara Bağlı, İlgili, İlişkili Kurum ve Kuruluşlar ile Diğer Kurum ve Kuruluşların Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi ile bazı bakanlık ve kurumların teşkilat yapıları ile görevleri değiştirilmiştir.

Değişiklik yapılan bakanlık ve kurumlar aşağıda listelenmektedir:

- Avrupa Birliği Bakanlığı kapatılarak, Dışişleri Bakanlığı bünyesinde Avrupa Birliği Başkanlığı kurulmuştur.
- Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı ile Kalkınma Bakanlığı birleştirilmiş ve ismi Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı şeklinde değiştirilmiştir.
- Gümrük ve Ticaret Bakanlığı ile Ekonomi Bakanlığı birleştirilmiş ve ismi Ticaret Bakanlığı şeklinde değiştirilmiştir.
- Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı ile Orman ve Su İşleri Bakanlığı birleştirilmiş ve ismi Tarım ve Orman Bakanlığı şeklinde değiştirilmiştir.
- Maliye Bakanlığı’nın ismi Hazine ve Maliye Bakanlığı şeklinde değiştirilmiş ve Başbakan Yardımcılığına bağlı Hazine Müsteşarlığı yeni yapılanmada Hazine ve Maliye Bakanlığı çatısı altına geçmiştir.
- Ulaştırma Denizcilik ve Haberleşme Bakanlığının yeni adı ise Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı olmuştur.
- Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı ile Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı birleştirilmiş ve ismi “Çalışma Sosyal Hizmetler ve Aile Bakanlığı” şeklinde değiştirilmiştir.

4 Ağustos 2018 Tarihli Bazı Cumhurbaşkanlığı Kararnamelerinde Değişiklik Yapılması Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi (no:15) ile Bakanlığın ismi “Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı” olarak değiştirilmiştir.





Din Hizmetlerine Erişimde Toplumsal Cinsiyet Eşitliği

Haritalama ve İzleme alışması

Yönetici Özeti

1. Bu rapor, uluslararası sözleşmelerle korunan temel insan hakları alanının tarihsel olarak en geç gelişen ve hayata geçirilmesinde en çok zorluklarla karşılaşılacak iki temel hak alanının birlikte uygulanmasıyla ilgilidir: din ve inanç özgürlüğü ve toplumsal cinsiyet eşitliği. Bu iki temel insan hakkı alanının tarihsel arka planında laikliğin ve eşitliğe dayalı vatandaşlık anlayışının gelişimi yatar. Uluslararası insan hakları hukukunun en önemli kabullerinden biri olan din ve inanç özgürlüğünü hayata geçirme görevinin günümüzde modern devletlere verilmiş önemli bir görevdir. Bu kamu görevini yerine getirmek için gerekli en temel norm “devletin tarafsızlığı”dır. Öte yandan, uluslararası insan hakları hukukunun en geç gelişmiş ama en önemli normlarından biri de toplumsal cinsiyet eşitliğidir. Toplumsal cinsiyet eşitliğinin hayata geçirilmesi de, diğer normlarda olduğu gibi, modern demokratik ve laik devletlere verilmiş bir görevdir.
2. Bu raporun göstermeye çalıştığı üzere, bireylerin din ve inanç özgürlüğünü gerçekleştirmek için devletin tarafsızlığı önem taşımaktadır. Öte yandan, dinî inanç, gelenek ya da kültür kapsamında karşılaşılacak bazı durumların zaman zaman kadınların insan haklarını açığa çıkaran ya da dolaylı olarak ihlâl ettiğine rastlanmaktadır. Bu nedenle, devletler bireylerin dinî inançlarına uygun yaşamalarına karışmama ve bu özgürlüğü koruma ile görevli iken, aynı anda dinî inançlarına uygun yaşama hakkının kadınların insan haklarını ihlâl etmesini engelleme ve yasaklama ile yükümlüdür. Örneğin, erkeklerin birden fazla kadınla evlenmesi, reşit olamayan kız çocuklarının evlendirilmesi, kız çocuklarının sünnet edilmesi, sadece dinî nikâhla evlenen kadınların evlilikte eşit medenî haklardan yararlanamaması, kız çocuklara eşit miras verilmemesi, gibi kadın hakları ihlallerine karşı devletin tedbir alma yükümlülüğü vardır.
3. Bu rapor, sadece söz konusu iki temel hak alanında uluslararası normları ve standartları saptamanın yanı sıra Türkiye’nin, uluslararası normları ulusal normlara dönüştürme düzeyini de tanımlamaktadır. Söz konusu iki temel insan hakları alanının arakesitini düzenleyen hukukî, kurumsal çerçeveyi ve bunların hayata nasıl geçirildiğini gösteren politika ve uygulamaların mevcut durumunu da göstermektedir.
4. Din veya inanç özgürlüğü ile toplumsal cinsiyet eşitliğinin kesişiminde yer alan normları oluşturan insan hakları sözleşmeler ve ekli belgeler şöyledir: **Birleşmiş Milletler - İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi, Avrupa Birliği- Amsterdam Antlaşması, Avrupa Birliği - Temel Haklar Bildirgesi, Avrupa Konseyi - İnsan Hakları ve Temel Özgürlüklerin Korunması Sözleşmesi (AİHS)** ve ilgili Ek 1 Numaralı Protokol, **Avrupa Konseyi - Avrupa Sosyal Şartı, Birleşmiş Milletler - Ekonomik Sosyal ve Kültürel Hakları Sözleşmesi, Birleşmiş Milletler - Kadınlara Karşı Her Türü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi (CEDAW), Birleşmiş Milletler - Uluslararası Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi (MŞHS)**. Söz konusu bu sözleşmelere yorum getiren uluslararası belgeler ise şunlardır: **Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı ve İnsani Boyut Kopenhag Toplantısı Belgesi, Avrupa Komisyonu Kadın Erkek Eşitliği**

Güçlendirme Şartı, Avrupa Kadın Şartı, Avrupa 2020 Stratejisi, Birleşmiş Milletler - Pekin Deklarasyonu ve Eylem Planı, Birleşmiş Milletler - Binyıl Kalkınma Hedefleri 2000-2015, Birleşmiş Milletler - Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri 2015-2030, Birleşmiş Milletler - Din veya İnanca Dayanan Her Türlü Hoşgörüsüzlüğün ve Ayrımcılığın Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Bildirge.

5. Din veya inanç özgürlüğü ile toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanmasını amaçlayan uluslararası norm, eşitliği sağlama ve ayrımcılık yapmama gereğidir. Normun içeriği şu hususları kapsamaktadır: Her insanın eşit değer ve onura sahip olması; her insanın hukuka eşit şekilde erişim hakkı; hukuk tarafından eşit korunma ve faydalanma hakkı; her bireyin diğer insanlar gibi haklarına saygı duyulması; diğerleri gibi ekonomik, sosyal, politik, kültürel veya sivil yaşama eşit seviyede katılım hakkı.
6. Eşitlik için ayrımcılık yapmama normunu düzenleyen uluslararası sözleşmelerin ve ilgili diğer belgeler şunlardır: **BM-İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi**’nin 2. ve 7. maddeleri, **BM Uluslararası Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi**’nin 2. 3. 24. ve 26. maddeleri, **BM Ekonomik Sosyal ve Kültürel Hakları Sözleşmesi**’nin 3. maddesi, **BM Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi**’nin (CEDAW) 1. maddesi, **Avrupa Birliği Amsterdam Antlaşması**’nın 2. ve 3. maddeleri, **Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi**’nin 14. maddesi ve 12 No’lu Protokol’ün 1. maddesi, **Avrupa Birliği Temel Haklar Bildirgesi** (AB-THB) 21. 22. ve 23. maddeleri, **Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı**’nın (AGİT) **İnsani Boyut Kopenhag Toplantısı Belgesi**’nin 25. maddesi.
7. Düşünce, vicdan ve din özgürlüğü normu ile ilgili uluslararası sözleşmeler şunlardır: **BM-İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi**’nin (İHEB)18. maddesi; **BM- Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi**’nin (MSHS) 8. maddesi; **AB-Temel Haklar Bildirgesi**’nin 10. maddesi; **Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi**’nin 9. maddesi. İHEB ve MSHS’nin 18. maddeleri birlikte yorumlandığında düşünce, vicdan ve din özgürlüğünün iki farklı boyutu olduğu ortaya çıkmaktadır. İlki, özgürlüğün bireysel alanı olan *forum internum*, diğeri ise kamusal alanda özgürlüğün kullanımıyla ilgili *forum externum*’dur.

forum internum	forum externum
Din veya inanca sahip olma hakkı; Din veya inancı değiştirme hakkı; İnanmama hakkı; İnancını açıklamaya zorlanmama hakkı; Dini ibadetlere zorlanmama hakkı.	Din veya inancını açıklama hakkı; İbadet yerlerine eşit erişim hakkı; Dini inançların eğitim ve öğretim yoluyla öğrenilmesi ve aktarılması hakkı; Dini sembollerin kullanılması hakkı; Dini önderlerini seçme hakkı.

8. Düşünce, vicdan ve din özgürlüğü ile ilgili uluslararası belgeler ise şunlardır: **Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı** (AGİT)-**İnsani Boyut Kopenhag Toplantısı Belgesi** (1990) 9 (4) maddesi, **BM- Din veya İnanca Dayanan Her Türlü Hoşgörüsüzlüğün ve Ayrımcılığın Ortadan Kaldırılmasına Dair Bildiri** (1981 Bildirisi).

1981 Bildirisi’nin 6. maddesine göre düşünce, vicdan, din veya inanç özgürlüğünün içeriği şöyle tanımlanmıştır:

- *Bir din veya inanç ile bağlantılı olarak, ibadet etme veya toplanma, ve bu amaç için gerekli yerleri kurma ve kullanma;*
- *Gerekli vakıf veya insancıl amaçlı kurumlar kurma ve bunları işletme;*
- *Bir dinin veya inancın törenlerine veya geleneklerine ilişkin gerekli araçları ve materyalleri yeterli ölçüde yapma, alma ve kullanma;*
- *Bu alanla ilgili yayımları yazma, yayınlama ve dağıtma;*
- *Bir din veya inancın öğretimini, bu amaçlar için uygun yerlerde yapma;*
- *Bireylerden ve kurumlardan gönüllü mali yardım vermelerini isteme ve alma;*
- *Bir dinin veya inancın gerekleri ve standartları bakımından uygun olan liderleri yetiştirme, atama, seçme ve yerini alacak olanı belirleme;*
- *Bir kimsenin dininin veya inancının kurallarına uygun olarak dinlenme günlerine ve bayram tatillerine ve törenlerine uygun davranma;*
- *Ulusal ve uluslararası düzeyde, din ve inanç konularında bireyler ve topluluklarla iletişim kurma ve sürdürme.*

9. Düşünce, vicdan ve din özgürlüğü ve toplumsal cinsiyet eşitliği normlarıyla ilgili standartları saptayan uluslararası belgeler şunlardır: **BM-Binyıl Kalkınma Hedefleri** 2000-2015 Ölçütleri: Sekiz Stratejik Hedef’in üçüncüsü: *“Kadınların Konumunu Güçlendirmek ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliğini Geliştirmek”*; **BM-Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri** 2015-2030 Ölçütleri: 17 Temel Hedef’in beşincisi: *“Toplumsal cinsiyet eşitliği ve tüm kadın ve kız çocuklarının güçlendirilmesi”*; BM- Pekin Eylem Planı’nda: *Stratejik Hedef G: Yetki ve Karar Alma Sürecine Eşit Katılımda Kadınlar, Stratejik Hedef H: Kadınların İlerlemesinde Kurumsal Mekanizmalar.*

10. **BM İnsan Hakları Konseyi ve İnsan Hakları Komisyonu**’nun konu ile ilgili kararları şunlardır: İnsan Hakları Konseyi 6/37 Sayılı Kararı; İnsan Hakları Komisyonu 2005/40 Sayılı Kararı; İnsan Hakları Komitesi’nin, MSHS’nin 18. Maddesi Hakkında 22 No’lu Genel Yorumu; İnsan Hakları Komitesi’nin MSHS 3. Maddesi Hakkında 28 No’lu Genel Yorumu.

11. Düşünce, vicdan ve din özgürlüğü ile toplumsal cinsiyet eşitliğinin birlikte gerçekleştirilmesi için öngörülen standartların uygulama alanları şunlardır: 1. Cinsiyetçi basmakalıp düşüncelerin ve kültürel pratiklerin dini gerekler gibi sunulmasının önlenmesi 2. Dinî kurumların ve süreçlerin yönetiminde kadınların eşit yer alabilmesi 3. Aile hukuku çerçevesinde kadınların insan hakları ihlallerinin önlenmesi 4. Çocukların din eğitimi hakkı uygulamalarında uluslararası çocuk hakları normlarına uyum 5. Devletlerin konu ile ilgili hak ve özgürlüklerin kullanımını düzenleme ve sınırlama yetkisinin kurallara bağlanması.

12. Türkiye Cumhuriyeti Anayasası’na göre bireylerin din ve vicdan hürriyetinin korunması, ibadet haklarını özgürce kullanabilmeleri için devletin hem düzenleyici hem de hizmet sağlayıcı olması temel bir kamu görevi normudur. Laik cumhuriyet ilkesi Anayasa’nın 2.

maddesinde; “vicdan, dini inanç ve kanaat hürriyeti” 24. ve 25. maddelerde düzenlenmiştir. Anayasa’nın 24. ve 25. maddelerindeki düzenlemeyi şöyle özetleyebiliriz: Din ve inanç özgürlüğü genel olarak vicdan ve düşünce özgürlüğünün temel bir alanıdır; Din ve ahlâk eğitimi devlet tarafından yerine getirilecek bir “kamu görevi”dir; Din kültürü ve ahlâk bilgisi eğitimi ilk ve orta öğretim kurumlarında zorunludur; Devletin temel düzeni dini kurallara dayandırılmaz. Anayasa’nın “Kanun önünde eşitlik” başlıklı 10. maddesi genel anlamda dini inanç ve toplumsal cinsiyet dahil ilgili her konuda eşitlik ile ilgili normu tanımlamış eşitliği sağlama bir “kamu görevi” olarak (aynı din ve ahlâk eğitimi gibi) devletin görevleri arasında sayılmıştır.

13. Türk Ceza Kanunu din ve vicdan hürriyetine karşı işlenen suçları ve müeyyidelerini 115, 125/3 (c, b), 153/1, 2, 3, 122. maddelerinde tanımlamıştır. Türk Ceza Kanunu din ve vicdan hürriyeti kullanılırken toplumsal cinsiyet eşitliği normunun ihlali halinde devletin sorumluluğunu düzenleyen bir hüküm içermemektedir.
14. Siyasi Partiler Kanunu’na göre din ve vicdan özgürlüğü 78, 81, 86, 87, 88, 89 ve 96. maddelerinde düzenlenmiştir. Bu düzenlemelere göre siyasal partiler din ve mezhep ayrımı gözetemez ve azınlık bulunduğunu ileri süremezler; laiklik ilkesine karşı amaç güdemezler; dinen kutsal sayılan şeyleri istismar edemezler; dini istismar eden propaganda yapamazlar; dinî tören ve ayin düzenleyemezler; dinî bayramları, âyinleri ve cenaze törenlerini parti gösterilerine ve propagandalarına vesile yapamazlar; Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Anayasa’da tanımlanan konumuna aykırı amaç güdemezler; parti adı olarak dini ad ve anlamları kullanamazlar.
15. Anayasa’ya göre devlet tarafından yürütülen din hizmetlerinden sorumlu kurumların başında **Diyanet İşleri Başkanlığı** (DİB) gelir. DİB, Anayasa’nın 136. maddesine göre, “laiklik” ilkesine uygun çalışması ve “milletin dayanışma ve bütünleşmesine” hizmet etmesi gerekir. Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun’da 2010 yılında kapsamlı değişiklikler yapılmış; kurumun görev alanı özellikle kadınlara, çocuklara ve aileye yönelik olarak genişletilmiştir. Yapılan yeni düzenleme ile (6002s DİB Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun’un 7. maddesi) “aile, kadın, gençlik ve toplumun diğer kesimlerine yönelik dinî konularda aydınlatma ve rehberlik yapma” görevi DİB’e verilmiştir. DİB bu görevi yerine getirmek amacıyla 81 il ve bağlı ilçelerdeki Müftülüklerde **Aile ve Dini Rehberlik Büroları** (ADRB) kurmuştur. Ayrıca, DİB’in yan kuruluşu olan **Türkiye Diyanet Vakfı**’nın (TDV) çatısı altında özel olarak kadın ve aile konularıyla ilgilenmek üzere **Kadın Aile ve Gençlik Merkezi** (KAGEM) kurulmuştur. KAGEM “toplumun her kesimine ulaşmak, onları İslam’ın ana kaynaklarından hareketle dini bilgiyle, düşünceyle, kültür ve sanatla buluşturmak; toplumsal sorunlar karşısında bilgi, söylem ve proje üretmek üzere” 1996 yılında kurulmuş olup, 2011 yılında yeniden yapılandırılarak ilgi ve sorumluluk alanları genişletilmiştir.
16. DİB’e bağlı müftülükler, 7039 Sayılı **Nüfus Hizmetleri Kanunu**’nun 22. maddesinde 2017 tarihinde yapılan değişiklik ile evlendirme memuru olarak resmi nikah kıyma yetkisine haiz olmuştur.

17. Türkiye’de eşitlik ile ilgili en uygulamaları son hukukî düzenleme 2016 yılında çıkarılan 6701 Sayılı **Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu (TİHEK)** Kanunu ile yapılmıştır. Kanun kapsamında “eşitlik”, uluslararası normlara uygun olarak, “ayrım yapmama” ilkesi temel alınarak tanımlanmıştır. Kanunun 3. maddesi, Anayasa’nın 10. maddesi ile uyumlu bir şekilde, “cinsiyet temelli ayrımcılık yasaktır” ifadesine yer vermiştir. 6701 Sayılı Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu Kanunu’nun 3. maddesinde cinsiyet, ırk, renk, dil, din, inanç, mezhep, felsefi ve siyasi görüş, etnik köken, servet, doğum, medeni hâl, sağlık durumu, engellilik ve yaş temellerine dayalı ayrımcılığın yasak olduğu düzenlenmiştir. Ayrıca, TİHEK Kanunu’nun istihdamı düzenleyen 6. maddesi hükmü kamu istihdamında ayrımcılık yapılamayacağını belirtmekle birlikte “Ayrımcılık iddiasının ileri sürülemediği hâllerin” düzenlendiği 7. madde (b) fıkrasında “Sadece belli bir cinsiyetin istihdamını zorunlu kılan durumlar” ibaresi yer almıştır. Bu da din hizmetleri kapsamında yapılacak istihdam koşulları ile ilgili yorumlanabilmektedir.
18. Türkiye’de dini ibadet yerlerinin yönetimi DİB’e verilmişken, dinî eğitim kurumlarını düzenlemek 3797 Sayılı Milli Eğitim Bakanlığı Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun’un 17. maddesi ile **Milli Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü’ne (MEB-DÖGM)**¹ verilmiştir. MEB-DÖGM’nin görevleri şunlardır: *İmam-Hatip Liseleri ile Anadolu İmam-Hatip Liselerinin eğitim, öğretim ve yönetimi ile ilgili bütün görev ve hizmetleri yürütmek; İlköğretim, ortaöğretim ve bakanlığa bağlı yaygın eğitim kurumlarında okutulan din kültürü ve ahlâk öğretimine ait program ile ders kitaplarını hazırlamak ve Talim ve Terbiye Kurulu’na sunmak.* MEB-DÖGM söz konusu hizmeti yürütürken Anayasa’nın 10. maddesi hükmü gereğince “toplumsal cinsiyet eşitliği”ni gerçekleştirmek görevini nasıl uygulayacağına ilişkin bir düzenleme yoktur.
19. **Yüksek Öğretim Kurumu (YÖK)**, her düzeyde (ön lisans, lisans, yüksek lisans, doktora) yüksek din eğitimi programları geliştirmek ve uygulamak üzere ilahiyat fakültesi açma konusunda yetkilidir. Dolayısıyla YÖK, aynı zamanda, diğer devlet kurumlarıyla birlikte, dinî eğitim hizmetlerini yerine getiren önemli bir kamu kurumudur. YÖK bünyesinde üniversitelerde toplumsal cinsiyet eşitliği politikalarının uygulanmasına destek olmak amacıyla kurulmuş *Akademide Kadın Çalışmaları ve Sorunları Birimi*² toplumsal cinsiyet eşitliğinin yükseköğrenim kurumlarında yerleştirilmesi amacıyla *YÖK Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Tutum Belgesi*³ hazırlayarak bütün üniversite ve yüksek okullarda görüşülüp kabul edilmesi için tavsiyede bulunmuştur. Bu *tutum belgesinde* yer alan ve YÖK’ün bünyesindeki her eğitim kurumunda uygulanması önerilen politikalar şunlardır: *toplumsal cinsiyet eşitliği dersinin zorunlu ders olarak müfredata dahil edilmesi; toplumsal cinsiyet eşitliğine duyarlı kampüs atmosferinin yaratılması; cinsel taciz ve saldırıya karşı mücadele ve destek birimlerinin oluşturulması; kadın çalışmaları akademik disiplininin yaygınlaştırılması.*
20. 2000’li yıllardan başlayarak Türkiye’de devlet tarafından yürütülen din hizmetlerinin görev, yetki alanı genişlemekte ve dolayısıyla kamu bütçesinden kullandığı mâlî kaynak miktarı

1 http://mevzuat.meb.gov.tr/html/imamhatliseyon_1.html (erişim tarihi: 01.07.2018)

2 <http://www.yok.gov.tr/web/akademide-kadin-calismalari-birimi/ana-sayfa> (erişim tarihi: 01.07.2018)

3 http://www.yok.gov.tr/documents/10279/22712333/YOK_Tutum_belgesi.pdf (erişim tarihi: 01.07.2018)
Örnek olarak Ankara Üniversitesi Tutum Belgesi için bkz: <http://cts.ankara.edu.tr/files/2015/12/Tutum-Belgesi-1.pdf>

da artmaktadır. 2002 yılında DİB’in bütçesi 553.364.200 TL olarak toplam kamu bütçesinin % 0,56’sını oluştururken bu rakamlar 2017 yılında 6.867.189.000 TL olarak genel bütçenin %1,06’sını oluşturmuştur. 2018 yılında DİB’e bağlı toplam cami sayısı 88.455 iken bu camilerin 60.456’sında kadınlar için namaz kılma yeri (% 68) ve 25.470 tanesinde (% 29) kadınların abdest alabileceği yer bulunmaktadır.

21. 2000’li yıllardan başlayarak devlet eliyle yürütülen din hizmetlerinin hemen her türünde hem hizmeti yürüten kamu görevlileri içinde hem de hizmetten yararlananlar içinde kadınların sayısı ve erkeklere oranı hızla yükselmektedir. DİB tarafından yürütülen din hizmetleri (eğitim, dinî danışma/rehberlik, cami ibadetlerini düzenleme, hac/umre ziyaretlerini organize etme, vb.) ağırlıklı olarak kadınlar tarafından ve kadınlar için yürütülen bir kamu hizmetine dönüşmüştür. Bunun önemli iki istisnası vardır. Birincisi din hizmetlerinin yönetimi büyük oranda sadece erkekler tarafından yapılmaktadır. İkincisi ise cami hizmetlerinden erkeklerin yararlanma oranının daha yüksek olmasıdır.
22. Türkiye’de toplumsal cinsiyet eşitliği politikalarını tasarlamak ve yürütmekle görevli devlet kurumu **Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı (AÇŞHB)** ve özellikle **Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü**’dür (**KSGM**). Toplumsal cinsiyet eşitliğini gerçekleştirmek için AÇŞHB-KSGM tarafından hazırlanan Ulusal Eylem Planlarında 2000’li yıllardan başlayarak DİB toplumsal cinsiyet eşitliği ve kadınların güçlendirilmesi ile ilgili politikaların partneri olarak dâhil edilmiştir. Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Ulusal Eylem Planı 2008-2013; Kadına Yönelik Şiddetle Mücadele Ulusal Eylem Planı (2016-2020); Kadının Güçlenmesi Strateji Belgesi ve Eylem Planı 2018-2023 belgelerinde DİB’e verilen görevlerin öncelikli alanlar şunlardır: Kız çocukları ve kadınların eğitim düzeylerinin yükseltilmesi; kadınlara yönelik şiddetin önlenmesi; erken yaşta ve zorla evlendirilmenin önüne geçilmesi; kadın sağlığı konusunda farkındalık yaratma; kadın hakları ve ailenin korunması alanlarında dini rehberlik.
23. DİB’in yürüttüğü din hizmetleri kapsamında hizmet yürüten ve hizmet alan düzeyinde çoğunlukla kadın ve kız çocukları bulunmaktadır. Ancak bu özelliğe paralel olarak kurumun üst yönetimlerinde kadın görülmemektedir. DİB başkanı olarak bugüne kadar hiç bir kadın ilahiyatçı görev yapmamış olmakla birlikte 2018 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı’nda ilk defa bir kadın başkan yardımcısı atanmıştır; toplam 12 genel müdür içinde hiç kadın yoktur; 37 daire başkanı arasında 7 kadın daire başkanı bulunmaktadır. **DİB-Din İşleri Yüksek Kurulu**’nda görevli 47 kişi arasında sadece bir kadın uzman vardır. **DİB-Teftiş Kurulu**’nda görevli 26 müfettiş arasında hiç kadın müfettiş yoktur. DİB’de görevli toplam 59 diyanet işleri uzman/uzman yardımcısı arasında 14 kadın bulunmaktadır (%24). 27 Bakanlık müşaviri arasında sadece 2 kadın müşavir vardır. 81 il müftüsü içerisinde hiç kadın yoktur; 177 il müftü yardımcısı içerisinde 20 (%11) kadın il müftü yardımcısı ve 334 şube müdürü arasında sadece 1 kadın şube müdürü vardır.
24. DİB’in kurumsal yapısında çalışanların cinsiyet dağılımını 2010 ve 2017 yılları itibarıyla karşılaştırıldığımızda hem sayısal hem de oransal olarak kadın istihdamının arttığını görüyoruz. Bu artış taşrada çok daha çarpıcı olup %382’dir. Eğitim hizmetlerinde kadın istihdamı artışı ise %700 olmuştur. Buna karşılık 2018 yılında DİB merkez teşkilatında çalışan toplam

personelin sadece %10’u kadındır. Yurt dışı hizmetlerde ise hiç kadın çalışan yoktur. DİB bünyesinde vaize olarak çalışan kadın sayısı 1991’de 4 iken bu sayı 2018’de 851’e çıkarak %285 artmıştır. Bu veriler bize DİB’in taşra ve eğitim hizmetlerinde kadın istihdamına daha çok önem verdiğini göstermektedir. Ama bu eğilim, yönetim kademelerine tam olarak yansımamaktadır.

25. Yaygın ve örgün dinî eğitim Anayasa’nın 24. maddesi gereğince devletin gözetim ve denetimi altında yapılmak zorundadır. Kamu hizmeti olarak yürütülen dinî eğitim türleri ve ilgili kurumlar şunlardır: DİB bünyesindeki Kur’an kursları ve hafızlık eğitimleri; DİB tarafından yürütülen, her yaştan insana vaaz, hutbe, kurs, seminer, konferans ve basın-yayın yoluyla, temel dini bilgileri, din kültürünü ve ahlâkî değerleri kazandırmayı hedefleyen, “yaygın din eğitimi” çalışmaları; DİB’in medya aracılığıyla eğitimleri: Diyanet Dergisi, Diyanet Radyo, TRT Diyanet TV; Milli Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü MEB- DÖGM bünyesinde İmam Hatip Orta Okulları ve İmam Hatip Liseleri; Milli Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü MEB- DÖGM bünyesindeki her tür ilk ve orta öğretim kurumlarında zorunlu okutulacak “Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi” (DKAB) dersleri; Yükseköğrenim Kurumu (YÖK) bünyesindeki devlet ya da vakıf üniversitelerine bağlı ilahiyat fakültelerinde sürdürülen dini eğitim niteliğinde ön lisans, lisans, yüksek lisans ve doktora eğitimleri.
26. Türkiye’de DİB tarafından yürütülen Kur’an kurslarına 2015-2016 eğitim yılında 1.088.724 kişi katılmıştır ve bu kursiyerin %89’u kadındır. Toplam 27.782 dinî kursa 4-6 yaş grubunda katılan çocuk sayısı 2015-2016 yılında 1.138.378’dir. Bunun %88’i kız çocuklarıdır. Bir önceki yıl %1,6 olan okul öncesi çocuk kursiyer sayısı, 2015-2016 yılında %5,8’e çıkmıştır.
27. Türkiye’de yaygın din eğitimi camiler ve DİB’in ilgili birimleri tarafından yürütülürken örgün din eğitimi Milli Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü (MEB-DÖGM) tarafından İmam Hatip okulları vasıtasıyla gerçekleştirilmektedir. İmam-Hatip okulları eğitimi orta, lise ve açık öğretim türlerinde sürdürülmektedir. 2006 yılında imam-hatip lisesi sayısı 455 ve öğrenci sayısı ortaokullarda okul, öğrenci sayısı 120.668 iken 2017 yılında bu sayılar sırasıyla 1452 ve 645.318’e yükselmiştir. Bu öğrenciler içinde kız öğrenci sayısı ise aynı dönemde %481 artış göstermiştir. İmam-Hatip açık öğretim liselerinde kız öğrenci sayısı ise % 8162 artmıştır. 2014- 2015 verilerine göre ortaokulların %9,41’i İmam-Hatip ortaokulu ve toplam ortaokul öğrencilerinin ise %7,31’i bu okulların öğrencisi idi. 2015- 2016 öğrenim yılında bu sayılar %11,31 ve %10,06’ya yükseldi. Dini orta öğretime giden toplam 524.295 öğrencinin 274.054’ü (%52’si) kız çocuğudur. 2006-2007 yılı ile 2016-2017 eğitim yıllarını karşılaştırdığımızda dinî eğitim veren okul sayısında %510, öğrenci sayısında %110 artış olmuştur. Bu artışın içinde erkek öğrenci sayısı %51 artarken kız öğrenci artış oranı %210’dur. 2015- 2016 öğretim yılında MEB-DEGM’ye bağlı, ortaöğretim düzeyine 132 yeni din eğitimi veren okul eklenmiştir.
28. Yüksek din eğitimi, yani teoloji/ilahiyat eğitimi Yüksek Öğrenim Kurumu’na (YÖK) bağlı İlahiyat Fakülteleri tarafından yapılmaktadır. İlahiyat Fakültelerinde yüksek din eğitimi veren öğretim üyeleri arasında kadın çok az olmakla birlikte, alt kademelere inildikçe kadın ve erkek öğretim üye sayısı dengelenmektedir. 2017-2018 akademik yılında ilahiyat fakülte-

lerinde görev yapan profesörlerin %3’ü, doçentlerin %11’i; araştırma görevlilerinin %52’si kadındır. İlahiyat fakültelerinde eğitim alan öğrencilerin cinsiyet dağılımına 2012-2013 ve 2017-2018 yılları verilerini karşılaştırarak baktığımızda kadın öğrencilerin ön-lisans ve lisansta yoğunlaştığını; yüksek lisans ve doktora ise erkeklerin sayıca daha fazla olduklarını görürüz. Ayrıca verileri karşılaştırdığımız beş yıl içinde yüksek din eğitimi alan öğrenci sayılarında en az yüzde 50 oranında bir artış söz konusudur ve bu artış içinde kadın öğrencilerin oranı ön-lisans ve lisans düzeyinde % 70’in üzerindedir. Yüksek din eğitiminde ön lisans düzeyinde kız öğrencilerin sayısı daha fazla, yaklaşık olarak erkek öğrencilerin iki katıdır. Yüksek lisans ve doktora düzeyinde kız öğrenci sayısı hızla düşmekte ve erkek öğrenci sayısı çoğunluğa geçmektedir.

29. DİB 2000’li yıllardan başlayarak, özellikle de 2010 sonrasında, Türkiye’de aile politikaları konusuna önem vermeye başlamış ve **Aile ve Dinî Rehberlik Büroları**’nı 81 il ve ilçelerde hizmete sokmuştur. DİB’in dinî rehberlik yoluyla “ailenin korunması” politikasının kurumsal aygıtı olan Aile ve Dini Rehberlik Büroları’na yapılan başvurular ağırlıklı olarak kadınlardır. Bürolara kadınların yaptığı başvurular çoğunlukla evlilik, boşanma, eşlerin birbirleriyle problemleri, aile içi şiddet, cinsel sorunlar, kadının çalışması, miras, kürtaj, tüp bebek sahibi olmak, akrabalık, töre cinayetleri, evlilik programları, internet kullanımı gibi hususlarda yoğunlaşmaktadır. Ayrıca Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı’nın görev alanı ile çakışma alanlarında işbirliğinin sağlanması da önem taşıyan bir konudur.
30. Türkiye’de cami açma, yönetme ve cami ibadetlerini yürütme yetki ve görevi DİB’e aittir. Türkiye’de yaklaşık 90.000 caminin personel ve diğer giderleri de DİB bütçesinden ödenir. Son zamanlarda kadınların camileri ibadet amaçlı kullanabilmelerinin kolaylaştırılmasını talep eden önemli girişimler olmuştur. Söz konusu taleplerin çıkış noktası camiye giden kadınların ayrımcılığa maruz kaldıklarıdır. DİB 2000’ler sonrası camilerin kadınların kullanımına uygun hâle getirilmesi önceliğine yönelik olarak faaliyetlerini sürdürmektedir. Türkiye’de 2018 yılı itibari ile kadınlar için namaz kılma yeri olan cami sayısı 60.456 iken camide kadınların abdest alabileceği yerin bulunduğu cami sayısı 25.470’dir.
31. İslâm dininin kutsal mekânları olan Mekke ve Medine’ye yapılan hac ve umre amacı ile ziyaretleri, dinî ritüellerin en önemlilerindedir. 2017 yılında DİB organizasyonu ile Umreye giden toplam 96.567 kişinin % 60’ı kadın (58.170) ve % 40’ı erkektir (38.397). 2017 yılında Hac ziyaretine giden vatandaşlara hizmet etmek için DİB tarafından 4397 kamu görevlisi görevlendirilmiştir. Bu görevliler kabile başkanı, din görevlisi, kadın irşat görevlisi ve düzenleyici personelden oluşmaktadır. 2017 hac ziyaretine 15 kadın il müftü yardımcısı da katılmıştır. Diğer din hizmetlerinden yararlanmada olduğu gibi, son yıllarda hac ve umreye giden vatandaşlar arasında da erkek sayısı azalmakta ve kadın sayısı artmaktadır.
32. Rapor kapsamında, Türkiye’de dinî inançlarını koruma, yayma, temsil etme amacıyla “hak temelli” izleme yapan sivil örgüt yapılarına ve bu örgütlerin temel görüşlerine bakıldığında, din ve vicdan özgürlüğü ile toplumsal cinsiyet eşitliğinin bir arada sağlanmasına yönelik bir duyarlılık olmadığı saptanmıştır. Birkaç istisna dışında çoğunun yönetiminde kadın bulunmadığı ve toplumsal cinsiyet eşitliği faaliyetlerinin içerildiğine dair bir veriye ulaşılamamıştır.

- 33.** Türkiye’de din ve inanç özgürlüğü ve toplumsal cinsiyet eşitliğinin kesişim alanlarına baktığımızda kamu ve sivil aktörlerce en çok tartışılan; yargı ve kamu idaresi kurumlarının işlemlerine neden olan iki önemli konunun olduğu görülmektedir: Başörtüsü takma serbestliği ve kadınların cami ibadetlerinden eşit yararlanma hakkı. Kamu görevlilerinin görevleri sırasında dinî semboller kullanıp kullanamayacakları dünyada olduğu gibi Türkiye’de de özgürlükler, haklar ve kamu düzeni ile ilgili normlara uyumu açısından geniş bir tartışma konusu olmuştur. 4 Ekim 2013 tarihli ve 2013/5443 sayılı Bakanlar Kurulu kararı ile Türkiye’de kamu görevlilerinin başörtüsü kullanmasının önü hukuken açılmıştır. Bu değişiklikten sonra emniyet ve silahlı kuvvetler mensupları açısından da başörtüsü yasağı sona erdi. 31 Ekim 2013 tarihinden itibaren TBMM Genel Kurulu çalışmalarına kadın milletvekillerinin başörtüsü ile katılması ile bu kurumdaki yasak da ortadan kalkmış oldu.
- 34.** Türkiye’de camilerde yapılan ibadetlere kadınların katılımının sınırlı olması nedeniyle şikayetlerin ve taleplerin varlığı dile getirilmektedir. Türkiye’de camilerin bir kısmının kadınların namaz kılacak düzgün bir yere sahip olmaması, abdest alma ve benzeri gereksinmelerini karşılamaya elvermemesi nedeniyle çeşitli eleştiriler söz konusudur.



I. Giriş

Bu rapor, uluslararası sözleşmelerle korunan temel insan hakları alanının tarihsel olarak en geç gelişen ve hayata geçirilmesinde en çok zorluklarla karşılaşılan iki temel hak alanının birlikte uygulanmasıyla ilgilidir: Din ve inanç özgürlüğü ile toplumsal cinsiyet eşitliği. Bu iki temel insan hakkı alanının tarihsel arka planında laikliğin ve eşitliğe dayalı vatandaşlık anlayışının gelişimi yatar.

Dünyada dinin toplumsal yaşamı ve kamusal ilişkileri düzenlemekten geri çekilmesi ve bu alanların yönetimini din dışı hukukî ve siyasal kurumlara bırakması sürecine “laikleşme” diyoruz. Laikliği modern toplumsal yaşamda “farklı dinî inançlara sahip olanların birlikte yaşama ilkesi” olarak tanımlayabiliriz. Aslında laikliğin yirminci yüzyılın ikinci yarısında, dünyanın geniş bir coğrafyasında, gerçek anlamda siyasal karşılığını bulduğunu ve yerleşik bir norm hâline geldiğini görüyoruz.

Günümüzde geçerli laiklik anlayışının farklı boyutları vardır. En geniş kabul gören laiklik tanımını, tek bir dine göre kutsal sayılan düşünce, inanç ve pratiklerin, topluma, tek geçerli doğru olarak egemen kılınmasının reddi olarak ele alabiliriz. Bu anlamda laiklik, insanların ortak yaşamı olan kamusal alanlarda ve sivil toplumda, farklı dinî inançların ya da inançsızlıkların, birbiriyle çatışmaksızın, yan yana yaşayabilmesini düzenleyen normlar ve ilkeler bütünüdür. Laiklik norm ve ilkelerini hayata geçirecek özne ise “kamu düzeni”, yani gündelik karşılığı ile devlettir.

Modern devletler, anayasalarında ya da fiilen demokratik rejimi ve laikliği temel ilke olarak kabul etmiş devletlerdir. Devletin demokratikliğinin önemli kriterlerinden biri, meşrûyetinin vatandaş onayına dayanmasıdır. Vatandaşların devletin meşrûluğuna vereceği onay ise kamusal alanda her vatandaşın eşit ve özgürce var olabilmesine; düşünce özgürlüğünden yararlanabilmesine; farklı düşüncelerin devlet yönetimince dikkate alınacağına olan inancına bağlıdır. Öte yandan, laik devlet ilkeleri, kutsallık, ilahî üstünlük ve tartışmasız doğruluk niteliğine sahip dinî inançların kamusal tartışmalarda taraf olmasını reddeder. Çünkü dinî inançlar rasyonel olarak sorgulanamaz; bu anlamda kamusal tartışmalara katılarak eleştiriye ve değişime açık olmayı kabul etmez. Bu nedenle dinî inançların alanı, devletin müdahalesinden uzakta, bireysel yaşamların kişisel ve sivil dünyasıdır. Dinî inanç ve düşünceler kamusal alanda, diğer düşüncelerle eşit statüde, “çoklardan biri” olarak eleştiriye ve tartışmaya açık olmayı kabul ettiği ölçüde laiklik de gerçekleşir. Kamusal alanda temsil edilen dinî ya da din dışı her tür düşüncenin eşit ve özgür olarak var olabilmesini sağlamak bu anlamda laik devletin en temel görevidir. Laik devletler, kamusal alanda farklı dinî ya da din dışı inançlara ve düşüncelere eşit mesafede ve tarafsız olmayı başarmalı ve aynı zamanda vatandaşların farklı dinî inançlarını koruyabilmeleri için uygun koşulları da sağlamalıdır. Bu anlamda, günümüz modern devletleri, insanlık tarihinde hiç var olmadığı kadar, çok boyutlu bir görevle, yani hem demokrasiyi hem de laikliği eş zamanlı olarak gerçekleştirme görevi ile karşı karşıyadırlar.

Uluslararası insan hakları hukukunun en önemli kabullerinden biri olan din ve inanç özgürlüğünü hayata geçirme görevinin günümüzde modern devletlere verilmiş olması başka bir açıdan

bakıldığında oldukça paradoksaldır. Çünkü birçok modern devlet kendi vatandaşları içinde bir çoğunluk dinine ve inancına sahip kişilerce yönetilmektedir. Çoğunluk dinine mensup devlet yöneticilerinin aldıkları kararlarla başka dinî inançlara veya inançsızlıklara eşit davranmasının sağlanması için temel norm devletin tarafsızlığıdır. Devletin tarafsızlığı, dinî inanç ve ibadetlerin düzenlenmesine hiç karışılmayacağı anlamına gelmez; laiklik, “devletin tarafsızlığı” ilkesiyle “devletin egemenliği” ilkesini, birbirini ihlâl etmeksizin, birlikte uygulayabilmeyi gerektirir.

Öte yandan, uluslararası insan hakları hukukunun en geç gelişmiş ama en önemli normlarından biri de toplumsal cinsiyet eşitliğidir. Elinizdeki raporun temel meselesi olan toplumsal cinsiyet eşitliğinin hayata geçirilmesi de, tıpkı diğer normlarda olduğu gibi, modern demokratik ve laik devletlere verilmiş bir görevdir. Toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlamanın temel bir insanlık değeri olduğu anlayışının tarihsel olarak gelişimi, eşit vatandaşlık anlayışının ortaya çıkışına paralel bir gelişim gösterir. Modern toplumları belirleyen ilke, devletin uyruklarına eşit vatandaşlar olarak davranması ve vatandaşları arasında ayırım yapmamasıdır. Öte yandan tarihi kayıtlar devletin karşısında eşit vatandaş statüsünde olma hakkının kadınlara da eşit şekilde sağlanmadığını bize göstermektedir. Modern bir devlet olmak kadınları erkeklerle eşit kılmaya yetmemiştir ve bu gerçek, “kadın hakları hareketi”nin ortaya çıkış nedenidir. Bu tarihsel dönüm noktaları temel insan hakları normları arasına “kadınların insan hakları” anlayışının eklenmesine neden olmuştur.

Bu raporun göstermeye çalıştığı üzere, bireylerin din ve inanç özgürlüğünü gerçekleştirmek için devletin dinî inançlar alanına karışmaması ve tarafsız kalması gerekir. Ama öte yandan, dinî inanç, gelenek ya da kültür kapsamında karşılaşılan bazı durumların, zaman zaman kadınların insan haklarını açıktan ya da dolaylı olarak ihlâl ettiğine rastlanmaktadır. Bu nedenle, devletler bireylerin dinî inançlarına uygun yaşamalarına karışmama ve bu özgürlüğü koruma ile görevli iken; aynı anda dinî inançlara uygun yaşama hakkının kadınların insan haklarını ihlâl etmesini engelleme ve bu nitelikteki eylemleri ve fiilleri yasaklama ile de yükümlüdür. Örneğin, erkeklerin birden fazla kadınla evlenmesi, reşit olmayan kız çocuklarının evlendirilmesi, kız çocuklarının sünnet edilmesi, sadece dinî nikahla evlenen kadınların evlilikte eşit medenî haklardan yararlanamaması, kız çocuklara eşit miras verilmemesi, gibi kadın hakları ihlallerine karşı devletin tedbir alma yükümlülüğü vardır.

Uluslararası insan hakları hukukunun temel normu, kadınların insan haklarını açıktan ya da dolaylı ihlâl edecek hiçbir uygulamanın din, gelenek, inanç ya da kültür adına meşrû görülemeyeceği, bu tür davranış ve uygulamaların ise devlet tarafından önlenmesi gerektiğidir. Öte yandan, uluslararası insan hakları hukukunun en zor alanlarından birisi din ve inanç özgürlüğü ile toplumsal cinsiyet eşitliğini birlikte uygulama gereğine rehberlik edecek somut ilkeleri geliştirmektir. Uluslararası örgütler, kurumlar ve mahkemeler, din, inanç, gelenek ya da kültür adına kadınların insan haklarının ne zaman ihlâl ediliyor olduğunu din ve inanç özgürlüğünü çiğnemededen saptayabilmek ve önleyebilmek için ilkeler ve kurallar geliştirmeye çalışmakta ve bunun için önemli tartışmalar yürütmektedirler. Bütün bu zorluklara rağmen, göreceğiniz üzere, çok sayıda örnek ve uygulama ile oldukça netleşmiş bir normlar, standartlar ve ilkeler bütününe de zaman içinde ulaşmakta olduğunu görüyoruz.

Türkiye, laik ve demokratik devlet modelini uzun bir tarihsel süreç içinde benimsemiş modern bir devlet olarak, söz konusu uluslararası insan hakları hukuku açısından çok yol almış, İslam dini ile temel insan hakları normlarının nasıl bağdaştırılacağına ilişkin çok sayıda hukukî normun ve uygulamanın oluşumuna katkıda bulunmuş bir ülkedir. Türkiye söz konusu iki uluslararası norm alanını kendi mevzuatında detaylı olarak içselleştirmiştir ve bu normları uygulamaktadır. Türkiye’de, din ve inanç özgürlüğü ile toplumsal cinsiyet eşitliğinin ara kesitinde ortaya çıkan sorunları çözmeye uyulması gereken ilkeler, çoğu zaman “laik devletin gereği” olarak tartışılmış; hukukî yapıya ve kamu politikalarına da bu bağlamda yerleştirilmiştir.

Bu rapor, sadece söz konusu iki temel hak alanında uluslararası normları ve standartları saptamanın yanı sıra Türkiye’nin, uluslararası normları ulusal normlara dönüştürme düzeyini de tanımlamaya çalışacaktır. Söz konusu iki temel insan hakları alanının ara kesitini düzenleyen hukukî, kurumsal çerçeveyi ve bunların hayata nasıl geçirildiğini gösteren politika ve uygulamaların mevcut durumu da rapor çerçevesinde gösterilmeye çalışılacaktır.

Rapor, yukarıda bahsedilen konularda Türkiye’de mevcut durumun saptanması ve gelişimin izlenmesi amacıyla kullanılan ve geliştirilmesi önerilen göstergeler hakkında bir çalışmayı da içermektedir. Türkiye’de din hizmetlerinin yürütülmesi sırasında toplumsal cinsiyet eşitliğinin nasıl hayata geçirildiğini görmemizi sağlayan mevcut ve geliştirilmesi önerilen göstergeler bu rapor ile kamuoyunda tartışmaya açılmayı ummaktadır.

İslâm dinine mensup vatandaşlar için, ibadet ve dinî eğitime katılımı mümkün kılacak hizmetler; sivil toplum örgüt ve kurumlarına bırakılmaksızın, devlet tarafından sağlanmaktadır. Bu anlamda rapor sadece bir kamu hizmeti olarak devlet eliyle yürütülen din hizmetlerinin toplumsal cinsiyet eşitliği ile kesişim alanlarını dikkate almaktadır. Rapor kapsamında farklı inanç gruplarını temsil eden önemli örgütlerinin konu ile ilgili politika ve uygulamalarına kısaca bakarak bu alandaki mevcut durum da tanımlanmaya çalışılacaktır.

Raporda görüleceği üzere, devlet kurumları tarafından yürütülen İslâm inancına uygun din hizmetlerini izlemek için gerekli güvenilir veriler kısmen var olduğundan bu alanlarla ilgili izleme göstergeleri geliştirmek mümkün olabilmektedir. Öte yandan rapor, farklı inanç gruplarıyla (Protestan, Musevi, Ortodoks, vb.) ilgili sivil toplum kurumlarına bırakılmış din hizmetlerinin mevcut durumunu saptamayı kapsam dışı bırakmıştır. Oysa farklı inanç gruplarının sağladığı din hizmetlerinin, toplumsal cinsiyet eşitliği normlarını ne kadar içselleştirip uyguladığını izlemek de çok önemli ve gereklidir. Bu konu, açıktır ki, yeni bir çalışmayı gerektirecek kadar geniş kapsamlıdır.



II. Uluslararası Normların ve Standartların Belirlenmesi

Düşünce, vicdan ve din özgürlüğü temel bir insan hakkıdır. Bu hak, devletlerin din veya inanç özgürlüğünü koruma yükümlülükleri kapsamında olduğu gibi çeşitli alanlardaki din politikaları için de gözetilmesi gereken normatif bir referanstır. Devletlerin, farklı din ve inançlar arasında ayrımcılık yapmama zorunluluğu ile hem kamusal hem de özel alanda toplumsal cinsiyet eşitliğini hayata geçirme yükümlülüğü, din hizmetlerine eşit erişim hakkının uygulanmasında uluslararası normların temelini oluşturur.

Temel insan hakları normlarının tarihsel geçmişine ve bugün sağladığı evrensel kabûle oranla, din veya inanç özgürlüğü ile toplumsal cinsiyet eşitliğinin kesişiminde yer alan normlar alanının yeterince gelişmemiş olduğunu görmekteyiz. Bu iki temel norm alanının bağdaştırılması gerekmektedir; ama bu noktadaki çok sayıda belirsizlik, sadece genel ilkelere dayanan yorumlar ve hâlâ daha yoruma muhtaç olan çok sayıda konunun varlığı aşılabilmiş değildir. Bu belirsizliklerin ve ihmâl edilmişliklerin pratikte karşılığının önemli hak ihlalleri olduğunu görmek gerekir. Bu nedenle, düşünce, vicdan ve din özgürlüğü ile toplumsal cinsiyet eşitliği normlarının uygulamada birlikte ele alınabilmesine yol gösterecek normatif alanın geliştirilmesi özel bir önem kazanmaktadır. Bu amaca yönelik olmak üzere uluslararası insan hakları sözleşmeleri, bildirimler, uluslararası hukuku yorumlama yetkisine sahip komitelerin verdiği kararlar, diğer hukukî belgeler ve tavsiye kararlarıyla konunun nasıl şekillendiğini ele alıp açıklamaya çalışacağız.

A. Din Hizmetlerine Erişimde Toplumsal Cinsiyet Eşitliği İle İlgili İnsan Hakları Belgelerinin Listelenmesi

Din ve inanç özgürlüğü ve toplumsal cinsiyet eşitliğinin hayata geçirilmesi ile ilgili normları düzenleyen uluslararası sözleşmelerin hazırlanma, yürürlüğe girme ve Türkiye tarafından imzalanma tarihleri ile ilgili bilgileri aşağıdaki Tablo 1’den izleyebilirsiniz.

Tablo 1: Din Hizmetlerine Erişimde Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Politikalarının Dayanakları Olan Uluslararası Sözleşmeler

Sözleşmenin Adı	Kısaltması	İmzalanma Tarihi	Yürürlük Tarihi	TR'nin Taraf Olma Durumu/ Tarihi
Avrupa Birliği - Amsterdam Antlaşması	AmsA	1997	1999	-
Avrupa Birliği - Temel Haklar Bildirgesi	AB-THB	2000	2009	-
Avrupa Konseyi - İnsan Hakları ve Temel Özgürlüklerin Korunması Sözleşmesi	AİHS	1950	1954 (2010 değişikliği)	1954 (2010 değişikliği)
Avrupa Konseyi - İnsan Hakları ve Temel Özgürlüklerin Korunması Sözleşmesi'ne Ek 1 Numaralı Protokol	AİHS P1	1952	1954	1954 (Türkiye 2. maddedeki eğitim hakkına çekince koymuştur.)
Avrupa Konseyi - Avrupa Sosyal Şartı	ASŞ	1996	1999	2004 (çekinceler bulunmaktadır.)
Birleşmiş Milletler - Çocuk Hakları Sözleşmesi	ÇHS	1989	1990	1995
Birleşmiş Milletler - Ekonomik Sosyal ve Kültürel Hakları Sözleşmesi	ESKHS	1966	1976	2000 (Türkiye'nin 13. maddenin 3. ve 4. paragraflarına ilişkin çekincesi bulunmaktadır.)
Birleşmiş Milletler - Engelli Hakları Sözleşmesi	EHS	2006	2007	2009
Birleşmiş Milletler - İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi	İHEB	1948	1948	1949
Birleşmiş Milletler - Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi	CEDAW	1980	1981	1985
Birleşmiş Milletler - Uluslararası Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi	MSHS	1966	1976	2000 (Türkiye'nin 27. maddeye ilişkin çekincesi bulunmaktadır.)

Din ve inanç özgürlüğü ve toplumsal cinsiyet eşitliği ile ilgili yukarıda belirtilen sözleşmelerin hayata geçirilmesini sağlamayı amaçlayan, bağlantılı siyasî belgelerin yürürlüğe giriş tarihleri ve düzenleyici kurumlarla ilgili bilgileri aşağıdaki Tablo 2’den izleyebilirsiniz.

Tablo 2: Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Politikalarının Dayanakları Olan Uluslararası Belgeler

Belgenin Adı	Tarihi	Kaynak
Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı ve İnsani Boyut Kopenhag Toplantısı Belgesi	1990	AGİT
Avrupa Komisyonu Kadın Erkek Eşitliği Güçlendirme Şartı: Avrupa Kadın Şartı	2010	AK
Avrupa 2020 Stratejisi	2010	AB
Birleşmiş Milletler - Pekin Deklarasyonu ve Eylem Planı	1995	BM
Birleşmiş Milletler - Binyıl Kalkınma Hedefleri 2000-2015	2000	BM
Birleşmiş Milletler - Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri 2015-2030	2015	BM
Birleşmiş Milletler - Din veya İnanca Dayanan Her Türlü Hoşgörüsüzlüğün ve Ayrımcılığın Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Bildirge	1981	BM

B. Normlar

1. Eşitlik ve Ayrımcılık Yasağı

Eşitlik ve ayrımcılık yasağı hukuk devleti prensibinin temellerini oluşturan iki önemli normdur. Uluslararası insan hakları hukuku ayrımcı muameleyi farklı temellerde yasaklar ve ayrımcılık, azınlıklara, mültecilere, engellilere, kadınlara, etnik ve dinsel inançlara yönelik olabilmektedir.⁴ Bu anlamda eşit haklara sahip olmak şu hususları içine almaktadır:

- Her insanın eşit değer ve onura sahip olması;
- Her insanın hukuka eşit şekilde erişim hakkı;
- Hukuk tarafından eşit korunma ve faydalanma hakkı;
- Her bireyin diğer insanlar gibi haklarına saygı duyulması;
- Diğerleri gibi ekonomik, sosyal, politik, kültürel veya sivil yaşama eşit seviyede katılım hakkı.⁵

1.1 Eşit Haklara Sahip Olma Hakkı

Eşit haklara sahip olma hakkı temel bir insan hakkı olarak uluslararası norm oluşturucu sözleşme ve belgelerin hepsinde öncelikle ele alınır ve tanımlanır. Bu sözleşmelere sırasıyla bakalım:

İHEB Madde 2:

“Herkes ırk, renk, cinsiyet, dil, din, siyasal ya da diğer görüş, ulusal ya da sosyal köken, mülkiyet, doğum ya da başka statüler gibi herhangi bir türde farklılık gözetilmeksizin, bu Beynamede düzenlenen bütün haklara ve özgürlüklere sahiptir.”

Birleşmiş Milletler (BM) İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi (İHEB) tüm insanların eşit haklara sahip olmasına ilişkin temel norma yer vermiştir:

İHEB’in 7. maddesinde “yasa karşısında eşitlik ve eşit korunma hakkı” yer alır. Bu maddede yer alan “herkes” ve “hiç kimse” ifadeleri cinsiyet referansı içermez.

BM Uluslararası Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi’nde (MSHS) cinsiyet eşitliği ve ayrımcılık yasağı farklı maddelerde düzenlenmiştir.

4 Birleşmiş Milletler. *Equality and Non-Discrimination*. <https://www.un.org/ruleoflaw/thematic-areas/human-rights/equality-and-non-discrimination/> (erişim tarihi: 01.07.2018)

5 Dimitrina Petrova, *A Commentary on Principles of Equality*, The Equality Trust. <http://www.equalrightstrust.org/ertdocumentbank/comentary.pdf> . (erişim tarihi: 01.07.2018)

MSHS Madde 2: Sözleşmenin iç hukuka uygulanması ve ayrımcılık yasağı

“Bu Sözleşme’ye Taraf her Devlet kendi ülkesinde yaşayan ve yetkisi altında bulunan bütün bireylere ırk, renk, cinsiyet, dil, din, siyasal ya da başka fikir, ulusal ya da toplumsal köken, mülkiyet, doğum ya da başka bir statü bakımından hiçbir ayırım gözetmeksizin bu Sözleşme’de tanınan hakları sağlamak ve bu haklara saygı göstermekle yükümlüdür...”

MSHS Madde 3: Cinsiyet Eşitliği

“Bu Sözleşme’ye göre Taraf Devletler, bu Sözleşme’de yer alan bütün medeni ve siyasal haklardan erkeklerle kadınların eşit yararlanmasını güvence altına almakla yükümlüdürler.”

MSHS Madde 24: Çocukların Hakları

“Her çocuk, ırk, renk, cinsiyet, dil, din, ulusal ya da toplumsal köken, mülkiyet ya da doğum bakımından hiçbir ayırım gözetilmeksizin, reşit olmayan kişi statüsünün gerektirdiği koruma tedbirlerinin ailesi, toplumu ya da devleti tarafından alınması hakkına sahiptir.”

Eşitlik ile ilgili uluslararası normların tamamlayıcı normu, bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere, “ayrımcılık yasağı”dır. Ayrımcılık yasağı MSHS tarafından tanımlanmıştır.

MSHS Madde 26: Hukuk Önünde Eşitlik

“Herkes yasa önünde eşittir ve herhangi bir ayrımcılık gözetilmeksizin yasanın eşit şekilde koruması hakkına sahiptir. Bu bağlamda, yasa herhangi bir ayrımcılığı yasaklayacak ve ırk, renk, cinsiyet, dil, din, siyasal ya da diğer görüş, ulusal ya da toplumsal köken, mülkiyet, doğum ya da başka bir statü gibi herhangi bir temeldeki ayrımcılığa karşı tüm kişilerin etkili ve eşit biçimde korunmasını güvence altına alacaktır.”

Ayrımcılık yasağının toplumsal cinsiyet eşitliği ile bağlantılı olarak tanımlandığı sözleşme ise **BM Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi**’dir (CEDAW). CEDAW’a göre ayrımcılık yasağı şöyle tanımlanmıştır:

CEDAW Madde 1: Ayrımcılık Yasağı

“Kadınlara karşı ayrımcılık” terimi siyasal, ekonomik, sosyal, kültürel, kişisel veya diğer alanlardaki kadın ve erkek eşitliğine dayanan insan haklarının ve temel özgürlüklerin, medeni durumları ne olursa olsun kadınlara tanınmasını, kadınların bu haklardan yararlanmalarını veya kullanmalarını engelleme veya hükümsüz kılma amacını taşıyan veya bu sonucu doğuran cinsiyete dayalı her hangi bir ayırım, dışlama veya kısıtlama anlamına gelir”.

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi’nde (AİHS) doğrudan kadın haklarına ilişkin bir düzenleme mevcut olmamakla birlikte cinsiyet ve ayrımcılık yasağı ile ilgili genel bir düzenleme yer almaktadır.

AİHS Madde 14: Ayrımcılık yasağı

“Bu Sözleşmede tanınan hak ve özgürlüklerden yararlanma, cinsiyet, ırk, renk, dil, din, siyasal veya diğer kanaatler, ulusal veya sosyal köken, ulusal bir azınlığa mensupluk, servet, doğum veya herhangi başka bir durum bakımından hiçbir ayrımcılık yapılmadan sağlanır.”

Ayrıca **AİHS’in 12. Protokolü**’nde kimseye cinsiyetinden ve dinî inançlarından dolayı ayrımcılık yapılamayacağı belirtilmektedir:

AIHS 12. Protokolü, Madde 1: Ayrımcılığın genel olarak yasaklanması

“Yasayla düzenlenen herhangi bir haktan yararlanma, cinsiyet, ırk, renk, dil, din, siyasi ya da başka görüş, ulusal ya da toplumsal köken, bir ulusal azınlığa mensup olma, mülkiyet, doğum ya da diğer statüler gibi herhangi bir temelde ayrımcılık yapılmaksızın, güvence altına alınacaktır.

Hiç kimse, herhangi bir kamu makamı tarafından paragraf 1’de belirtilen herhangi bir temelde ayrımcılığa tabi tutulmayacaktır.”

Avrupa Birliği Temel Haklar Bildirgesi (AB-THB) diğer belgelere paralel olarak eşitlik ve cinsiyetler arası eşitlik normlarını tanımlamıştır. AB-THB’nin 21. maddesine göre *“cinsiyet, ırk, renk, etnik veya sosyal köken, kalıtımsal özellikler, dil, din veya inanç, siyasi veya başka herhangi bir görüş, bir ulusal azınlığın üyesi olma, hususiyet, doğum, maluliyet, yaş veya cinsel eğilim gibi herhangi bir nedenle ayrımcılık yapılması yasaktır”*. 22. maddesinde ise Birliğin *“kültür, din ve dil eşitliğine saygı duyduğu”* belirtilmektedir. Ayrıca, 23. maddeye göre erkekler ve kadınlar arasında eşitliğin söz konusu olması gerektiği şu cümlelerle belirtilmiştir:

AB-THB Madde 23: Erkekler ve kadınlar arasında eşitlik

“Erkekler ve kadınlar arasında eşitlik, istihdam, çalışma ve ücret dahil olmak üzere bütün alanlarda sağlanmalıdır.

Eşitlik ilkesi, yeterli şekilde temsil edilmeyen cinsin lehine belirli avantajlar sağlanmasını öngören önlemlerin sürdürülmesini veya benimsenmesini engellemez.”

Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı’nın (AGİT) siyasî bağlayıcılığı olan **İnsani Boyut Kopenhag Toplantısı Belgesi’nde** kimsenin cinsiyetinden ve dinî inançlarından dolayı ayrımcılığa uğrayamayacağı belirtilmektedir:

İnsani Boyut Kopenhag Toplantısı Belgesi Madde 25:

“Katılımcı Devletler, insan hakları ve temel özgürlüklere ilişkin yükümlülüklerine olağanüstü hal durumlarında getirilecek derogasyonların, bağlı oldukları uluslararası belgeler başta olmak üzere, uluslararası hukukun izin verdiği sınırlara kesin bir şekilde tabi olacağını, özellikle de derogasyona tabi olamayacak haklar konusunda uluslararası belgelere kesin bir şekilde uyulacağını teyit ederler.

(25.4) - bu önlemlerin yalnızca ırk, renk, cinsiyet, dil, din, toplumsal köken veya bir azınlığa mensup olma durumunu temel alarak ayrımcılık gözetmeyeceğini yeniden teyit ederler.”

Özetle, Birleşmiş Milletler ve Avrupa Birliği mevzuatında geçerliliği olan bu belgelerin eşitlik ve ayrımcılık yasağına ilişkin dili açık olmakla birlikte bu belgelerin nasıl yorumlandıklarını anlayabilmek için hem söz konusu örgütlerin hem de Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’nin (AIHM) ilgili kurumlarının kararlarına yakından bakmak faydalı olacaktır. Bu mekanizmaların ilgili normlara ilişkin yorumlarının toplumsal cinsiyet ayrımcılığı kapsamında iyi anlaşılması, bir sonraki bölümde inceleyeceğimiz kadınların düşünce, vicdan ve din özgürlüğüne ilişkin uluslararası standartların ne yönde olması gerektiğini anlamamızda yardımcı olacaktır.

1.2 Toplumsal Cinsiyet Eşitliği

Erkek ve kadınların tüm insan haklarından eşit şekilde yararlanma hakkı uluslararası insan hakları hukukunun temel ilkelerinden birisidir. MSHS’nin 3. maddesi bunu açık bir şekilde ifade eden bir hükümdür ve aynı hüküm, *BM Ekonomik Sosyal ve Kültürel Hakları Sözleşmesi’nin (ESKHS);*

Avrupa Birliği Amsterdam Antlaşması sırayla cinsiyet eşitliği ve toplulukların bu alandaki sorumluluğuna yer vermektedir.

MHS Madde 3: Cinsiyet Eşitliği

“Bu Sözleşmeye göre Taraf Devletler, bu Sözleşmede yer alan bütün medeni ve sosyal haklardan erkeklerle kadınların eşit yararlanmasını güvence altına almakla yükümlüdür.”

ESKHS Madde 3: Cinsiyet Eşitliği

“Bu Sözleşmeye Taraf Devletler, bu Sözleşmede yer alan bütün ekonomik, sosyal ve kültürel hakların kullanılmasında erkeklere ve kadınlara eşit haklar sağlamayı taahhüt eder.”

AB- Amsterdam Antlaşması (AmsA) 2. ve 3. maddeler:

Madde 2: Cinsiyet Eşitliği

“Topluluğun görevi.....erkekler ve kadınlar arasında eşitliğisağlamaktır.”

Madde 3/2: Topluluğun görevleri

“Topluluk bu madde ile kendine verilen görevleri yaparken erkekler ve kadınlar arasında eşitsizliği gidermeyi ve eşitliği geliştirmeyi amaçlar.”

AB-THB Madde 23: Cinsiyet Eşitliği

“Erkekler ve kadınlar arasında eşitlik, istihdam, çalışma ve ücret dahil olmak üzere bütün alanlarda sağlanmalıdır.”

1.3 Düşünce, Vicdan ve Din Özgürlüğü

İnsan haklarına ilişkin uluslararası normlar içinde düşünce, vicdan ve din özgürlüğünün, cinsiyet ayrımı yapılmaksızın, herkesin hakkı olduğu belirtilmiştir. Düşünce, vicdan ve din özgürlüğü hem Birleşmiş Milletler hem de Avrupa’da temel olarak kabul edilen AİHS veya AB-THB’de kapsamlı olarak yer almaktadır.

İHEB düşünce, vicdan ve din özgürlüğünü temel bir hak olarak tanımlar:

İHEB Madde 18: Düşünce, Vicdan ve Din Özgürlüğü

“Herkesin düşünce, vicdan ve din özgürlüğüne hakkı vardır. Bu hak, din veya topluca, açık olarak ya da özel biçimde öğrenim, uygulama, ibadet ve dinsel törenlerle açığa vurma özgürlüğünü içerir.”

Din veya inanç özgürlüğü MSHS’nin de 18. maddesinde düzenlemiştir. Sözleşme metninde bu özgürlüğün *ibadet, uygulama ve öğretim hakkı* alanlarını kapsadığı belirtilmiştir. İlgili 18. madde aynı zamanda bu özgürlüğün devlet tarafından sınırlandırma koşullarını da belirlemiştir. İlgili maddenin bir başka özgürlüğü de ebeveynlerin çocuklarına din ve ahlâk eğitimi verilmesi talebini de bir özgürlük/hak olarak tanımlamıştır.

MSHS Madde 18: Düşünce, Vicdan ve Din Özgürlüğü

- “1. Herkes düşünce, vicdan ve din özgürlüğü hakkına sahiptir. Bu hak, kendi tercihiyle bir dini kabul etme veya bir inanca sahip olma özgürlüğü ile tek başına veya başkalarıyla birlikte toplu bir biçimde, aleni veya özel olarak, dinini veya inancını ibadet, uygulama, öğretim şeklinde açığa vurma özgürlüğünü de içerir.
2. Hiç kimse, kendi tercihi olan bir dini kabul etme veya inanca sahip olma özgürlüğünü zayıflatacak bir zorlamaya tabi tutulamaz.
3. Bir kimsenin dinini veya inancını açığa vurma özgürlüğü ancak kamu güvenliği, kamu düzeni, sağlık veya ahlak veya başkalarının hak ve özgürlüklerini korumak amacıyla, hukuken öngörülen ve demokratik bir toplumda gerekli olan sınırlamalara tabi tutulabilir.
4. Bu Sözleşmeye Taraf Devletler, anne-babalar ile mümkünse vasilerin kendi inançlarına uygun biçimde çocuklarına din ve ahlak eğitimi verilmesini isteme özgürlüğüne saygı göstermeyi taahhüt ederler.”

Avrupa’daki temel insan hakları sözleşmelerinde ise düşünce, vicdan ve din özgürlüğü daha kapsamlı olarak ele alınmıştır.

AİHS düşünce, vicdan ve din özgürlüğünü güvence altına almaktadır ve özgürlüğün kapsamını ibadet, öğretim, ayin yapma özgürlükleri olarak tanımlamaktadır. Aynı zamanda özgürlüğün sınırlanabilmesinin koşullarını da “demokratik bir toplumda kamu güvenliği” gerekleri olarak yorumlamıştır.

AİHS Madde 9: Düşünce, Vicdan ve Din Özgürlüğü

- “1. Herkes düşünce, vicdan ve din özgürlüğüne sahiptir; bu hak, din veya inanç değiştirme özgürlüğü ile tek başına veya topluca, kamuya açık veya kapalı ibadet, öğretim, uygulama ve ayin yapmak suretiyle dinini veya inancını açıklama özgürlüğünü de içerir.
2. Din veya inancını açıklama özgürlüğü, sadece yasayla öngörülen ve demokratik bir toplumda kamu güvenliğinin, kamu düzeninin, genel sağlık veya ahlakın ya da başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması için gerekli sınırlamalara tabi tutulabilir.”

AİHS’in 9. maddesinin kapsamına daha yakından bakarsak “koşulsuz şartsız herkesin düşünce, vicdan ve din özgürlüğü” ifadesinde belirtilen herkes tanımı içine kadın, erkek, LGBTİ, yetişkin, çocuk, vatandaş, yabancı veya başka statülere sahip ‘herkes’ girmektedir. Metnin ikinci kısmında ise ‘din ve inanç değiştirme özgürlüğü’ne atıf yapılmakta; ‘tek başına veya topluca, kamuya açık veya kapalı ibadet, öğretim, uygulama ve ayin yapmak suretiyle dinini veya inancını açıklama özgürlüğü’nden bahsedilmektedir.

İHEB ve MSHS’in 18. maddeleri birlikte yorumlandığında düşünce, vicdan ve din özgürlüğünün iki farklı boyutu olduğu ortaya çıkmaktadır. İlki özgürlüğün bireysel alanı olan *forum internum*, diğeri ise kamusal alanda özgürlüğün kullanımıyla ilgili olan *forum externum*’u konu almaktadır.⁶

Forum internum’un kapsamı şöyledir:

- Din veya inanca sahip olma hakkı;
- Din veya inancı değiştirme hakkı;

6 Bahiyih G. Tahzib, *Freedom of Religion or Belief Ensuring Effective International Legal Protection*, Martinus Nijhoff Publishers, 1996, s. 73.

- İnanmama hakkı;
- İnancını açıklamaya zorlanmama hakkı;
- Dinî ibadetlere zorlanmamak.

Devletin bir inanç sahibinin bireysel alanına (*forum internum*) müdahalesini ‘kesinlikle gerektirecek’ bir durum tahayyül etmek neredeyse imkânsızdır; bu nedendir ki kimi hukukçular, düşünce, vicdan ve din özgürlüğü hakkının 15. maddede anılmamasına rağmen bu madde kapsamında askıya alınamaz haklardan biri olduğunu öne sürmektedirler.⁷

AİHM, *Kokkinakis v. Yunanistan* davasında düşünce, vicdan ve din özgürlüğünün kabulünden ‘demokratik bir toplumun temellerinden biri’ olarak bahsetmiştir.⁸ Adı geçen davada, başvuru emekli bir iş adamıdır. 1936 yılında Yehova Şahitleri’ne katılmış, ardından misyonerlik ile suçlanmış ve altmış kereden fazla gözaltına alınarak birçok kez tutuklanmış ve hapis yatmıştır.⁹ Bu davanın 9. madde açısından taşıdığı önem, devletlerin ‘büyük oranda insanın kalbinde ve zihninde yürütülen’ *forum internum*’a (bireysel alan) müdahalesinin yasaklanmasının tanınmasında yatmaktadır.¹⁰

Düşünce, vicdan ve din özgürlüğünün kamusal alanda yaşanabilmesi ve korunabilmesi için gerekli olan *Forum externum*’un kapsamı şöyledir:

- Din veya inancını açıklama hakkı;
- İbadet yerlerine erişim hakkı;
- Dinî inançların eğitim ve öğretim yoluyla öğrenilmesi ve aktarılması hakkı;
- Dinî sembollerin kullanılması hakkı;
- Dinî önderleri seçme hakkı.

Genel kural olarak, devletin düşünce, vicdan ve din özgürlüğü hakkına her türlü müdahalesi hukuka aykırı olacaktır. Ancak devletin bir dini veya inancı açığa vurma hakkına (*forum externum*) 9. maddenin 2. fıkrası kapsamında müdahale etmesi hâlinde, bu müdahale haklı görülebilmektedir.

Uygulamada, haktan yararlanmasına yönelik bir müdahale yaşandığını ispatlama yükü başvurucuya aittir.¹¹ Bundan başka, söz konusu müdahalenin 9. maddenin 2. fıkrası uyarınca haklı bir

7 Carolyn Evans, *Legal Aspects of the Protection of Religious Freedom on Australia*, Melbourne: Melbourne Law School, 2009, s. 165. Daha fazla bilgi için bkz. Malcom D. Evans, *Religious Liberty and International Law in Europe*, Cambridge: Cambridge University Press, 1997, s. 317; F. G. Jacobs ve R. C.A. White, *The European Convention on Human Rights*, 2. Basım, Oxford: Clarendon Press, 1996, s. 211; S. van Dijk ve G. J. H. Van Hoof, *Theory and Practice of the European Convention on Human Rights*, 3. Basım, Deventer: Kluwer Law and Taxation, 1998, s. 557.

8 *Kokkinakis v. Yunanistan*, AİHM, Başvuru no. 14307/88, 25 Mayıs 1993, paragraf 31.

9 a.g.m., paragraf 6.

10 D. Gomien, *Short Guide to the European Convention on Human Rights*, 3. Basım, Strazburg: Avrupa Konseyi, 1991, s. 95.

11 L. Clements, N. Mole ve A. Simmons, *European Human Rights Taking a Case under the Convention*, 2. Basım, Londra: Sweet/Maxwell, 1999, s. 175; ayrıca bkz. Jim Murdock, *Düşünce, vicdan ve din özgürlüğü- Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi’nin 9. maddesinin uygulanmasına dair kılavuz kitap*, çev. Defne Orhun, Strazburg: Avrupa Konseyi, 2007, s. 31, http://www.anayasa.gov.tr/files/insan_haklari_mahkemesi/el_kitaplari/AIHSMad9DusunceVicdanDin.pdf, s. 12. (erişim tarihi: 01.07.2018)

müdahale olmadığının da ispatlanması gerekmektedir: Ya ‘yasayla öngörülmüş’ olmamalı,¹² ya hukukî bir dayanağı bulunmamalı¹³ ya da yasa yeterince net olmamalıdır.¹⁴

Dahası, başvuru sahibi olduğu hakka müdahale edilmesi için meşrû bir amaç bulunmadığını ‘kamu güvenliği’¹⁵, ‘kamu düzeninin korunması’¹⁶, ‘sağlık ve ahlâk’¹⁷ ya da ‘başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması’¹⁸ ya da alınan tedbirin ‘demokratik bir toplumda gerekli’ olmadığını kanıtlamalıdır.¹⁹ Nitekim bu özgürlüğe ilişkin söz konusu sınırlamalar 9. maddenin ikinci fıkrasında yer almaktadır. Bu sebepler yukarıda ele aldığımız MSHS’nin 18. maddesinin 3. fıkrasında dile getirilen sınırlama sebepleri ile benzerdir.

Devletler başvuru hakkını kullanmasına müdahalede etme yetkisine²⁰ sahip olmakla birlikte, bu yetki sınırsız değildir;²¹ yani din ve inanç açıklamasına yönelik müdahale gereğini 9. maddenin 2. fıkrasındaki sınırlama hükmü uyarınca izah etmeleri gerekmektedir. Söz konusu maddeden başka, ilgili sözleşme kapsamında, hakların sınırlanmasını haklı göstermek için 15. madde de kullanılabilir.²²

AİHS’nin 9. maddesi kapsamında ‘düşünce, vicdan ve din özgürlüğü’ ve ‘inanç’ terimleriyle ne kast edildiği de açıklanmaya muhtaçtır.²³ 9. maddenin düşünce ve vicdan özgürlüğünün

12 Bkz. örneğin *Malone - Birleşik Krallık*, Başvuru no: 8691/79, 2 Ağustos 1984.

13 Bkz. örneğin *Halford - Birleşik Krallık*, AİHM, Başvuru no: 20605/92, 25 Haziran 1997.

14 Bkz. örneğin *Malone - Birleşik Krallık*; *The Sunday Times - Birleşik Krallık*, AİHM, Başvuru no: 6538/74, 26 Nisan 1979.

15 Bkz. örneğin *Chappell - Birleşik Krallık*, AİHM, Başvuru no: 12587/86, Eur. Comm’n H.R. Dec. and Res. 53, 1987, s. 247; *X - Hollanda*, Başvuru no: 1068/61, 5 Y. B. Eur. Conv. on H. R. 278, 1962, s. 284.

16 Bkz. örneğin *X - İsveç*, AİHM, Başvuru no: 9820/82, 5 Ekim 1982; *X - Federal Almanya Cumhuriyeti*, Başvuru no: 12230/86, 11 Eur. Comm’n H.R. Dec. and Res. 101, 1987, s. 102.

17 Bkz. örneğin *Childs - Birleşik Krallık*, AİHM, Başvuru no: 9813/82, 1 Mart 1983; *X - Birleşik Krallık*, Başvuru no: 6886/75, 5 Eur. Comm’n H.R. Dec. and Res. 100, 1976.

18 Bkz. örneğin *Kokkinakis - Yunanistan*; *Larissis ve Diğerleri - Yunanistan*, Başvuru no: 140/1996/759/958-960, 24 Şubat 1998; *ISKCON ve Diğerleri - Birleşik Krallık*, Başvuru no: 20490/92, 76-A Eur. Comm’n H.R. Dec and Res. 41, 1994.

19 Bkz. örneğin, *ISKCON ve Diğerleri - Birleşik Krallık*, s. 106; *Penditis - Yunanistan*, AİHM, Başvuru no: 23238/94, 9 Haziran 1997, paragraf 4 (dostane çözüm); *Kokkinakis - Yunanistan*, para 47; *Manoussakis ve diğerleri - Yunanistan*, Başvuru no: 18748/91, 29 Ağustos 1996, para 44.

20 “‘Takdir yetkisi’ terimi Strazburg organlarının, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi kapsamındaki yükümlülüklerini yerine getirirken ulusal makamlara tanımak istediği manevra alanına atıfta bulunmaktadır.” Bkz: S. Greer, *The Margin of Appreciation: Interpretation and Discretion under the European Convention on Human Rights*, Avrupa Konseyi, 2000, s. 5; Avrupa Konseyi, Yargı Mensupları Lizbon Ağı: http://www.coe.int/t/dghl/cooperation/lisbonnetwork/themis/echr/paper2_en.asp. Ayrıca bkz. *Lawless - İrlanda*, AİHM, Başvuru no: 332/57, 1 Temmuz 1961; *Handyside - Birleşik Krallık*, AİHM, Başvuru no: 5493/72, 7 Aralık 1976; *The Sunday Times - Birleşik Krallık*. (erişim tarihi: 01.07.2018)

21 *Handyside - Birleşik Krallık*, paragraf 49-50.

22 15/1. madde şu hükmü taşımaktadır: “Savaş veya ulusun varlığını tehdit eden başka bir genel tehlike halinde her Yüksek Sözleşmecî Taraf, durumun kesinlikle gerektirdiği ölçüde ve uluslararası hukuktan doğan başka yükümlülüklerle ters düşmemek koşuluyla, bu sözleşmede öngörülen yükümlülüklerle aykırı tedbirler alabilir.”

23 Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, “Article 9: Freedom of Thought, Conscience and Religion”, *Human Rights Practice R 2*, Strazburg: Avrupa Konseyi, Kasım 2001, s. 4.

yanı sıra, ateistler, agnostikler, şüpheçiler ve kayıtsızlar da dâhil olmak üzere²⁴ dinî ve din dışı inançları²⁵ da koruduğunu belirtebiliriz.

AB-THB’nın ‘Özgürlükler’ başlıklı bölüm kapsamında da düşünce, vicdan ve din özgürlüğü tanımlanmaktadır.

AB-THB Madde 10: Düşünce, Vicdan ve Din Özgürlüğü

- “1. Herkes, düşünce, din ve vicdan özgürlüğü hakkına sahiptir. Bu hak, din veya inancını değiştirme özgürlüğünü ve din veya inancını tek başına veya topluluk halinde, aleni veya gizli olarak ibadet etme, öğretim, uygulama ve gereklerine uyma şeklinde açığa vurma özgürlüğünü içerir.
2. Bu hakkın kullanılmasına ilişkin ulusal mevzuata uygun olarak dini nedenlerle askerlik görevini yapmayı reddetme hakkı tanınmaktadır.”

10. maddenin 2. fıkrasında ‘ulusal yasalar uyarınca’ ibaresinin eklenmesi, devletlere bu hakkı sınırlama ve koruma konusunda takdir yetkisi tanınması anlamına gelmektedir.

2. Normlarla İlgili Uluslararası Belgelerde Düşünce, Vicdan ve Din Özgürlüğü

Düşünce, vicdan ve din özgürlüğü ile ilgili temel sözleşmelerde yer alan normların anlam ve uygulama ilkelerini tanımlamaya yol göstermesi için yayınlanmış siyasî belgelere de bu açıdan bakmak gerekir. Bu konuda uluslararası kuruluşlarca hazırlanmış çok fazla belge olmamakla birlikte iki temel belgenin içeriği ile ilgili kısaca bilgi vermek yararlı olacaktır.

Din veya İnanca Dayanan Her Türü Hoşgörüsüzlüğün ve Ayrımcılığın Ortadan Kaldırılmasına Dair Bildiri²⁶

Din veya İnanca Dayanan Her Türü Hoşgörüsüzlüğün ve Ayrımcılığın Tasfiye Edilmesine Dair Bildiri (1981 Bildirisi) BM Genel Kurulunun 25 Kasım 1981 tarihli ve 36/55 Sayılı Kararıyla kabul edilmiştir. Bu bildiri din veya inanç özgürlüğü hakkının kapsamına ilişkin geniş bir içerik sunmaktadır. 1981 Bildirisi bağlayıcı bir metin olmamakla birlikte, içeriğindeki normatif ifadelerin yer alması ve BM Genel Kurulu tarafından kabul edilmiş olması sebebiyle “belirli bir yasal etkisi” olduğu kabul edilir.²⁷ 1981 Bildirisi din veya inanç özgürlüğünün kolektif boyutunun içeriğini ayrıntılı bir şekilde açması açısından özel bir öneme sahiptir.

24 Kustannus AB - Finlandiya, AİHM, Başvuru no: 20471/92, 15 Nisan 1996, paragraf 43; Angelini - İsveç, s. 41.

25 Kokkinakis - Yunanistan, paragraf 31. Mahkeme ve Komisyon içtihadında “din” terimine dair daha fazla bilgi için bkz. Murdoch, s. 13. Ayrıca bkz. örneğin, ISKCON ve Diğerleri - Birleşik Krallık, s. 90; Cha’are Shalom ve Tsedek - Fransa, AİHM, Başvuru no: 27417/95, 27 Haziran 2000, Reports 2000-VII; Chappell - Birleşik Krallık, s. 241; Kokkinakis - Yunanistan, paragraf 31; X ve Scientology Kilisesi - İsveç, s. 68; X - Avusturya, Başvuru no: 8652/79, 26 Eur. Comm’n H.R. Dec. and Res. 89, 1981, s. 89; Omkarananda ve Divine Light Zentrum - Birleşik Krallık, Başvuru no: 8188/77, 25 Eur. Comm’n H.R. Dec. and Res. 105, 1981, s. 105; Arrowsmith - Birleşik Krallık, Başvuru no: 7050/75, 19 Eur. Comm’n H.R. Dec. and Res. 5, 1978, paragraf 69; Le Cour Grandmaison ve Fritz - Fransa, Başvuru no: 11567/85 ve 11568/85, 53 Eur. Comm’n H.R. Dec. and Res. 150, 1987, s. 160; W - Birleşik Krallık, Başvuru no: 18187/91, 10 Şubat 1993, paragraf 45; Knudsen - Norveç, Başvuru no: 11045/84, 42 Eur. Comm’n H.R. Dec. and Res. 247, 1985; X - İtalya, Başvuru no: 6741/74, 5 Eur. Comm’n H.R. Dec. and Res. 83, 1976.

26 Birleşmiş Milletler Genel Kurulu, *Din veya İnanca Dayanan Her Türü Hoşgörüsüzlüğün ve Ayrımcılığın Tasfiye Edilmesine Dair Bildiri*, 1981. http://www.uhdigm.adalet.gov.tr/sozlesmeler/coktarafliisoz/bm/bm_21.pdf

27 Sullivan, D. J., Gender Equality and Religious Freedom: Toward a Framework for Conflict Resolution, *New York University Journal of International Law & Politics*, 1991, no 24; 478.

Bildiri’nin 6. maddesinde düşünce, vicdan, din veya inanç özgürlüğünün içeriği şöyle tanımlanmıştır.

- a) *Bir din veya inanç ile bağlantılı olarak, ibadet etme veya toplanma, ve bu amaç için gerekli yerleri kurma ve kullanma;*
- b) *Gerekli vakıf veya insancıl amaçlı kurumlar kurma ve bunları işletme;*
- c) *Bir dinin veya inancın törenlerine veya geleneklerine ilişkin gerekli araçları ve materyalleri yeterli ölçüde yapma, alma ve kullanma;*
- d) *Bu alanla ilgili yayımları yazma, yayınlama ve dağıtma;*
- e) *Bir din veya inancın öğretimini, bu amaçlar için uygun yerlerde yapma;*
- f) *Bireylerden ve kurumlardan gönüllü mali yardım vermelerini isteme ve alma;*
- g) *Bir dinin veya inancın gerekleri ve standartları bakımından uygun olan liderleri yetiştirme, atama, seçme ve yerini alacak olanı belirleme;*
- h) *Bir kimsenin dininin veya inancının kurallarına uygun olarak dinlenme günlerine ve bayram tatillerine ve törenlerine uygun davranma;*
- i) *Ulusal ve uluslararası düzeyde, din ve inanç konularında bireyler ve topluluklarla iletişim kurma ve sürdürme.*

Öte yandan Bildiri, toplumsal cinsiyet eşitliği konusunda oldukça sessizdir. “Kadın” referansı hiç yoktur ve “cinsiyet” konusunda tek referans Bildiri’nin başlangıç kısmında, 1945 tarihli BM Şartı’nın temel prensiplerinden biri olan “her insanın doğasında insanlık onuru ve eşitlik olduğunu ve bütün Üye Devletlerin ırk, cinsiyet, dil veya din ayrımcılığı yapmaksızın herkesin insan haklarına ve temel özgürlüklerine her yerde saygı gösterilmesini ve uyulmasını sağlama” yükümlülüğünde oldukları hatırlatılır. Bildiri’nin 2. maddesi din ve inancını açıklama hakkıyla beraber ele alınması gereken din veya inanç temelli ayrımcılık yasağına yer verir.

1981 Bildirisi Madde 2: Ayrımcılık yasağı

“1. Hiç kimse din veya başka bir inancı sebebiyle bir Devlet, bir kurum, bir kişi veya kişi grubu tarafından ayrımcılığa maruz bırakılamaz. 2. Bu Bildiri’nin amacı bakımından “din veya inanca dayanan hoşgörüsüzlük ve ayrımcılık” deyimi, eşitlik üzerine kurulu bulunan insan haklarının ve temel özgürlüklerin tanınmasını, kullanılmasını veya bunlardan yararlanılmasını hükümsüz kılma veya zedeleme amacı taşıyan veya bu sonucu doğuran, din veya inanca dayalı bir farklılaştırma, dışlama, kısıtlama veya ayrıcalık tanıma anlamına gelir.”

Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT)

Avrupa Konseyi ve Avrupa Birliği’nin yanı sıra bir başka kuruma daha dikkat çekmek gerekmektedir: AGİT. Bu teşkilat bilhassa Doğu Avrupa bloğunun dağılmasının ardından Avrupa’da insan haklarının geliştirilmesinde önemli bir rol oynamıştır.²⁸ AGİT üyeleri tarafından 5-29 Haziran 1990 tarihlerinde Kopenhag’da yapılan toplantıda, İnsani Boyut *Kopenhag Toplantısı Belgesi*’ni

28 Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı Demokrasi Kurumları ve İnsan Hakları Şubesi, “OSCE Human Dimension Commitments: Thematic Compilation”, 2. Basım, Cilt II, Varşova: AGİK Demokrasi Kurumları ve İnsan Hakları Şubesi, 2005, s. xv.

imzalamışlardır. Bu belge uyarınca, katılımcı devletler düşünce, vicdan ve din özgürlüğünün BM İnsan Hakları Komisyonu tarafından herkese tanınmış olduğunu kaydetmişlerdir.²⁹

AGİT İnsani Boyut Kopenhag Toplantısı Belgesi 9(4) madde:

“Herkes düşünce, vicdan ve din özgürlüğüne sahiptir. Bu hak, din ya da inancını değiştirme ve din ya da inancını tek başına veya toplu olarak, kamusal veya özel bir şekilde, ibadet, öğreti, uygulama ve dinsel ödevlerin yerine getirilmesi yoluyla ifade etme özgürlüğünü de kapsar. Bu hakların kullanılması, ancak yasayla öngörülen ve uluslararası standartlara uygun kısıtlamalara tabi olabilir...”

Buradaki herkes kavramının içerisine girenler arasında kadın, erkek ve LGBT ayrımı yapılmaması esastır. Bu özgürlüğün kapsamı AİHS’in 9. maddesiyle pek çok benzerlik içermektedir. AGİT belgelerinin, diğer birçok insan hakları belgesinin aksine, hukuken değil siyasî olarak bağlayıcılığı bulunduğunu belirtmek gerekir.³⁰ Bu siyasî vaadin neticesi olarak devletlerin bu sorumluluklarını yerine getirmemeleri hâlinde uluslararası ilişkilerde ciddi sorunlar yaşayacakları da aşikardır.³¹

C. Standartlar ve Ölçütler

1. Düşünce, Vicdan ve Din Özgürlüğü ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Normlarıyla İlgili Standartlar

Düşünce, vicdan ve din özgürlüğü ile toplumsal cinsiyet eşitliği normlarının kesiştiği alana özgü olarak tanımlanmış, uygulanmış ve yeterince geliştirilmiş yerleşik standartlar bulmak çok kolay değildir. Bu nedenle daha genel nitelikteki standartlardan çıkarsama yapmak gerekmektedir.

Uluslararası standartları saptayan belgelerde yer alan “kararlara eşit katılım hakkı” çerçevesinde din hizmetlerinin planlanması, yönetilmesi ve yürütülmesi süreçlerine eşit katılım hakkından bahsedebiliriz. Bunun için Birleşmiş Milletler ve Avrupa Birliği tarafından hazırlanan eylem planlarına bakmak yararlı olabilir.

Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Normunun Uygulanmasına Yol Gösteren Uluslararası Belgeler:

BM-Binyılın Kalkınma Hedefleri 2000-2015 Ölçütleri: Stratejik Hedefler içinde sekiz temel hedefin üçüncü sırasında: *“Kadınların Konumunu Güçlendirmek ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliğini Geliştirmek”* yer almaktadır.

BM-Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri 2015-2030 Ölçütleri: 17 temel hedef içinde beşinci sırada yer alan “toplumsal cinsiyet eşitliği ve tüm kadın ve kız çocuklarının güçlendirilmesi” hedefi içinde kararlara eşit katılımı ilgili ölçütler: *“Kadınların her türlü karara eşit katılımının güvence altına alınması; siyasal, ekonomik ve kamusal yaşamda, her düzey kararlarda, kadınların tam ve etkin katılımının ve liderlikte eşit fırsatların sağlanmasıdır”.*

29 AGİK, *AGİK İnsani Boyut Kopenhag Toplantısı Belgesi*, 29 Haziran 1990, paragraf 9.4. http://www.esithaklar.org/wp-content/uploads/2016/03/KopenhagBelgesi_TUR-.pdf (erişim tarihi: 09.06.2018)

30 AGİT, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı Demokrasi Kurumları ve İnsan Hakları Şubesi, *OSCE Human Dimension Commitments: Thematic Compilation*, 2. Basım, Cilt II, Varşova, 2005, s. xviii.

31 Türkiye AGİK İnsani Boyut Kopenhag Toplantısı Belgesi’ni 29 Haziran 1990’da imzalamıştır. Bunu yaparak, askerlik hizmetini vicdanî ret hakkını tanıma yönünde siyasî bir vaatte bulunmuştur. Ne var ki, 1990’dan bu yana Türkiye, Kopenhag Toplantısı’na katılan otuz beş katılımcı devlet arasında vicdanî reddi bir hak olarak tanımayan tek ülke olarak kalmıştır.

Pekin Eylem Planı’nda Karar Alma Süreçlerine Eşit Katılım Hakkına İlişkin Standartlar:

Stratejik Hedef G: Yetki ve Karar Alma Sürecinde Kadınlar:

Stratejik hedef G.1. Kadınların yetkili ve güçlü mevkilere ve karar alma süreçlerine eşit ulaşmalarını ve tam katılmalarını sağlayacak önlemler almak.

Stratejik hedef G.2. Kadınların karar alma ve liderlik pozisyonlarına katılma kapasitelerini artırmak.

Stratejik Hedef H: Kadınların İlerlemesinde Kurumsal Mekanizmalar

Stratejik hedef H.1. Ulusal mekanizmalar kurmak ve hükümet organları oluşturmak veya güçlendirmek.

Stratejik hedef H.2. Cinsiyete dayalı bakış açısını yasalar, kamu politikaları, programları ve projeleriyle bütünleştirmek.

Stratejik hedef H.3. Planlama ve değerlendirme için cinsiyete göre toplanmış veri ve bilgi oluşturmak ve yaymak.

Bu Stratejik Hedeflere Ulaşmak İçin Önerilen Standartlar:

- Kadınların karar alma süreçlerine katılımının önündeki engeller ortadan kalkana kadar ve kadın oranı en az %33’e ulaşana kadar bu konuda destekleyici politikaların saptanıp geliştirilmesi,
- Hükümetlerin.... önlemler alması ve gerektiğinde olumlu ayrımcılık uygulaması,
- Kamu ve özel sektördeki çeşitli karar alma konularının her düzeydeki kadın ve erkeklere ilişkin niceliksel ve niteliksel verileri düzenli olarak toplamak, incelemek ve yaymak yoluyla kadınların temsil edilmesi konusundaki ilerlemeyi izlemek ve değerlendirmek,
- Kadınların karar alma mekanizmalarına katılımı, bu mekanizmalar üzerindeki etkisi ve karar alma ortamlarına ilişkin çalışmalar yürüten hükümet dışı kuruluşları ve araştırma kurumlarını desteklemek,
- Hükümetin mali kaynak verdiği örgütlerin ayrımcı olmayan politikalar ve uygulamalar benimsemesini sağlamak,
- Kadınların atama ile seçime bağlı aday gösterme süreçlerine katılımını teşvik etmek,
- Stratejik karar alma pozisyonlarındaki kadın liderler, yöneticiler ve idarecilerin iletişim ve işbirliğini sağlamak için olumlu eylemler yapmak,
- Kadınların ilerlemesi için hükümetin içinde, ana görevi, cinsiyet eşitliğine dayalı bir bakış açısını bütün politik alanlarda hakim kılmayı hükümet çapında desteklemek olan politika koordinasyon merkezi kurmak ve bu ulusal mekanizmanın bütçe ve profesyonel kapasite açısından yeterli kaynaklara; hükümet politikalarının geliştirilmesini etkileme imkanına sahip olmasını sağlamak,
- Verileri cinsiyete dayalı bakış açısıyla düzenleme ve inceleme konusunda personel eğitimi vermek,
- Bütün bakanlıklara, politika ve programları cinsiyete dayalı bakış açısıyla ve Eylem Platformu’nun ışığında gözden geçirmeleri için görev vermek; bakanlıklar-arası bir koordinasyon birimi oluşturarak bu görevin uygulanmasını izlemek,
- Kadın çalışmaları merkezlerinin ve araştırma örgütlerinin, izleme göstergelerinin ve araştırma metodolojilerinin geliştirilmesine katılmalarını sağlamak.

Bkz. <https://www.tbmm.gov.tr/komisyon/kefe/docs/pekin.pdf>

2. Düşünce, Vicdan ve Din Özgürlüğü ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliğinin Kesişim Alanları

Uluslararası insan hakları normları içinde bir arada ele alınması en ihmâl edilmiş iki farklı hak alanının din ve inanç özgürlüğü ile toplumsal cinsiyet eşitliği olduğunu belirtmiştik. Her iki hakkın hayata geçirilmesinde birbirini etkisizleştiren ya da ikincilleştiren kesişim alanları; yani uygulamada ortaya çıkan hak ihlalleri, belirsizlik ve ihmâller en çok kadınların insan hakları ile ilgili konularda olmaktadır. Yaygın olarak benimsenen veya kurumsallaşmış dinî inanç ve düşüncelerin önemli bir kısmı kamusal görünülük ve tanınırlık açısından ahlâki ilkelerin erkeklerden çok

kadınların yaşamları ve bedenleri üzerinde sembolleştirilmesini desteklemektedir. Bunların başında da dinî inancı tanımlayan giysilerin kullanılması, dinî sembollerin taşınması gelmektedir. Müslüman kadınların başörtüsü kullanmaları da bu konuda en tipik ve yaygın örnektir.

Düşünce, vicdan ve din özgürlüğü ile toplumsal cinsiyet eşitliği konusunda kesişim alanlarının neler olduğu, bu çerçevede içinde, en açık olarak uluslararası örgütlerin ve mahkemelerin kararlarında görülmektedir. Şimdi bu örneklerden seçtiklerimizi paylaşalım.

BM İnsan Hakları Konseyi ve İnsan Hakları Komisyonu’nun Kararları

BM İnsan Hakları Konseyi düşünce, vicdan ve din özgürlüğü hakkının hayata geçirilmesi ile bağlantılı olarak toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması konusunda BM Özel Raportörünün görev tanımını bu konuyu da kapsayacak şekilde genişletmiştir. Özel Raportör tavsiyeleri Birleşmiş Milletler’in karar organlarında bu konudaki kararları şekillendirmekte yol gösterici olmaktadır.

Birleşmiş Milletler’in konu ile ilgili kararlarına kısaca ele alalım:

İnsan Hakları Konseyi 6/37 Sayılı Kararı: Devletleri, “Kadınların din veya inanç özgürlüğünü yeterli ve etkili bir şekilde güvence altına almak için uygun tedbirlerin alınmasını sağlama konusunda teşvik eder....Tüm aktörleriaşağıdaki konuları ele almaya davet eder: Din veya inanç veya kültürel veya geleneksel pratikler adına birçok kadınıetkileyen şiddet ve ayrımcılık..... Her düzeyde, kadınlar da dahil olmak üzere, daha geniş bir katılımı din ve inançlar arasında ve içinde devamlı ve güçlendirilmiş diyalogun önemini vurgular”;

İnsan Hakları Komisyonu 2005/40 Sayılı Kararı: “İnsan Hakları Komisyonu, Özel Raportörün cinsiyet yaklaşımını uygulamaya devam etme gereğini vurgular; bunu, başka yolların yanı sıra, bilgi toplanması ve tavsiyeler de dahil olmak üzere, raporlama sürecinde cinsiyetle ilgili istisnaya yer vererek yapar”.

İnsan Hakları Komitesi’nin MSHS’nin 18. Maddesi Hakkında 22 No’lu Genel Yorumu

BM İnsan Hakları Komitesi (İHK) MSHS’nin din veya inanç özgürlüğü kapsamı ve sınırlarına ilişkin 22 No’lu Genel Yorum’u, Komite’nin 18. maddeye ilişkin anlayışını içermesi açısından büyük öneme sahiptir. Düşünce, vicdan ve din özgürlüğü hakkı üzerine 22 No’lu Genel Yorum cinsiyet konusunda açık bir referans içermez. Buna karşılık din veya inanç özgürlüğü hakkının geniş kapsamını ve cinsiyet perspektifi için temel oluşturabilecek bazı temel ilkeleri ortaya koyar. Öncelikle, MSHS’in 18. maddesinin 1. paragrafında yer alan “herkesin düşünce, vicdan ve din özgürlüğüne (herkesin istediği inanca sahip olması da dâhil olmak üzere) sahip olması geniş kapsamlı bir hak olarak görülür.³² İnanç özgürlüğü hakkının “herkesin” hakkı olması bir taraftan kolay kabul edilebilir doğal bir durum olarak görülse de, çetrefilli konular bağlamında önemli bir temel ilkedir. Örneğin inanç özgürlüğü hakkı kadın, erkek, LGBTİ, yetişkin, çocuk, vatandaş, yabancı ve başka statülere sahip herkesin hakkıdır. Dolayısıyla din hizmetlerine erişimde top-

32 İnsan Hakları Komitesi, 22 No’lu Genel Yorum, U.N. Doc. HRI/GEN/1/Rev.1, 1994. <https://undocs.org/HRI/GEN/1/Rev.1>, Paragraf 1. Genel Yorumun Türkçe çevirisine buradan ulaşılabilir: https://insanhaklarimerkezi.bilgi.edu.tr/media/uploads/2016/05/05/BMde_Insan_Haklari_Yorumlari_1981_2006.pdf (erişim tarihi: 01.07.2018)

lumsal cinsiyet temelli bir ayrımcılık olup olmadığı değerlendirilirken din veya inanç özgürlüğü hakkının herkesin hakkı olduğu kuralı önemli bir köşe taşıdır.

22 No’lu Genel Yorum’un 2. paragrafı da din hizmetlerine erişimde toplumsal cinsiyet eşitliği konusunda korumanın temelini oluşturacak başka önemli koruma ilkelerine yer verir. Buna göre, 18. madde, tüm inançları ve herhangi bir dine mensup olmama veya herhangi bir inanca sahip olmama hakkını da korur. “İnanç” ve “din” kavramları geniş şekilde yorumlanmalıdır. 18. madde sadece geleneksel dinlerin, kurumsal niteliğe sahip din ve inançların uygulamalarını veya bunlarınkine benzer uygulamaları korumaz. Dolayısıyla çeşitli dinî gruplar içinde çıkabilecek farklı dinsel yorumlara (ki bunlar kadınların ibadet ve benzeri alanlardaki rolüyle ilgili de olabilir) dayanan uygulamalar da 18. madde koruması kapsamındadır. Devletler farklı dinî gruplar arasında tercih gösteremezler.³³

İnsan Hakları Komitesi’nin MSHS 3. maddesi Hakkında 28 No’lu Genel Yorumu

İnsan Hakları Komitesi’nin 28 No’lu Genel Yorumu³⁴ hem kadın erkek eşitliği hem de din veya inanç özgürlüğü hakkında bütünsel bir yaklaşım içermesi açısından önemlidir. Bu Yorum’da: *“Taraf Devletler, geleneksel, tarihsel, dini veya kültürel eğilimlerin kadınların yasalar önünde eşitliğini ve Sözleşme’deki bütün haklardan eşit ölçüde yararlanmalarını engellemeyi meşru kılan sebepler arasında gösterilmesini engellemelidir”*³⁵ denmektedir.

28 No’lu Genel Yorum’da kadınların düşünce, vicdan ve din özgürlüğü ayrıca ele alınmıştır. Buna göre, bu özgürlüğünün, din ve inanç değiştirme özgürlüğü de dâhil olmak üzere, hem erkek hem de kadınlar için eşit ölçüde, ayrımcılık gözetilmeden, hukuken koruma altına alınması sağlanmalıdır. İHEB ve MSHS’nin 18. maddeleri ile koruma altına alınan haklar, sözleşmede izin verilenler dışında sınırlandırmaya tâbi tutulmamalı ve bu hakların kullanılması baba, eş, ağabey ve diğer üçüncü kişilerin iznine tâbi olmamalıdır.³⁶ Komite’ye göre kadınlara yönelik ayrımcılığın haklı gösterilmesi için sunulan gerekçelerden biri zaman zaman din veya inanç özgürlüğü hakkının kendisidir. Örneğin, din veya inanç topluluklarında kadınların kılık kıyafetine yönelik kısıtlamalar, ergenlik çağındaki kız öğrencilerin erkek öğrencilerle birlikte karışık sınıflarda eği-

33 *“Bir dinin devlet dini, resmi din veya geleneksel din olarak kabul edilmesi veya bu din mensuplarının toplumsal çoğunluğunu teşkil etmesi 18. maddedeki ve 27. maddedeki haklar da dahil olmak üzere Sözleşme ile düzenlenen hakların ihlali veya diğer bir din mensuplarına veya hiçbir inanç sahibi olmayanlara karşı ayrımcılık yapılması sonucunu doğurmamalıdır. Özellikle, sadece toplumun çoğunluğunu teşkil eden dinin mensuplarına Devlet hizmetinde çalışma olanağı tanıma, ekonomik imtiyazlar tanıma, diğer inançlara belirli kısıtlamalar getirme gibi ayrımcılık içeren eylemler din veya inanca dayalı ayrımcılığın yasaklanması ve 26. madde çerçevesinde eşit şekilde korunma güvencesiyle uyumsuzluk teşkil etmektedir. 20. maddenin 2. paragrafında yer alan tedbirler dini azınlıkların haklarının ihlaline, diğer din gruplarının 18. ve 27. madde ile güvence altına alınan haklarının ihlal edilmesine ve bu gruplara yönelik şiddet veya zulüm eylemlerine karşı önemli güvenceler oluşturmaktadır. Komite, taraf Devletlerin bütün dinlerin veya inançların gereklerinin yerine getirilmesinin herhangi bir ihlale konu olmaması ve bu din veya inanç sahiplerinin ayrımcılık eylemlerine karşı korunması için aldıkları tedbirleri belirtmeleri gerektiğini öngörmektedir. Benzer şekilde, 27. madde çerçevesinde dini azınlıkların haklarına ilişkin bilgi verilmesi, taraf Devletlerin düşünce, vicdan ve din özgürlüğünü ne ölçüde benimsediğinin, Komite tarafından belirlenmesi açısından önemlidir... Belirli inançların anayasalarda, mevzuatlarda veya iktidar partilerinin beyanlarında ve benzeri durumlarda veya Devlet uygulamalarında resmi ideoloji olarak yer alması, 18. madde çerçevesindeki özgürlüklerin veya Sözleşme ile tanınan diğer hakların ihlaline veya resmi ideolojiyi kabul etmeyen veya bu ideolojiye karşı çıkan kişilere karşı ayrımcılığına neden olmamalıdır”* (paragraf 10).

34 İHK, General Comment No. 28: Equality of Rights between Men and Women (Art. 3), THE International Covenant on Civil and Political Rights (CCPR)/C/21/Rev. I/ Add.10, 29/3/2000. <http://www.equalrightstrust.org/ertdocumentbank/gneral%20comment%2028.pdf> Söz konusu Genel Yorum’un Türkçe çevirisi için bkz. *Kadın Hakları: Uluslararası Hukuk ve Uygulama*, der. Gökçeçiçek Ayata/Sevinç Eryılmaz Dilek/Bertil Emrah Oder, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları: 305, Temmuz 2010, s. 148-155.

35 28 No’lu Genel Yorum, paragraf 5.

36 a.g.m., paragraf 21.

tim almasına karşı çıkan ebeveynlerin çocuklarını okula göndermemesiyle ilgili eğitim hakkına yönelik kısıtlamalar, daha da ileri düzeyde kadının evliliğin sonlandırmasında medenî hukuktan doğan haklarından yararlanamaması önünde din veya inanç doktrinleri gerekçe olarak gösterilebilir. Komite’ye göre kadınlara karşı ayrımcılığı meşrû kılmak için din veya inanç özgürlüğünün cinslere özgü pratikleri ve ritüellerine uyma gerekçesi kullanılamaz. Diğer bir deyişle 18. maddeden doğan haklar bir ayrımcılığı meşrûlaştırmak için ileri sürülemez.³⁷ Devletlerin sözleşmedeki hakları hayata geçirmeleriyle ilgili olarak sundukları periyodik raporlarda düşünce, din ve vicdan özgürlüğüyle ilgili olarak kadınların bu konudaki konumlarına ilişkin bilgi vermeli, kadınların bu özgürlüklerden faydalanmada ayrımcılığa karşı korunması ve ihlallerin engellenmesi için atılan adımlara değinmelidir.³⁸

Komite kadınların dinî inançları gereğince giydikleri kıyafetlerle ilgili düzenlemeler konusunu da ele almıştır. 26. madde kapsamındaki ayrımcılık yasağının uygulanmasında, kadınların kıyafetleri ile ilgili ceza öngörülmüşse 7. madde ve 9. madde; seyahat etme özgürlüğü ile bağlantılıysa 12. madde; ve kadınların dinlerine veya kendilerini ifade özgürlüklerine aykırı şekilde giyinmeye zorlanıyorsa 18. ve 19. maddeler; ve kadının mensup olduğunu söylediği kültürün gereklilikleriyle çatışıyorsa, 27. madde kapsamında korunan hakların ihlal edilmesi söz konusudur.³⁹

28 No’lu Genel Yorum din temelli kişisel statü yasaları ile ilgili olarak da dikkate alınması gereken bazı ilkeler ortaya koyar.⁴⁰ Herkesin kanun önünde kişi olarak eşit tanınma hakkına sahip olması (6.madde) özellikle cinsiyet ve evlilik nedeniyle bu haktan mahrum kalabilecek kadınlar açısından büyük önem taşır. Buna göre kadınların mülk edinme hakkının, evlilikten doğan haklara sahip olabilmelerinin ve diğer bütün medenî haklardan faydalanabilmelerinin evlilik hukuku veya herhangi bir ayrımcı uygulama ile sınırlandırılmaması gerekir: *“Hak aynı zamanda, kadınların alınıp verilecek bir mal gibi muamele görmesini, ölen eşin mallarıyla birlikte eşin ailesine verilmesi gibi muamelelerin engellenmesini de içermektedir. Devletler, kadınların tam anlamıyla hukuk kişileri olarak muamele görmesini engelleyen hukuk kuralları ve düzenlemeleri, bu kural ve düzenlemelerin ortadan kaldırılmasını sağlayacak tedbirlere de değinmelidir.”*⁴¹

Evlilik hakkı da erkek ve kadınlar tarafından eşit bir şekilde kullanılmalıdır. Komite, özgür irade ve asgarî evlenme yaşının altını çizer; kadının hiçbir etki altında kalmadan evlenme kararı alması güvence altına alınmalı; asgarî evlenme yaşı belirlenirken erkek ve kadın için eşit kriterler uygulanmalıdır.⁴² Kadınların “tam ve özgür rızayla” evlenmelerinin önündeki engeller kaldırılmalı, pozitif hukuk veya örf ve adet hukukunda yer alabilen ve kadının kendisi yerine evliliğe onay veren “aile büyüğü veya veli” kavramı ve tecavüz mağduru kadını dışlayan toplumlarda kadını evlenmeye rıza göstermeye zorlayan sosyal eğilimlerle mücadele edilmelidir. Yeniden evlenmeyle ilgili olarak da kadın ve erkekler için geçerli kurallar aynı olmalıdır. Komite eşini seçme hakkıyla ilgili olarak da uyarır: Kadının farklı bir dine mensup olan veya belirli bir dine mensup

37 a.g.m., paragraf 21.

38 a.g.m., paragraf 21.

39 a.g.m., paragraf 13.

40 a.g.m., paragraf 19.

41 a.g.m., paragraf 19.

42 a.g.m., paragraf 23.

olan ya da hiçbir dine mensup olmayan bir erkekle evlenmesini engelleyecek kural ve eylemler de sınırlama olarak görülecektir. Evlilik konusunda son olarak, çokeşlilik konusu ele alınır:

*“Çokeşlilik kadının onuruna zarar verir. Çokeşlilik kadınlara karşı kabul edilemez bir ayrımcılıktır... çokeşlilik süregeldiği her yerde ortadan kaldırılmalıdır”.*⁴³

Evlilik birliğinde eşler eşit hak ve yükümlülüklerle sahiptir ve buna çocuğun ahlâkî ve dinî eğitimi de dâhildir.⁴⁴ Devletler evliliğin sonlandırılmasında da eşitlik ilkesi gözetilmesini güvence altına alma sorumluluğuna sahiptir; çocukların velayeti, nafaka, malların paylaşımı, eşit miras hakkı gibi.⁴⁵

Devletler çocukların korunmasına ilişkin yükümlülüklerle (24. madde) ilgili olarak kız ve erkek çocuklar için eşit koruma sağlamak üzere gerekli tedbirleri almalıdır. Özellikle kız çocuklarının özgürlüğünü ve yaşamlarını tehdit eden bütün kültürel ve dinî uygulamalar ortadan kaldırılmaktadır.⁴⁶ Çocuğa zarar verecek kültür, gelenek veya din temelli hiçbir uygulama kabul edilemez ve bunlarla mücadele edilmelidir.

Komite “çoklu ayrımcılığı” da hatırlatır:

*“Kadınlara karşı ayrımcılık, genellikle ırk, renk, dil, din, siyaset ya da başka fikir, ulusal ya da toplumsal köken, mülkiyet, doğum ya da başka bir statü bakımından gözetilen ayrımcılıkla beraber değerlendirilmektedir. Taraf Devletler, kadınları özellikle etkileyen diğer alanlardaki ayrımcılığa da değinmeli ve ayrımcılığın etkilerini ortadan kaldıracak tedbirlere ilişkin bilgiler vermelidir”.*⁴⁷

Devletlerin MSHS’nin 26. maddesi ile herkesin yasalar önünde eşitliği ilkesinin koruma yükümlülüğü “bütün alanlarda gerek kamu otoritelerince gerekse özel kişilerce yapılan” ayrımcılığa karşı harekete geçmesini gerektirir.⁴⁸ Yine, gelenek, kültür ve din temelli yaklaşımlardan kaynaklanabilecek namus cinayetleri, zina ve benzer hâllerde kadınlara erkeklerden daha fazla ceza verilmesini öngören yasalar sözleşmenin ihlâli niteliğindedir.⁴⁹

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) Kararları

AİHS, sözleşmeci Tarafların üstlendiği taahhütlere uyulmasını sağlamak amacıyla Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’ni (AİHM) kurmuştur.⁵⁰ Mahkeme düşünce, vicdan ve din özgürlüğünün sözleşmenin amacına uygun biçimde, ‘demokratik bir toplum’un temellerinden birini oluşturduğunu belirtmiştir.⁵¹

43 a.g.m., paragraf 24.

44 a.g.m., paragraf 25.

45 a.g.m., paragraf 26.

46 a.g.m., paragraf 28.

47 a.g.m., paragraf 30.

48 a.g.m., paragraf 31.

49 a.g.m., paragraf 31.

50 AİHS, 19. madde.

51 *Kokkinakis v. Yunanistan*, paragraf 31.

AİHM’in düşünce, vicdan ve din özgürlüğü ile bağlantılı olarak toplumsal cinsiyet ayrımcılığı yasağını nasıl yorumladığını dinî sembollerin kullanımı ile ilgili davalarda verdiği kararlar bağlamında görmekteyiz. Bu davalarda AİHS’nin 9. maddenin yanında ayrımcılık yasağını düzenleyen 14. maddesine de değinilmektedir.

AİHM, toplumsal cinsiyet ve düşünce, vicdan ve din özgürlüğünü 9. maddeyle bağlantılı olmak üzere 14. madde, yani ayrımcılık ile ilgili madde üzerinden değerlendirmiştir. Ancak Mahkeme devletlerin takdir hakkını geniş yorumlamaktadır. Bu yüzden de sözleşmenin ihlâli kararını hiçbir davada vermemiştir. Buna bir istisnai karar ise Birleşik Krallık’la ilgili verilen bir karardır. İlgili karar, *Eweida ve diğerleri v. Birleşik Krallık* kararıdır.⁵² Başvurucu Britanya Havayollarında çalışmaktadır ve çalışma saatleri içinde haç şeklinde bir kolye takmak istediğini belirtmiştir. Söz konusu şirket bunu belirlemiş oldukları kılık kıyafet yönetmeliğine aykırı olduğunu ve bu yüzden haç kolyesi takamayacağını belirtmiştir. Mahkeme söz konusu şirketin kişinin inanç özgürlüğünü ifade etmesi ile bu özgürlüğe ilişkin kısıtlamalar arasında bir denge tutturamadığını belirtmiştir. Bayan Eweida’nın eşit bir şekilde muamele görmediğini de belirtmiş ve sözleşmenin 9. maddesinin ihlâl edildiği sonucuna varmıştır. Mahkeme burada daha önceki vermiş olduğu kararlarla paralel olarak başvurunun haç takmasının başkalarının menfaatlerini gerçek anlamda zarar verip vermediğini sorgulamıştır. Başkalarının menfaatleri gerçek anlamda zarar görmemiş olduğundan, ülke içindeki yetkili kurumların başvuranın dinini sergileme hakkını yeterince korumaktan geri kaldığını ve bu yüzden de 9. maddede belirtilen pozitif yükümlülüklerin ihlâl edildiğini belirtmiştir.

Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi ve Bakanlar Komitesi Kararları

Avrupa Konseyi’nin AİHM dışında iki tane daha etkili mekanizması bulunmaktadır. Bunlardan birisi Parlamenterler Meclisi, diğeri ise Bakanlar Komitesi’dir. İki kurum da söz konusu düşünce, vicdan ve din özgürlüğüyle toplumsal cinsiyet eşitliği ve ayrımcılık yasağına ilişkin normlar arasında bağlantı kurarak kararlarında bu konuya yer vermiştir.

Parlamenterler Meclisi, düşünce, vicdan ve din özgürlüğüne ilişkin genel tavsiye kararları vermiştir. Örneğin, 2076 (2015) numaralı kararda bu özgürlüğü, evrensel ve vazgeçilmez bir özgürlük olarak tarif etmektedir. Meclis, 2080 (2015) Sayılı Tavsiye Kararı’nda bu özgürlüğün önemine dikkat çekerek ‘birlikte yaşamak’ felsefesiyle dinsel fanatik anlayışlara karşı dinî veya dinî olmayan gruplarla ortak çalışma kararı da almıştır.⁵³

AKPM, 1464 (2005) numaralı kararında din adı altında kadınların haklarının ihlâl edildiği belirtilmektedir. Dinlerin erkek ve kadınların eşitliğine değinirken bir yanda da bunlara farklı görevler verdiği vurgulanmaktadır. Nitekim din adıyla bazı erkeklerin kadınlara şiddet kullanılarak onların haklarını ihlâl ettikleri belirtilmektedir. Meclis bu kararında Avrupa Konseyi ülkelerinde yaşayan bütün kadınların eşit ve onurlu bir yaşama sahip olma hakkının olduğunu altını çizmiştir. Düşünce, vicdan ve din özgürlüğünün kadınların haklarının ihlâl edilme-

52 *Eweida ve Diğerleri v. Birleşik Krallık*, Başvuru no. 48420/10, 59842/10, 51671/10 ve 36516/10, 15 Ocak 2013. [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"appno":\["48420/10"\],"documentcollectionid":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\],"itemid":\["001-115881"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{) (erişim tarihi: 01.07.2018)

53 Avrupa Konseyi Parlamenter Meclisi, *2076 Sayılı Tavsiye Kararı*, 2015. <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=22199&lang=en> (erişim tarihi: 01.07.2018)

sinde meşrûluk aracı olarak kullanılmaması gerektiği belirtilmiştir. Üye devletlerin kadınları din adına yapılan ihlâllerden koruması gerektiği ifade edilmektedir. Bunun dışında toplumsal cinsiyet eşitliğinin teşvik edilmesi ve buna yönelik evrensel ilkelerin uygulanması gerektiği de belirtilmiştir.⁵⁴

Avrupa Konseyi’nin karar organı olan Bakanlar Komitesi ise din adına kadına yönelik şiddete ilişkin bir tavsiye kararı vermiştir.⁵⁵ Komite 17 *Numaralı Tavsiye Kararı’nda* (2007) cinsiyet eşitliğinin uluslararası insan hakları standartlarının parçası olarak demokrasi ve sosyal adaleti sağlamanın önemine değinmektedir. Ayrıca kimsenin cinsiyet ve dinî inançlarından dolayı ayrımcılığa uğramaması gereği belirtilmektedir. Bu prensip ışığında kadınların erkeklerle aynı şekilde dinî hizmetlere erişim hakkının olduğu söylenebilir.⁵⁶

Avrupa Birliği Mekanizmalarının Kararları

Avrupa Birliği’nin yasama fonksiyonuna sahip Avrupa Parlamentosu (AP) 8 Eylül 2015 tarihinde AB’deki temel hak ve özgürlüklere ilişkin bir karar vermiştir. Tarafsız laik bir devletin dinsel, şüpheli veya ateist inançlara yönelik ayrımcılığın önlenmesi yönündeki rolünün altı çizilmiştir. Bu kararda kültürlerarası diyalog ve hoşgörünün teşvik edilmesi gerektiği belirtilmiştir.⁵⁷

Ayrıca Avrupa Birliği’nin bu özgürlüğe ilişkin yaklaşımını özetleyebilmek için *Din ve İnanç Özgürlüğüne İlişkin AB Klavuzu’na* bakmak faydalı olacaktır. 2013 yılında AB Konseyi tarafından kabul edilen bu belgeye göre laik bir devletin dinsel, şüpheli veya ateist inançlara yönelik ayrımcılığın önlenmesi yönündeki görevi şu prensipler ışığında anlam teşkil etmektedir: “1-) Bu özgürlük evrensel değerlere sahiptir; 2-) Bu bireysel bir özgürlük olup toplumun diğer bireyleriyle birlikte kullanılabilir; 3-) Devletin başlıca görevlerinden birisi bu özgürlüğün korunmasıdır; 4-) Bu özgürlük diğer özgürlüklerle birlikte güçlü bir bağlantı içinde çoğulculuk, hoşgörü ve demokratik toplum prensiplerini geliştirir.”⁵⁸ Bu prensipler ışığında dinsel inançlar doğrultusunda kadınların uğradıkları ayrımcılıklara karşı devletlerin yükümlülüklerine de vurgu yapılmaktadır.⁵⁹

En son olarak Avrupa Birliği’nin yargı mekanizması olan Avrupa Birliği *Adalet Divanı’nın* bu konu ile ilgili görüşlerine bakmak faydalı olacaktır. Mahkeme bu konuda ilk kararını 2017 tarihinde iki dava ile ilgili vermiştir. Bu davalar Fransa ve Belçika’dan başvuran iki kadın çalışanla ilgilidir. Yerel Mahkemeler *Adalet Divanı’na* işverenlerin kendi çalışanlarının belli politik, felsefi veya dinsel sembollerini giymelerini yasaklayıp yasaklayamayacaklarını sormuştur. Başvurucular-

54 Avrupa Konseyi Parlamenter Meclisi, *1464 Sayılı Tavsiye Kararı*, 2015. <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-EN.asp?fileid=17372&lang=en>; Avrupa Konseyi, *Combating Discrimination on Grounds of Sexual Orientation or Gender Identity*, 2011. <https://rm.coe.int/168047f2a6> (erişim tarihi: 01.07.2018)

55 *(2002)5 numaralı Tavsiye Kararı*, 30 Nisan 2002. <https://www.coe.int/en/web/genderequality/recommendation-rec-2002-5-and-other-tools-of-the-council-of-europe-concerning-violence-against-women> (erişim tarihi: 01.07.2018)

56 Avrupa Konseyi, *Gender Equality Glossary*, 2015. <https://rm.coe.int/16805a1cb6> (erişim tarihi: 01.07.2018)

57 Avrupa Parlamentosu’nun 8 Eylül 2015 Tarihli Kararı, (2014/2254(INI), <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=TA&reference=P8-TA-2015-0286&language=EN&ring=A8-2015-0230> (erişim tarihi: 01.07.2018)

58 *Din ve İnanç Özgürlüğüne İlişkin AB Klavuzu*, 2013. <https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/137585.pdf>, (erişim tarihi: 01.07.2018)

59 a.g.m., paragraf 36.

<http://www.insanhaklarihukuku.com/wp-content/uploads/2016/03/D%C3%BC%5%9F%C3%BCnce-Din-ve-Vicdan-%C3%96zg%C3%BCrl%C3%BC%4%9F%C3%BC.pdf>

dan birisi resepsiyonda görevli olarak çalışmaktadır.⁶⁰ Diğer başvurucu ise bilgisayar mühendisi olarak çalışmaktadır.⁶¹

Bu davalardan biri olan *Achbita v. Belçika* davasında mahkeme, işverenin dinî sembollerin kullanılmasını yasaklamasının doğrudan din ve inanç özgürlüğüne yönelik bir ayrımcılık teşkil etmediğini, ancak bazı durumlarda dolaylı ayrımcılığa yol açabileceğini belirtmiştir. Fakat bu durumda da işverenin orantılılık prensibi ışığında dolaylı ayrımcılığı meşrû gösterebileceğini belirtmiştir. Bu dava da dolaylı bir ayrımcılığın olmasından kaynaklı olarak işverenin müşteriler karşısında şirketin tarafsız olması gerektiğini belirterek resepsiyonda görevli olarak çalışan bir kişinin müşterilerle ilk görüşen kişi olmasından dolayı dinî sembollerin kullanılmaması gerektiğini belirterek bu konudaki kısıtlamaların ilgili özgürlüğü ihlâl etmediğini belirtmiştir.⁶² Mahkeme ikinci dava da ihlâl nedeni bulmamıştır. Mahkemenin bu kararları birçok inanç ve insan hakları gruplarınca protesto edilmiştir.

Tablo 3: Düşünce, Vicdan ve Din Özgürlüğü ile Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Normlarını Tanımlayan Uluslararası Sözleşmeler ve İlgili Belgeler

Norm	İlgili hakkın tanımı	Hakkı tanımlayan sözleşmeler
Eşitlik Normu	Eşit haklara sahip olma hakkı	BM İHEB, 2. Madde
	Düşünce, vicdan ve din özgürlüğü hakkı	BM İHEB, 18. Madde BM MSHS, 18. Madde 1981 Din veya İnanca Dayalı Her Türlü Hoşgörüsüzlüğün ve Ayrımcılığın Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Bildiri, 1., 6. Maddeler AİHS, 9. Madde AB Temel Haklar Bildirgesi, 10. Madde
	Yasa karşısında eşitlik ve eşit korunma hakkı	BM İHEB, 7. Madde AİHS, 14. Madde, 12. Protokol, 1. Madde AB Temel Haklar Bildirgesi, 21, 23. Maddeler
	Cinsiyet eşitliği hakkı	BM MSHS 3. Madde; İnsan Hakları Komitesi 28 No’lu Genel Yorum BM MSHS 26. Madde AmsA, 2. Madde, 3(2) AB-THB, 23. Madde AİHS, 14. Madde, 12. Protokol, 1. Madde AB Temel Haklar Bildirgesi, 23. Madde
Ayrımcılığı önlemede devletlerin sorumluluğu	Eşitliğin sağlanması için devletlerin/hükümetlerin sorumluluğu	BM MSHS 26. Madde 25 No’lu Genel Yorum CEDAW, 2,3,7, 8, 9. Maddeler MSHS 3. Madde MSHS-İnsan Hakları Komitesi 25 No’lu Genel Yorumu 1981 Bildirgesi 2. Madde Ulusal ya da Etnik, Dinsel ve Dinsel Azınlıklara Mensup Kişilerin Hakları Bildirgesi 1., 3. Maddeler AİHS, 1. Madde

60 *Samira Achbita - Belçika*, Adalet Divanı, Başvuru no. C157/15, 14 Mart 2017. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TX-T/?uri=CELEX%3A62015CA0157> (erişim tarihi: 01.07.2018)

61 *Asma Bougnaoui - Fransa*, Adalet Divanı, Başvuru no C188/15, 14 Mart 2017. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TX-T/?uri=CELEX%3A62015CN0188> (erişim tarihi: 01.07.2018)

62 *Achbita - Belçika*, paragraf 45.

Norm	İlgili hakkın tanımı	Hakkı tanımlayan sözleşmeler
Herkes için düşünce, vicdan ve din özgürlüğü hakkının korunması	Din veya inanca sahip olma ve değiştirme hakkı	1981 Bildirisi, 1. Madde BM MSHS 18. Madde İnsan Hakları Komitesi 22 No’lu Genel Yorum AİHS 9. Madde ÇHS 14. Madde
	Din veya inancını ibadet, uygulama, öğretim ve ayinler aracılığıyla açıklama hakkı	BM İHEB 18. Madde BM MSHS 18. Madde 1981 Bildirgesi, 1., 6. Maddeler AİHS 9. Madde
	Dinini veya inancını açıklamaya zorlanmama hakkı	BM İHEB 18. Madde BM MSHS 18. Madde 1981 Bildirgesi, 1. Madde AİHS 9. Madde
	Herhangi bir din veya inanç pratiğini uygulamaya zorlanmama hakkı	BM İHEB 18. Madde BM MSHS 18. Madde 1981 Bildirgesi, 1. Madde AİHS 9. Madde
	Dinî önder ve öğretmenlerini yetiştirme hakkı	BM İHEB 18. Madde BM MSHS 18. Madde 1981 Bildirgesi, 1. Madde AİHS 9. Madde
	Dinî önderlerini seçme ve atama hakkı	BM İHEB 18. Madde BM MSHS 18. Madde 1981 Bildirgesi, 1. Madde AİHS 9. Madde
	Aile hukukuna ilişkin din temelli resmî veya gayriresmî kuralların kadının inanç özgürlüğü ve kanun karşısında eşitlik hakkıyla çatışmaması	BM İHEB 18. Madde BM MSHS 18. Madde 1981 Bildirgesi, 2. Madde AİHS 9., 14. Maddeler

3. Düşünce, Vicdan ve Din Özgürlüğü İle Toplumsal Cinsiyet Eşitliğinin Birlikte Sağlanması İçin Öngörülen Standartlar

Düşünce, vicdan ve din özgürlüğü ile toplumsal cinsiyet eşitliğinin birlikte sağlanmasına ilişkin uluslararası normların ve bağlantılı siyasal belgelerin, ilgili kurum kararlarının ve görevli uzmanlarca hazırlanan raporların öngördüğü veya tavsiye ettiği çözüm önerileri önemlidir. Bu çözüm önerileri bir anlamda devletlere ve ilgili kamu aktörlerine sunulan ve politika uygulamaları sırasında dikkate alınması gereği vurgulanan standartlardır.

3.1 Cinsiyetçi Basmakalıp Düşüncelerin ve Kültürel Pratiklerin Dinî Gereklere Gibi Sunulmasının Önlenmesi

Cinsiyetçi basmakalıp önyargılara dayalı kültürel pratiklerin din temelli gerekçelerle, genel kabul gördüğü iddiası ile meşrûlaştırılarak uygulanması sonucu yol açtığı insan hakları ve öncelikle kadın hakları ihlallerinin önlenmesi özel bir önem taşımaktadır.

Cinsiyetçi basmakalıp önyargıların önlenmesi gereğine dikkat çeken önemli referans CEDAW Sözleşmesi’nin 5. maddesinde yer almaktadır. Madde metni önyargıların ve cinsiyetçi geleneklerin tasfiye edilmesi hakkında taraf devletlere aşağıdaki konularda gerekli tedbirleri alma yükümlülüğü vermektedir:

- a) *Her iki cinsten birinin aşağı veya üstün olduğu veya erkekler ile kadınların basmakalıp rollere sahip oldukları düşüncesine dayanan bütün önyargılar ve gelenekler ile her türlü uygulamayı tasfiye etmek amacıyla erkeklerin ve kadınların sosyal ve kültürel davranış tarzlarını değiştirmek;*
- b) *Ailede verilen eğitimin, toplumsal bir işlev olarak anneliğin gerektiği şekilde anlaşılmasını ve çocuğun büyütülmesinde ve yetiştirilmesinde erkeklerin ve kadınların ortak sorumluluğunun kabul edilmesini, yani çocuğun menfaatlerinin her durumda öncelik taşıdığını da içermesini sağlamak.*

Basmakalıp düşüncelerle mücadele için cinsiyetçi dil, yasa ve uygulamaların yanı sıra düşünce kalıpları, adalet sistemi, medya ve eğitim alanlarındaki cinsiyetçi düşünce ve uygulamaları da hedef almak gerekir. Toplumsal cinsiyetle ilgili basmakalıp düşüncelerle mücadelede özel olarak kız çocukları ve kadınların eşitliğine yönelik farkındalık yaratma çalışmalarının yanı sıra *toplumsal cinsiyet eşitliğini anaakımlaştırma* da gerekmektedir.

Bu kapsamda atılması gereken en önemli adımlardan biri kültür veya gelenek adı altında kadınlara yönelik zararlı uygulamaların din ve inanç özgürlüğü kapsamında görülmesine karşı çıkılmasıdır. BM Özel Raportörüne göre kadın sünneti, kız bebeklerin öldürülmesi, dullara yönelik şiddet, namus cinayeti gibi kadınların temel haklarını ihlâl eden pratiklere karşı mücadele edilmesi ve bu pratiklerin önlenmesi gerekmektedir.⁶³ Bunun için önerilen tedbirler şunlardır:

- Kadın yaşamına, sağlığına zararlı ve ayrımcı bu tür pratiklerin önlenmesi ve cezalandırılması için ilgili ve yeterli mevzuat geliştirilmesi,
- Kadınların haklarını ihlâl eden yasaların kaldırılması ve kadınları korumak amacıyla ceza yasası tedbirlerinin alınması,
- İzleme mekanizmalarının, kadın haklarının korunmasında ve geliştirilmesinde önemli resmî ve sivil toplum kurumlarının kapasitelerinin güçlendirilmesi,⁶⁴
- Kadınların insan haklarına ilişkin sözleşmelere, özellikle de CEDAW’a hükümet tarafından din temelli çekinceler konulmuşsa bunların kaldırılmasının teşvik edilmesi,
- Dini liderlerin ve/veya laik aktörlerin dini öğreti ve geleneksel değerlere dayanarak toplumsal cinsiyet temelli ayrımcılığı teşvik etmelerinin engellenmesi,⁶⁵
- Kadınların kullanabileceği kamusal ibadet yerlerinin eksikliğini giderilmesi,
- Dini kıyafetler giyilmesinin yasaklanmasının engellenmesi.⁶⁶

63 *BM Din veya İnanç Özgürlüğü Özel Raportörü Raporu, A/65/207, paragraf 14.* Ayrıca bu konular ayrıntılı bir şekilde Hükümetlere yazılan mektuplarda, tematik raporlarda ve ülke ziyaretlerinde ele alınmıştır. Bkz: E/CN.4/2002/73/Add.2; A/64/159, paragraf 59-63; ve A/HRC/10/8, paragraf 25-28.

64 a.g.m., paragraf 15.

65 *BM Din veya İnanç Özgürlüğü Özel Raportörü Arnavutluk Ülke Ziyareti Raporu, A/HRC/37/49/Add.1*, 16 Ocak 2018, s. 16.

66 *BM Din veya İnanç Özgürlüğü Özel Raportörü Özbekistan Ülke Ziyareti Raporu, A/HRC/37/49/Add.2*, 22 Şubat 2018, s. 9 ve 16.

3.2 Dinî Kurumların ve Süreçlerin Yönetiminde Kadınların Eşit Yer Alabilmesi

Düşünce, vicdan ve din özgürlüğü bireylerin ve grupların dinî anlayış ve gelenekleri ile uyumlu dinî kurumlar kurma haklarını da içerir. Dinsel grupların oluşturdukları yapılar çoğu zaman doğrudan veya dolaylı bir şekilde inançların dogma, doktrin ve geleneklerini temel alır. Bu bağlamda inanç özgürlüğü inanç topluluklarının özerkliğini de koruma altına alır.

Öte yandan, birçok din veya inanç grubu görevlileri (piskopos, imam, vaiz, haham) erkektir. Bu gerçeği dikkate alan toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlamaya yönelik norm belirleyici belgeler kadınların her alanda kararlara katılımını hedef olarak ortaya koymaktadır.⁶⁷ Bu bağlamda BM Özel Raportörünün önerdiği ilkeler söz konusudur. Buna göre, devlet, dinî gelenekleri yeniden şekillendirmeye kalkışmamalıdır ve mesele erkek ve kadın arasında eşitliği geliştirmek olsa da dinî kurumların özerkliğine saygı göstermek durumundadır. Diğer taraftan din veya inanç özgürlüğü, kadınlar da dâhil olmak üzere, dinî kaynaklarla ilgili farklı ve alternatif yorum yapanlar için de savunulmalıdır. Bu alanda devlet koruma sağlamak zorundadır. Dinî toplulukları ve farklı inançları/ yorumları zorlamama gereği *forum internum* (bireyin kendi iç dünyası) alanındadır ve sınırlanamaz. Dinî toplulukların özerkliği konusu *forum externum* (kamu alanı ile ilgili boyutu) alanında ise sınırlanabilir. Bu bağlamda dinî kurumlarda görevli konumlarda olan kadın ve erkeklerin eşit olması önerilebilir ve bu konudaki gelişmelere ilişkin istatistikî veriler izlenebilir.

Birleşmiş Milletler “dinsel ve kültürel metinlerin, giysilerin ve normların toplumsal cinsiyet eşitliğine duyarlı ve adil bir şekilde yorumlanmasının teşvik edilmesi” için kadınların din ve inanç grupları ve hukuk sistemlerine katılımı ve liderlik rollerini teşvik edilmelerini” önermektedir.⁶⁸ Bu bağlamda, kadınların dinî toplulukların karar mekanizmalarına ve öğretmen veya din görevlisi olma gibi liderlik pozisyonlarına katılımlarını izlemek önemlidir. İzlenen pozisyonların sadece kadınlar ve çocuklarla ilgili etki alanlarına sahip pozisyonlarla sınırlı kalmamasına da özen gösterilmelidir.

3.3 Aile Hukuku ve Kadının İnsan Hakları İhlalleri

Düşünce, vicdan ve din özgürlüğünün bireyin kendi iç dünyasına (*forum internum*) ilişkin bir boyutu olmakla birlikte kamu alanı ile ilgili boyutu da (*forum externum*) söz konusudur. Dünyada birçok ülkede aile hukuku alanında laik, kadın haklarını temel alan yasal düzenlemeler vardır. Öte yandan bazı dinî toplulukların aile hukuku ile ilgili eşitlikçi yasal düzenlemelere rağbet etmeksizin kendi dinî kurallarını uygulama eğilimleri vardır. Bu tür dinî uygulamaların aslında yasal bağlayıcılığı yoktur. Bu uygulamalar bazen devletlerin hoşgörüsü veya izni ile uygulanabilmektedir. Bu uygulamaların ciddi kadın ve erkek ayrımcılığı yarattığına ilişkin tartışmalar gündeme gelmektedir.

Bu alanda kadınların insan haklarını ihlâl eden uygulamalar çeşitlilik göstermektedir. Toplumsal cinsiyet eşitliğine dayalı laik bir aile hukukuna sahip bir ülkede dinî topluluklar (özellikle farklı inanç gruplarına mensup kişiler) mevcut yasaya göre yasaklanmış olsa bile evlilik, boşanma, velayet, çocuk yetiştirme, doğurganlık vb konularda kendi dinî inançlarına göre davranmayı seçmektedir. Örneğin, kadının ailesince karar verilen ve kendisinin istemediği bir erkek ile evlendirilmesi;

67 Pekin Eylem Planı’nda stratejik hedefler olarak şunlar belirtilmektedir: “G.1: Kadınların yetkili ve güçlü mevkilere ve karar alma süreçlerine eşit ulaşmalarını ve tam katılmalarını sağlayacak önlemler alınması; G.2: Kadınların karar alma ve liderlik pozisyonlarına katılma kapasitelerini artırmak.”

68 Lakshmi Puri, Assistant Secretary-General and Deputy Executive Director of UN Women, 2011, .http://www.un.org/en/ecosoc/julyhls/pdf11/cs_puri_speech_on_gender-based_stereotypes_13_july_2011.pdf . (erişim tarihi: 01.07.2018)

kadının sadece dinî nikahla evlendirilmesi ve bu nedenle yasal haklarından mahrum kalması; boşanma konusunda söz hakkının olmaması; miras konusunda eşit hak sahibi olmaması; çocuklarının vesayetini almaması;⁶⁹ ya da Arjantin örneğinde görüldüğü gibi Katolik inancın etkisinden dolayı kürtaj yasağının olması⁷⁰ gibi... Bu tür uygulamalar yasalara dayanmasa da yeterince izlenmediği ve engellemek için aktif davranılmadığı için kadınlar, kız çocukları ve çocuklar açısından önemli hak ihlallerine neden olmaktadır.

3.4 Çocukların Din Eğitimi

ESKHS’nin 13. maddesine göre herkes eğitim hakkına sahiptir. Bu hak ayrıca *Çocuk Hakları Sözleşmesi*’nin (ÇHS) 28. maddesinde ve *Engelli Hakları Sözleşmesi*’nin (EHS) 24. maddesinde de güvence altına alınmıştır.

MSHS’nin 18. maddesinin 4. fıkrasına göre “*Bu Sözleşmeye Taraf Devletler, anne-babalar ile mümkünse vasilerin kendi inançlarına uygun biçimde çocuklarına din ve ahlâk eğitimi verilmesini isteme özgürlüğüne saygı göstermeyi taahhüt ederler.*” Bu madde ÇHS’nin 5. ve 14. maddesinin 2. fıkrası ile birlikte okunmalıdır. Aileler veya yasal vasiler çocukların gelişimine uygun olarak çocuğa yol göstermekle sorumludurlar.⁷¹ Bir yandan doğru şekilde eğitim hakkına erişimden bahsederken bir yandan da ailelerin din ve inançlarına göre çocukların eğitilmesini isteme hakkı arasında devletlerin hassas bir denge oturtması gerekmektedir. Bu noktada Çocuk Haklarına İlişkin Komite’nin⁷² de belirttiği gibi, eğitim aşamasındaki öğrencilerin ailelerinin veya yasal vasilerinin izni olmadan da doğru bilgiye erişimi hakkının güvenceye alınmasında taraf devletlerin sorumluluğuna vurgu yapılmaktadır.⁷³

Ebeveynlerin çocuklarına kendi inanç ve dinlerine uygun eğitim verilmesini talep edebilmeleri yani başka bir deyişle çocuğun inanç özgürlüğü hakkının “çocuğun gelişen kapasitesi” ve “en üstün yararı” kavramlarıyla birlikte ele alınması gereği din hizmetlerine erişimde kız çocuğunun eşit erişiminin güvence altına alınması konusunda temel hukukî kuralları oluşturacaktır.⁷⁴ Başka alanların yanı sıra, örneğin, ibadet yerlerine veya dinî eğitime erişim konusunda kız çocuklarının bireysel hakları korunmalıdır.

69 BM Din veya İnanç Özgürlüğü Özel Raportörü Raporu, *Her Türli Hoşgörüsüzlüğün Ortadan Kaldırılması*, 7 Ağustos 2013, A/68/290, s. 17-18. https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N13/421/91/PDF/N1342191.pdf?OpenElement,%20ss.%2013-14;%20http://www.inhak.adalet.gov.tr/inhak_bilgi_bankasi/el_kitaplari/dusunce_vicdan.pdf. (erişim tarihi: 01.07.2018)

70 BM Din veya İnanç Özgürlüğü Özel Raportörü Arjantin Ülke Ziyareti Raporu, E/CN.4/2002/73/Add.1, Nisan 2001, paragraf 105.

71 5. Madde: “*Taraf Devletler, bu sözleşmenin çocuğa tanıdığı haklar doğrultusunda çocuğun yeteneklerinin geliştirilmesi ile uyumlu olarak, çocuğa yol gösterme ve onu yönlendirme konusunda ana-babanın, yerel gelenekler öngörüorsa uzak aile veya topluluk üyelerinin, yasal vasilerinin veya çocuktan hukuken sorumlu öteki kişilerin sorumluluklarına, haklarına ve ödevlerine saygı gösterirler.*”
14(2). Madde: “*Taraf Devletler, ana-babanın ve gerekiyorsa yasal vasilerin; çocuğun yeteneklerinin gelişmesiyle bağdaşır biçimde haklarının kullanılmasında çocuğa yol gösterme konusundaki hak ve ödevlerine, saygı gösterirler.*”

72 Çocuk Haklarına İlişkin Komite, taraf devletlerin kendisine sundukları raporları inceler ve değerlendirir. Taraf devletler, Sözleşmeye taraf oldukları ilk iki yıl içinde, daha sonra da her beş yılda bir Komiteye rapor sunmakla yükümlüdürler. Ayrıca, Komite taraf devletin sunduğu raporların devlet görevlilerinin katılımıyla tartışıldığı yapıcı diyaloglarda ve taraf devletlerden alınan raporların incelenmesine dayanan genel tavsiyelerde bulunabilir. Bunun yanında, Komite, sözleşmenin hükümlerine açıklık getirmek amacıyla genel yorumlarda bulunabilir. (Bkz. İstanbul Bilgi Üniversitesi, İnsan Hakları Hukuku Bilgi Bankası: Çocuk Hakları Komitesi. <https://humanrightscenter.bilgi.edu.tr/tr/content/141-cocuk-haklar-komitesi/>) (erişim tarihi: 01.07.2018)

73 Çocuk Haklarına İlişkin Komite, 4 No’lu Genel Yorum, CRC/GC/2003/4, 2003. <http://www.refworld.org/docid/4538834f0.html>, paragraf 28. (erişim tarihi: 01.07.2018)

74 ÇHS, Madde 3 ve Madde 5.

ÇHS’nin 14. maddesinde de bu özgürlük şöyle düzenlenmektedir:

ÇHS Madde 14:

“1. Taraf Devletler, çocuğun düşünce, vicdan ve din özgürlükleri hakkına saygı gösterirler.
2. Taraf Devletler, ana-babanın ve gerekiyorsa yasal vasilerin; çocuğun yeteneklerinin gelişmesiyle bağdaşır biçimde haklarının kullanılmasında çocuğa yol gösterme konusundaki hak ve ödevlerine, saygı gösterirler.
3. Bir kimsenin dinini ve inançlarını açıklama özgürlüğü kanunla öngörülmek ve gerekli olmak kaydıyla yalnızca kamu güvenliği, düzeni, sağlık ya da ahlâki ya da başkalarının temel hakları ve özgürlüklerini korumak gibi amaçlarla sınırlandırılabilir.”

Ancak dünyanın birçok ülkesinde din ve inançlara referans yapılarak özellikle kız çocuklarının ve kadınların eğitim hakkına erişimleri engellenmektedir.⁷⁵ Dolayısıyla uluslararası norm gereği hem laik hem dinî eğitime kız ya da erkek çocukların eşit erişimi gerekir.

Öte yandan okul program ve müfredatında dinle ilgili eğitim ve öğretimin cinsiyetle ilgili basmakalıp görüşleri pekiştiren içerikler de özellikle ele alınması gereken bir sorundur. Bu konuda eğitim müfredatı ve uygulamasında dinî inançlar gerekçe gösterilerek, her türlü cinsiyetçi içeriğin öğretilmesini engelleme konusunda devletlerin somut adımlar atması gerekir. Örneğin, *Finlandiya Ulusal Eğitim Ajansı*, yayınlamış olduğu rehberde din derslerinde farklı dinlerin cinsiyet rollerine verdiği yeri ve zaman içinde bunlarda yaşanan değişimlere yer verilmesi konusunda çağrı yapmıştır.⁷⁶

Okul müfredatlarında cinsiyet ayrımcılığı ile ilgili derslerin yer almasının toplumun önyargılarının değişmesi anlamında önemli olduğu açıktır. Öte yandan, bu konulara derslerde yer verilmesinin bazen ebeveynlerin dini inançlarıyla çatıştığı iddia edilmektedir. BM Özel Raportörünün belirttiği gibi ders programlarında cinsiyet eşitliği gibi konulara yer verilmesi bazen aileler tarafından kendi inançlarına ters düştüğü gerekçesiyle uygun görülmebilmektedir.

3.5 Devletlerin Düzenleme ve Sınırlama Yetkisi⁷⁷

Düşünce, vicdan ve din özgürlüğünün yaşama geçirilmesinde devletin haklı gerekçelerle özgürlüklerin kullanımını sınırlama yetkisi uluslararası normlar açısından önemli bir tanımlama ve tartışma konusudur. Devletin sınırlama yetkisi MSHS ve AİHS maddelerinde yer almıştır.

MSHS’nin 18. maddesinin 3. fıkrası:

“Bir kimsenin dinini veya inancını açığa vurma özgürlüğü ancak kamu güvenliği, kamu düzeni, sağlık veya ahlak veya başkalarının hak ve özgürlüklerini korumak amacıyla, hukuken öngörülen ve demokratik bir toplumda gerekli olan sınırlamalara tabi tutulabilir.”

75 Kate Hodal, “Revealed: the 10 worst countries for girls to get an education”, *The Guardian*, 11 Ekim 2017. <https://www.theguardian.com/global-development/2017/oct/11/revealed-the-10-worst-countries-for-girls-to-get-an-education-international-day-girl> (erişim tarihi: 01.07.2018)

76 “Finnish officials push schools to improve gender diversity teaching, leave behind traditional gender roles” [Finlandiya Yetkilileri Okulları Öğretimde Cinsiyet Çeşitliliğini Geliştirmek ve Geleneksel Cinsiyet Rollerini Terk Etmeye Çağırıyor], YLE 24.08.2017.

77 *Din ve İnanç Özgürlüğüne İlişkin AB Klavuzu*, paragraf 36.

AİHS’in 9. maddesinin 2. fıkrası:

“Din veya inancını açıklama özgürlüğü, sadece yasayla öngörülen ve demokratik bir toplumda kamu güvenliğinin, kamu düzeninin, genel sağlık veya ahlakın ya da başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması için gerekli sınırlamalara tabi tutulabilir.”

Bu iki fıkra birlikte ele alındığında aralarında bazı benzerlikler olduğunu söyleyebiliriz. Birincisi, sınırlamalar yasayla öngörülmüş olmalıdır, iki fıkrada da özgürlükleri sınırlamak için kamu güvenliği, kamu düzeni gibi meşrûlaştırma nedenleri bulunmaktadır. Bir diğer deyişle devletin özgürlüklerin kullanımına müdahalesi zorunlu bir toplumsal ihtiyaca karşılık gelmelidir. İkincisi, bu sınırlamaların yasal bir zemine oturtulması gerektirir. Üçüncüsü ise söz konusu yasakların demokratik bir toplumun gerektirdiği orantılılık çerçevesinde yapılması gerektirir.⁷⁸ Bu noktada AİHM gereklilik kavramını şöyle ifade etmektedir: *“Her ne kadar ‘gerekli’ sıfatı, işbu madde hükmünün anlamı çerçevesinde ‘vazgeçilmez’ ile eşanlamlı değilse de, ‘kabul edilebilir’, ‘olağan’, ‘yararlı’, veya ‘arzulanan’ gibi ifadelerin esnekliğine de sahip değildir ve dahası bir ‘zorunlu toplumsal ihtiyacın’ varlığını zımnen içerir.”*⁷⁹

Ancak AİHM bu kavramların içeriklerini belirlerken, bu özgürlüğe yapılacak sınırlamaların oranlı olup olmadığı konusunda devletlere takdir hakkı vermiştir.

Öte yandan bu takdir alanı sınırsız değildir. AİHM *Handyside - Birleşik Krallık* davasında şöyle demektedir: *“...Sözleşme Devletlere sınırsız bir takdir yetkisi vermez. Devletlerin yükümlülüklerini yerine getirmelerini temin etmekle görevli olan Mahkeme, bir ‘sınırlama’ veya ‘ceza’nın [Sözleşmeyle] bağdaşır olup olmadığına dair nihai bir hüküm verme yetkisine sahiptir. Ulusal takdir yetkisi Avrupa denetimiyle ele ele yürümektedir. Bu denetim hem yakınılan tedbirin amacıyla hem de bunun ‘gerekliliğiyle’ ilgilidir. Denetim sadece ulusal mevzuatı değil, bağımsız bir mahkeme tarafından verilmiş de olsa, bu mevzuatın dayandığı mahkeme kararlarını da kapsar... Buradan çıkan sonuca göre Mahkeme’nin görevi, herhangi bir biçimde yetkili ulusal mahkemelerin yerini almak değil, fakat ulusal mahkemelerin takdir yetkilerini kullanarak verdikleri kararların ilgili garantiye uygunluğunu denetlemektir.”*⁸⁰

Demokratik bir toplumda gereklilik, orantılılık ve devletlerin takdir yetkisi kavramları kapsamında BM Özel Raportörü’nün belirtmiş olduğu iki önemli noktaya da değinmek gerekmektedir. Bunlardan birincisi düşünce, vicdan ve din özgürlüğünün *forum internum* boyutuna ilişkindir. Devletlerin hiçbir şekilde *forum internum*’a müdahale edemeyecekleri belirtilmektedir. Devletin sınırlama/yasaklama yetkisini kullanması ancak *forum externum* alanına giren bir konuda ve gerekçesinin ampirik ve normatif delillerle desteklenmesi koşuluyla kabul edilebilir.

Devletlerin düşünce, vicdan ve din özgürlüğünü koruma görevi ile kadınların insan haklarına yönelik her türlü ihlali önleme yükümlülüğü bir arada düşünüldüğünde ortaya daha karmaşık bir normatif çerçeve çıkmaktadır. Örneğin, birçok ülkede kadınların sünnet edilmesi ya da zorla evlendirilmesi kültürel veya dinsel inançlar adına gerçekleştirilmektedir. Düşünce, vicdan ve

78 *BM Din veya İnanç Özgürlüğü Özel Raportörü Raporu, Her Türlü Hoşgörüsüzlüğün Ortadan Kaldırılması*, A/68/290, 7 Ağustos 2013. https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N13/421/91/PDF/N1342191.pdf?OpenElement,%20ss.%2013-14;%20http://www.inhak.adalet.gov.tr/inhak_bilgi_bankasi/el_kitaplari/dusunce_vicdan.pdf

79 *Handyside - Birleşik Krallık*, paragraf 48.

80 a.g.m., paragraflar 49-50.

din özgürlüğüne yapılacak her türlü kısıtlamanın kadınların eşit ve özgür vatandaşlar olarak hayatlarını sürdürebilmelerini sağlamayı hedeflemelidir.

Bu bağlamda BM özel Raportörü Asma Jahangir’in sözleri son derece önemlidir:

“Çoğu kadın, toplumun en temel birimi olan ailede temel eşitlik hakkına sahip değil. Bazı ülkelerde, bu tip hak mahrumiyeti ayrımcı yasalarla destekleniyor ve din veya gelenek adı altında meşrulaştırılıyor. Kadınların kendi evlerinde ayrımcılığın ağırlığı altında baskı altında tutuldukları ve bu çoğu zaman ilahi bir yaptırım adında olduğunda, kamusal alanda gerçek cinsiyet eşitliğini sağlamak asla mümkün olmayacaktır.”⁸¹

3.6 Devletlerin Dinî Sembol Kullanımını Sınırlama Yetkisi

Devletin düşünce, vicdan ve din özgürlüğünün kullanımını sınırlama yetkisiyle ilgili önemli bir tartışma da dini sembollerin kullanılmasına getirilecek kısıtlama ve yasaklamalarla ilgilidir. Örneğin, kadınların inançları gereği kamusal alanda örtünmeleri eğer yasaklanırsa kadınların eğitim ve çalışma hakkını kullanmalarında engeller ortaya çıkacaktır. Bu durumda bir yandan kadınların uluslararası hukuktan doğan hakları söz konusuysen bir yandan da özgürlüklere getirilen kısıtlamalar karşılaştığında devletlerin orantılılık ilkesini nasıl uygulayacağı önemlidir. AİHM gibi uluslararası denetleyici mekanizmaların devletin takdir yetkisini nasıl kullandığına karar verirken her bir olayın özel koşulları göz önüne alarak dar yorumlaması gerekmektedir. Aksi takdirde özellikle kadınların hem dinî inançlarından hem de cinsiyetlerinden dolayı çifte ayrımcılığa uğramaları engellenemez.

Avrupa’da “orantılılık ilkesini” en iyi uygulayan ülkelerden birisi İngiltere’dir.⁸² Mahkemeler dinsel sembollerin kullanılmasına başkalarının hak ve özgürlüklerini sınırlamadığı hâllerde veya herhangi sağlık ve güvenlik kuralı ihlâl edilmediği durumlarda izin vermektedir. İdarî kurumlarda dinî sembollerin kullanılmasına veya kadınların dinî sembollerle kamu alanlarında yer almalarına Avrupa’daki birçok ülkeden daha hoşgörülü bir tavır sergilenmektedir. Örneğin, Lordlar Kamarası üyesi olan *Pola Manzila Uddin* başörtüsü ile oturumlarda yer alabilmekte ve kendini rahatça ifade edebilmektedir. Bu hoşgörülü tavır AİHM istatistiklerine de yansımaktadır. Nitekim, AİHM 1959 yılından beri sadece bir davada İngiltere aleyhine sözleşmenin 9. maddesinin ihlâl edildiği kararı vermiştir.

Avrupa Konseyi üyeleri arasında bir diğer iyi örnek ise Hollanda’dır. Bu ülke de tarihsel olarak dinsel azınlıklara yönelik hoşgörüyü esas almaktadır. Mahkemeler orantılılık prensibine dikkatle uymaktadır. Nitekim AİHM’in şimdiye kadar Hollanda ile ilgili 9. maddenin ihlâline ilişkin kararı yoktur.⁸³ Bu ülkelerin dışında Almanya Anayasası’nın 4. maddesinde bu hak ve özgürlüğün dışı vurumu ile ilgili kısıtlamalar açıkça belirtilmemekle birlikte, diğer insanların özgürlüklerinin korunmasına (Anayasa’nın 1. maddesindeki insan onuru ve 2. maddesindeki yaşam hakkı gibi veya Anayasa tarafından korunan ortak paylaşım alanları) yönelik kısıtlama olarak kabul

81 Asma Jahangir, ‘Report of the Special Rapporteur on Freedom of Religion or Belief: Addendum: Mission to the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland’, A/HRC/7/10/Add.3, 20, New York ve Cenevre: UN Publication, 2008.

82 a.g.m.

83 Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, 2017 Yıllık Raporu. Strazburg: Avrupa Konseyi, 2018. https://www.echr.coe.int/Documents/Annual_report_2017_ENG.pdf (erişim tarihi: 01.07.2018)

edilmektedir. Bu kısıtlamaların orantılılık prensibi çerçevesinde ele alınması gerektiği de belirtilmiştir.⁸⁴

Dinî sembollerin kamusal alanda serbestçe kullanılabilmesi Avrupa’nın bazı ülkelerinde “devletin sınırlama/yasaklama” yetkisi ile karşılaşmıştır. Örneğin, Fransa eğitimde toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlayabilmek için 2030 yılına kadar *Eşitliğin ABCD’si Programı* (ABCD de l’égalité programme) mevcut öğretmenlerin, müfettişlerin ve okul yöneticilerinin eğitilmesini öngörmüştür.⁸⁵ Fransa aynı zamanda 2011 yılında başörtüsünün ortaöğretimde yasak olduğuna dair bir karar almış ve yakın zamanda da kadınların kamu alanlarında yüzlerini kapatan peçe (*niqab* veya *burka*) takmasını yasaklamıştır.⁸⁶ AİHM 2 Temmuz 2014 tarihinde bu yasağın sözleşmenin 9. maddesini ihlâl etmediği kararına varmıştır.⁸⁷ Bu karar Belçika ve İspanya’nın Katalonya Eyaleti’nde yürürlükte olan peçe yasaklama kararlarına emsal teşkil etmiştir. Öte yandan, BM Özel Raportörü’ne göre dinler arası farklılıklar esas alınarak kadınların kamu alanına eşit bir şekilde katılımının sağlanması gerekmektedir.⁸⁸

AİHM’in 1959 yılından beri 9. maddenin ihlâli ile ilgili olarak vermiş olduğu en fazla karar sayısı 13 ile Yunanistan’a aittir, ardından 11 ihlâl kararı ile Türkiye gelmektedir.⁸⁹ Bu sayılardan da görüleceği gibi söz konusu devletlerin bu özgürlüğe müdahale ederken eşitlik veya ayrımcılık yasağı normlarına veya orantılılık prensibine dikkat etmediği anlaşılmaktadır.

84 *BM Din veya İnanç Özgürlüğü Özel Raportörü Almanya Ülke Ziyareti Raporu*, E/CN.4/1998/6/Add.2, Aralık 1997. <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G97/145/78/PDF/G9714578.pdf?OpenElement>, paragraf 9. (erişim tarihi: 01.07.2018)

85 British Council, *Gender Equality and Empowerment of Women and Girls in the UK*, 2016. https://www.britishcouncil.org/sites/default/files/gender_equality_an_empowerment_in_the_uk_0.pd (erişim tarihi: 01.07.2018)

86 *BM Din veya İnanç Özgürlüğü Özel Raportörü Fransa Ülke Ziyareti Raporu*, E/CN.4/2006/5/Add.4, Eylül 2005, paragraf 102. <http://www.ohchr.org/EN/Issues/FreedomReligion/Pages/Visits.aspx> (erişim tarihi: 01.07.2018)

87 Bkz. S.A.S. - Fransa.

88 *BM Din veya İnanç Özgürlüğü Özel Raportörü Ürdün Ülke Ziyareti Raporu*, paragraf 53. <http://www.ohchr.org/EN/Issues/Freedom-Religion/Pages/Visits.aspx> (erişim tarihi: 01.07.2018)

89 Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, *2017 Yıllık Raporu*, 2018, s. 174-175.

III. Türkiye Mevcut Durum Analizi

Türkiye, uluslararası insan hakları normlarını içselleştirmiş ve kendi ulusal hukuk yapısında somutlaştırmış bir ülkedir. Din ve inanç özgürlüğü ile toplumsal cinsiyet eşitliğini hayata geçirme sorumluluğu başta Anayasa ve ilgili diğer yasalarla öncelikle devlete, aynı zamanda özel ve sivil kurum ve kuruluşlara da verilmiş bir yükümlülüktür. Bu açıdan bakarak Türkiye’nin hukukî ve kurumsal yapısı içinde, din ve vicdan özgürlüğü ile toplumsal cinsiyet eşitliğinin bir arada hayata geçirilmesi için hangi normların benimsendiğine; hangi standartların saptandığına ve bunların hangi kurumsal uygulamalarla ve nasıl hayata geçirildiğine daha yakından bakalım.

A. Yerel Mevzuatın Haritalaması: Türkiye Mevzuatında Din ve İnanç Özgürlüğü ile Toplumsal Cinsiyet Eşitliği

Hukuk mevzuatımızda, başta Anayasa olmak üzere, diğer kanunlarda bireylerin din ve vicdan hürriyetinin korunması, ibadet haklarını özgürce kullanabilmeleri ve dahası bu hizmetlere erişimde devletin hem düzenleyici hem de olanak sağlayıcı bir rolde olması temel bir kamu görevi normu olarak tanımlanmıştır. Bu kamu görevi farklı kurumlara sorumluluk olarak dağıtılmıştır.

1. Anayasa’da⁹⁰ Vicdan, Dinî İnanç ve Kanaat Hürriyeti ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliği

Anayasa’da din ile inanç özgürlüğü ve din hizmetlerine erişimle ilgili hukukî düzenlemeler, Anayasa’nın 2. maddesinde yer alan ve 4. maddesi gereğince değiştirilemez ve değiştirilmesi teklif edilemez hükmünde olan cumhuriyetin nitelikleri arasında zikredilen laiklik ilkesi çerçevesinde ele alınmıştır.

Anayasa’da bu konu ile ilgili temel hak tanımı “vicdan, dini inanç ve kanaat hürriyeti” dir ve 24. ve 25. maddelerde düzenlenmiştir.

MADDE 24: Herkes, vicdan, dinî inanç ve kanaat hürriyetine sahiptir.

14 üncü madde hükümlerine aykırı olmamak şartıyla ibadet, dinî âyin ve törenler serbesttir.

Kimse, ibadete, dinî âyin ve törenlere katılmaya, dinî inanç ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz; dinî inanç ve kanaatlerinden dolayı kınanamaz ve suçlanamaz.

Din ve ahlâk eğitim ve öğretimi Devletin gözetim ve denetimi altında yapılır. Din kültürü ve ahlâk öğretimi ilk ve orta-öğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında yer alır. Bunun dışındaki din eğitim ve öğretimi ancak, kişilerin kendi isteğine, küçüklerin de kanunî temsilcisinin talebine bağlıdır.

Kimse, Devletin sosyal, ekonomik, siyasî veya hukukî temel düzenini kısmen de olsa, din kurallarına dayandırma veya siyasî veya kişisel çıkar yahut nüfuz sağlama amacıyla her ne suretle olursa olsun, dini veya din duygularını yahut dince kutsal sayılan şeyleri istismar edemez ve kötüye kullanamaz.

MADDE 25. - Herkes, düşünce ve kanaat hürriyetine sahiptir.

Her ne sebep ve amaçla olursa olsun kimse, düşünce ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz; düşünce ve kanaatleri sebebiyle kınanamaz ve suçlanamaz.

Anayasa’nın 25. maddesi, genel olarak, “düşünce ve kanaat hürriyeti”nden bahsetmekte olup, 24. maddede belirtilen “vicdan, dinî inanç ve kanaat hürriyeti”ni de kapsayıcı, “genel norm” anlamında bir hüküm ifade etmektedir. Bu anlamda vicdan, dinî inanç ve kanaat hürriyeti 25. maddede tanımlanan temel özgürlüklerin bir parçası olarak ele alınmalı ve “düşünce ve kanaatlerini açıklamaya zorlanmama ve bunlardan dolayı suçlanmama” güvencesi kapsamında düşünülmalıdır.

Anayasa 24. ve 25. maddelerdeki düzenleme ile din ve inanç özgürlüğünü özel bir koruma altına almakla kalmamış bu alanda daha öte düzenlemeler de getirmiştir. Bu düzenlemelerde yer alan hukukî normları şöyle özetleyebiliriz:

- Din ve inanç özgürlüğü genel olarak vicdan ve düşünce özgürlüğünün temel bir alanıdır.
- Din ve ahlâk eğitimi devlet tarafından yerine getirilecek bir “kamu görevi”dir.
- Din kültürü ve ahlâk bilgisi eğitimi ilk ve orta öğretim kurumlarında zorunludur.
- Devletin temel düzeni dini kurallara dayandırılmaz.

Anayasa Madde 10: Herkes, dil, ırk, renk, cinsiyet, siyasi düşünce, felsefi inanç, din, mezhep ve benzeri sebeplerle ayırım gözetilmeksizin kanun önünde eşittir.

(Ek fıkra: 7/5/2004-5170/1 md.) Kadınlar ve erkekler eşit haklara sahiptir. Devlet, bu eşitliğin yaşama geçmesini sağlamakla yükümlüdür.

Hiçbir kişiye, aileye, zümreye veya sınıfa imtiyaz tanınmaz.

Devlet organları ve idare makamları bütün işlemlerinde kanun önünde eşitlik ilkesine uygun olarak hareket etmek zorundadırlar.

Herkes, dil, ırk, renk, cinsiyet, siyasi düşünce, felsefi inanç, din, mezhep ve benzeri sebeplerle ayırım gözetilmeksizin kanun önünde eşittir.” Bu Anayasa maddesine, “Kadınlar ve erkekler eşit haklara sahiptir. Devlet, bu eşitliğin yaşama geçmesini sağlamakla yükümlüdür.”

Öte yandan bu hükümler Anayasa’nın 90. maddesinde 7 Mayıs 2004 tarihli anayasa değişikliği ile eklenen “Usulüne göre yürürlüğe konulmuş temel hak ve özgürlüklere ilişkin milletlerarası antlaşmalarla kanunların aynı konuda farklı hükümler içermesi nedeniyle çıkabilecek uyuşmazlıklarda milletlerarası antlaşma hükümleri esas alınır” hükmüyle birlikte düşünülmalıdır. Bu hükümler gereğince, “vicdan, dinî inanç ve kanaat hürriyeti”ne ilişkin düzenlemeler Türkiye’nin imzaladığı uluslararası sözleşmelere temel olan normlara aykırı olamaz. Öte yandan da uluslararası normlarla ulusal (başta Anayasa olmak üzere) yasal düzenlemelerin çeliştiği durumlarda nasıl bir yol takip edileceğine ilişkin Anayasa’nın 90. madde metninde açık bir hüküm de bulunmamaktadır.

Anayasa’nın “Kanun önünde eşitlik” başlıklı 10. maddesi genel anlamda dinî inanç ve toplumsal cinsiyet dâhil ilgili her konuda eşitlik ile ilgili normu tanımlamaktadır. Bu maddeye 2004 tarihli ve 5170 sayılı Kanunla eklenen hüküm ile eşitliği sağlama bir “kamu görevi” olarak (aynı din ve ahlâk eğitimi gibi) devletin görevleri arasında sayılmıştır.

Devletin “eşitlik sağlama” görevini gerçekleştirirken uyması gereken temel norm “kanun önünde eşitlik” ilkesidir. Bu ilke gereği “kanun önünde eşitlik” “devletin bütün işlemleri”nde geçerli

olmayacağı Anayasa Mahkemesi içtihadı ile belirtilmiştir.⁹¹ Ancak bu istisnaların ne olacağı da Anayasa’da açıkça belirtilmemiştir.

Anayasa’da ifadesini bulan eşitlik ilkesi, özgül olarak kadınlar ve erkekler bakımından, öncelikle kamu erkini kullanan yasama, yürütme, yargı, idare makamlarını ve diğer devletin organlarını bağlamakta ve bunların işlevini yerine getirirken vatandaşlara karşı eşitlik ilkesini gözetmekle yükümlü kılmaktadır. Anayasa’nın bu hükmünün bununla da yetinmeyip, kamu organları dışında özel hukuk kuruluş ve kişileri arasındaki ilişkilerde de eşitlik ilkesinin geçerli olacağı açıktır.⁹²

Anayasa’nın 10. maddesine yapılan ilâveler, uluslararası sözleşmelere ve Avrupa Birliği müktesebatına uygun olarak, “olumlu ayrımcılık” uygulamalarına Anayasa düzeyinde meşrûluk sağlamaktadır. Bu konuda devleti de bu ilkeyi yaşama geçirme bakımından yükümlü kılmaktadır.

2. Türk Ceza Kanununda Din, Vicdan Özgürlüğü ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliği

Bir inancın, o ülkede yaşayanların çoğunluğunca benimsenmiş olsun ya da olmasın, özgürlük konusu olacağı Anayasa’nın 24. maddesiyle kabul edilmiştir. Bu özgürlüğün ihlâl edilmesi halinde uygulanacak müeyyideler Türk Ceza Kanunu ile düzenlenmiştir. 1926 tarihinden bu yana, bazı değişikliklerle yürürlükte olan 765 Sayılı Türk Ceza Kanunu 2004 yılında değiştirilmiştir. Değiştirilen bu kanunun yerine geçen 5237 Sayılı Türk Ceza Kanunu din ve vicdan hürriyetine karşı işlenen suçları;⁹³

- “İnanç, Düşünce ve Kanaat Hürriyetinin Kullanılmasını Engelleme Suçu” başlığı altında 115. maddede,
- “Hakaret” başlığı altında 125/3, c ve b maddesinde,
- “İbadethanelere ve Mezarlıklara Zarar Verme” başlıklı 153/1, 2, 3 maddesinde,
- Nefret ve Ayrımcılık Suçu” başlıklı⁹⁴ 122. maddesinde cezai yaptırımlara tabi tutarak güvence altına almıştır.⁹⁵

Genel ilkelere giderek; toplumsal cinsiyet eşitliği ile ve laikliğin devletin iki temel ilkesi olduğu göz önünde tutarak; Anayasa’nın 10. maddesi ile Türk Ceza Kanunu’nun ilgili hükümlerinin, hiçbir din, inanç ve cinsiyet farkı gözetmeksizin devletçe, toplumsal cinsiyet eşitliği gözetilerek icra edilmesi gerektiğini söyleyebiliriz.

91 9/2/2008 tarihli ve 5735 sayılı Kanunun 1. Maddesiyle Maddenin son fıkrası olan “Devlet organları ve idare makamları bütün işlemlerinde kanun önünde eşitlik ilkesine uygun olarak hareket etmek zorundadırlar.” Hükmüne “bütün işlemlerinde” ibaresinden sonra gelmek üzere “ve her türlü kamu hizmetlerinden yararlanılmasında” ibaresi eklenmiş ve bu ibare Anayasa Mahkemesinin 5/6/2008 tarihli ve E. 2008/16, K.: 2008/116 sayılı Kararı ile iptal edilmiştir. Resmi Gazete, 22/10/2008, 27032.

92 Devrim Ulucan, “Eşitlik İlkesi ve Positif Ayrımcılık”, <http://acikerisim.deu.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/12345/2124/15devrimulucan.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (erişim tarihi: 24.04.2018).

93 Kanun Numarası: 5237, Kabul Tarihi: 26/9/2004, Resmi Gazete: 12/10/2004 Sayı : 25611

94 Bu madde başlığı “Ayrımcılık” iken, 2/3/2014 tarihli ve 6529 sayılı Kanunun 15 inci maddesiyle metne işlendiği şekilde değiştirilmiştir.

95 Mülga ve yürürlükteki ceza kanunlarında, ilgili husustaki farklılıklara ilişkin bir değerlendirme için bkz. Ahmet Gökçen, *Hürriyete Karşı Suçlar* (5237 sayılı TCK. m. 106-122), 21-23, <http://www.ceza-bb.adalet.gov.tr/makale/117.doc> (erişim tarihi: 25.04.2018).

İnanç, düşünce ve kanaat hürriyetinin kullanılmasını engelleme suçu:

Madde 115:

(1) Cebir veya tehdit kullanarak, bir kimseyi dini, siyasi, sosyal, felsefi inanç, düşünce ve kanaatlerini açıklamaya veya değiştirmeye zorlayan ya da bunları açıklamaktan, yaymaktan meneden kişi, bir yıldan üç yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılır.

(2) (Değişik: 2/3/2014-6529/14 md.) Dini inancın gereğinin yerine getirilmesinin veya dini ibadet veya ayinlerin bireysel ya da toplu olarak yapılmasının, cebir veya tehdit kullanılarak ya da hukuka aykırı başka bir davranışla engellenmesi hâlinde, fail hakkında birinci fıkraya göre cezaya hükmolunur.

(3) (Ek: 2/3/2014-6529/14 md.) Cebir veya tehdit kullanarak ya da hukuka aykırı başka bir davranışla bir kimsenin inanç, düşünce veya kanaatlerinden kaynaklanan yaşam tarzına ilişkin tercihlerine müdahale eden veya bunları değiştirmeye zorlayan kişiye birinci fıkra hükmüne göre ceza verilir.

Hakaret suçu:

Madde 125:

(3) ...b) Dini, siyasi, sosyal, felsefi inanç, düşünce ve kanaatlerini açıklamasından, değiştirmesinden, yaymaya çalışmasından, mensup olduğu dinin emir ve yasaklarına uygun davranmasından dolayı, c) Kişinin mensup bulunduğu dine göre kutsal sayılan değerlerden bahisle, İşlenmesi halinde, cezanın alt sınırı bir yıldan az olamaz.

İbadethanelere ve mezarlıklara zarar verme suçu:

Madde 153:

(1) İbadethanelere, bunların eklentilerine, buralardaki eşyaya, mezarlara, bunların üzerindeki yapılara, mezarlıklardaki tesislere, mezarlıkların korunmasına yönelik olarak yapılan yapılara yıkmak, bozmak veya kırmak suretiyle zarar veren kişi, bir yıldan dört yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılır. (2) Birinci fıkrada belirtilen yerleri ve yapıları kirleten kişi, üç aydan bir yıla kadar hapis veya adli para cezası ile cezalandırılır. (3) Birinci ve ikinci fıkralardaki fiillerin, ilgili dini inancı benimseyen toplum kesimini tahkir maksadıyla işlenmesi halinde, verilecek ceza üçte biri oranında artırılır.

Nefret ve ayrımcılık suçu:

Madde 122:

(Değişik: 2/3/2014-6529/15 md.) (1) Dil, ırk, milliyet, renk, cinsiyet, engellilik, siyasi düşünce, felsefi inanç, din veya mezhep farklılığından kaynaklanan nefret nedeniyle; a) Bir kişiye kamuya arz edilmiş olan bir taşınır veya taşınmaz malın satılmasını, devrini veya kiraya verilmesini, b) Bir kişinin kamuya arz edilmiş belli bir hizmetten yararlanmasını, c) Bir kişinin işe alınmasını, d) Bir kişinin olağan bir ekonomik etkinlikte bulunmasını, engelleyen kimse, bir yıldan üç yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılır.

3. Siyasî Partiler Kanunu’na Göre Din, Vicdan Özgürlüğü ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliği

Türkiye’de din ve vicdan özgürlüğü ile yasal düzenlemelerin önemli bir kısmı Siyasî Partiler Kanunu’nda yer almaktadır. Kanunun konu ile ilgili maddeleri şöyledir:

Yukarıda yer alan hükümlerden anlaşılacağı üzere 1983 tarihli Siyasî Partiler Kanunu konuyu Anayasa’nın “laiklik ilkesi” açısından ele almaktadır. Ancak Anayasa’nın 10. maddesi hükmü ile ilgili siyasî partilerin uyması gereken ilkelerin ne olduğu belirtilmemiştir.

Siyasal Partiler Kanunu’nda Din ve Vicdan Özgürlüğü:

“Madde 78: Demokratik Devlet düzeninin korunması ile ilgili yasaklar:

Siyasi partiler: a)...din ve mezhep ayrımı yaratmak veya sair herhangi bir yoldan bu kavram ve görüşlere dayanan bir devlet düzeni kurma amacını güdemezler veya bu amaca yönelik faaliyette bulunamazlar, başkalarını bu yolda tahrik ve teşvik edemezler, b)...cemaat, din, mezhep veya tarikat esaslarına dayanamaz veya adlarını kullanamazlar.

Madde 81: Azınlık yaratılmasının önlenmesi

Siyasi partiler: a) Türkiye Cumhuriyeti ülkesi üzerinde...dini kültür veya mezhep... farklılığına dayanan azınlıklar bulunduğunu ileri süremezler...”

Madde 86: Laiklik ilkesinin korunması ve halifeliğin istenemeyeceği

Siyasi partiler, Türkiye Cumhuriyetinin lâiklik niteliğinin değiştirilmesi ve halifeliğin yeniden kurulması amacını güdemez ve bu amaca yönelik faaliyetlerde bulunamazlar.

Madde 87: Din ve Dince Kutsal Sayılan Şeyleri İstismar Yasağı

Siyasi partiler, Devletin sosyal veya ekonomik veya siyasi veya hukuki temel düzenini, kısmen de olsa dini esas ve inançlara uydurmak amacıyla veya siyasi amaçla veya siyasi menfaat temin ve tesis eylemek maksadıyla dini veya dini hissiyatı veya dince mukaddes tanınan şeyleri alet ederek her ne suretle olursa olsun propaganda yapamaz, istismar edemez veya kötüye kullanamazlar.

Madde 88: Dini Gösteri Yasağı

Siyasi partiler, herhangi bir şekilde dini tören ve âyin tertiplemez veya parti sıfatıyla bu gibi tören ve âyinlere katılamazlar.

Siyasi partiler, dini bayramlar, âyinleri ve cenaze törenlerini parti gösterilerine ve propagandalarına vesile yapamazlar.

Devlet protokolünce düzenlenen cenaze törenleri ile partisinden bir üyenin ölümü halinde veya parti nezaketinin gereği olarak bir diğer parti üyesinin veya bağımsız kişinin cenaze töreninde partinin temsili veya parti adına çelenk gönderilmesi ile anma törenleri bayramlaşmalar, siyasi propagandaya dönüştürülmemek şartıyla birinci fıkradaki yasağın dışındadır.

Madde 89: Diyanet İşleri Başkanlığının Yerinin Korunması

Siyasi partiler, lâiklik ilkesi doğrultusunda, bütün siyasi görüş ve düşüncülerin dışında kalarak ve milletçe dayanışma ve bütünleşmeyi amaç edinerek özel kanunda gösterilen görevleri yerine getirmek durumunda olan Diyanet İşleri Başkanlığının, genel idare içinde yer almasına ilişkin Anayasanın 136 ncı maddesi hükmüne aykırı amaç güdemezler.

Madde 96: Kullanılmayacak Parti Adları ve İşaretler

Komünist, anarşist, faşist, teokratik, nasyonal sosyalist, din, dil, ırk, mezhep ve bölge adlarıyla veya aynı anlama gelen adlarla da siyasi partiler kurulamaz veya parti adında bu kelimeler kullanılmaz”.

4. Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB) Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliği

Anayasa’ya göre devlet tarafından yürütülen din hizmetlerinden sorumlu kurumların başında Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB) gelir. Bu kurum, 3 Mart 1340 (1924) tarihli ve 429 sayılı Şer’iye ve Evkaf ve Erkânıharbiye Umumiye Vekaletlerinin İlgasına Dair Kanun ile kurulmuştur.⁹⁶ DİB’in hukukî statüsü ve görevleri Anayasa’nın 136. maddesi ile düzenlenmiştir. Madde, DİB’in temel çalışma ilkesini “laiklik” ilkesine ve “milletin dayanışma ve bütünleşmesi”ne hizmet etmesi amacıyla göre tanımlamıştır.

96 Bu kurumun hukuki ve siyasi bir incelenmesi için bkz. Gözaydın, 2009.

Anayasa Madde 136: Diyanet İşleri Başkanlığı

“Genel idare içinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı, laiklik ilkesi doğrultusunda, bütün siyasi görüş ve düşüncülerin dışında kalarak ve milletçe dayanışma ve bütünleşmeyi amaç edinerek, özel kanununda gösterilen görevleri yerine getirir”.

1965 tarihli Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun’un⁹⁷ 1. maddesi gereğince Başkanlığın görevi, “İslam Dininin inançları, ibadet ve ahlak esasları ile ilgili işleri yürütmek, din konusunda toplumu aydınlatmak ve ibadet yerlerini yönetmek” olarak belirlenmiştir.

Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun farklı zamanlarda önemli değişiklikler geçirmiştir. En son 2010 yılında gerçekleştirilen değişiklikle⁹⁸ genel müdürlük seviyesinden müsteşarlık seviyesine yükseltilmiş; hizmet ve faaliyet alanlarının yaygınlaşmasının önü açılmış ve personelin özlük hakları iyileştirilerek, kariyer planlaması dâhilinde eğitimlerini alarak çalışmalarına devam etmeleri sağlanmıştır.

Diyanet İşleri Başkanlığı temel olarak merkez, taşra ve yurtdışı teşkilatları olmak üzere üç birimden oluşmaktadır. Merkez teşkilatının temel hizmet ve faaliyet alanı toplumun dinî hizmet, bilgi ve eğitime ulaşmasını sağlamaktır. Ayrıca kurumun geleceğinin stratejik açıdan planlayan ve iç işlerini düzenleyen birimler de merkezde yer almaktadır. Taşra teşkilatı, müftülükler ve eğitim merkezi müdürlüklerinden oluşurken; yurtdışı teşkilatı ise din hizmetleri müşavirlikleri ve ataşeliklerden oluşmaktadır. Diyanet İşleri Başkanlığı, temel işlev olarak toplumun dinî ve ahlâkî açıdan aydınlatılması” amacını gütmektedir.⁹⁹

97 Kanun Numarası: 633, Kabul Tarihi: 22/6/1965, Resmi Gazete: 2/7/1965 Sayı: 12038..

98 Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Kanununun bazı maddeleri hakkında Cumhurbaşkanlığı tarafından Anayasa Mahkemesi’nde dava açılmış ve dava sonucunda verilen 18 Aralık 1979 tarih ve 46 sayılı kararıyla “biçim yönünden Anayasa’ya aykırı” bulunmuştur. (Bu karar metni için bkz. Düstur, V, sayı: 19, 1980, s. 1665-1675 ve *Anayasa Mahkemesi Kararları Dergisi*, sayı: 17, 1980, s. 399-431). Anayasa Mahkemesi’nin bu kararı, yayımından bir yıl sonra yürürlüğe girmek üzere, 11 Mayıs 1981 tarihinde Resmi Gazete’de yayımlandı; böylelikle, iptal hükmü 11 Mayıs 1981’den itibaren geçerlik kazanmış oldu. Mahkemenin hukuksal bir boşluk oluşmasını önlemek amacıyla yeni bir yasa hazırlanması için tanıdığı bir yıllık sürenin bitiminden yaklaşık 29 yıl sonra, 1 Temmuz 2010 tarihli ve 6002 sayılı Kanun ile gerekli değişiklikler yapıldı.

99 <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.633.pdf> (erişim tarihi: 01.07.2018)

Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB) Bazı Önemli Görev ve Yetkileri (Madde 7)

Cami ve mescitleri yönetmek ve buralardaki ibadet ve irşat hizmetlerini yürütmek,

Ceza infaz kurumu ve tutukevleri, çocuk islahevi, huzurevi, sağlık kuruluşları ve benzeri yerlerde bulunan vatandaşlara dini irşat hizmetleri götürmek,

Radyo ve televizyon kurumları vasıtasıyla toplumu din konusunda aydınlatmak.

Aile, kadın, gençlik ve toplumun diğer kesimlerine yönelik dinî konularda aydınlatma ve rehberlik yapmak.

Kur’an kursları açmak ve bu kurslarda okuyan öğrenciler için yurt ve pansiyonlar açmak ve yönetmek,

Dini amaçlı eğitim programları geliştirmek, eğitim merkezleri açmak,

Hac ve umre ibadetlerini yürütmek,

Yurt dışında yaşayan vatandaşlara din hizmetleri ve din eğitimi götürmek; soydaş ve akraba toplulukları ile İslam dinine mensup diğer topluluklara bu konularda yardımcı olmak.

Diğer din mensupları, kurum, kuruluş ve topluluklarıyla ilişkiler konusunda gerekli çalışmalarını yapmak.

Dini amaçlı vakıfların mülkünü Vakıflar Genel Müdürlüğü ve diğer ilgili birim, kurum ve kuruluşlarla işbirliği ile düzenlemek.

Diyanet evi ve benzeri sosyal tesislerin kurulması ve işletilmesini sağlamak,

Başkanlık bütçesinden kamu yararı gözetilerek dernek, vakıf, birlik, kurum, kuruluş, sandık ve benzeri teşekküllere yardım yapmak,

Yardım kampanyaları organize etmek,

Ayni ve nakdi bağışları yönetmek,

Mülklerin Yönetimi konusunda Türkiye Diyanet Vakfı ile işbirliği yapmak. (Madde 17)

Madde 25: Siyaset Yasağı

Diyanet İşleri Başkanlığında görev alan personel, Memurun Kanununun hizmetliler için yasak ettiği siyasi faaliyetten başka, dini görevi içinde veya bu görevin dışında, her ne suretle olursa olsun, siyasi partilerden herhangi birini veya onların tutum ve davranışını övemez ve yeremez. Bu gibi hareketleri tahkikatla sabit olanların, ilgili ve yetkili mercilerce işine son verilir.

Diyanet İşleri Başkanlığı’nın faaliyet alanı 2000’li yıllardan itibaren özellikle aile ve kadınlara yönelik olarak genişlemiştir. Bu hizmet ve yetki alanı genişlemesinin başlangıç noktası ve yasal dayanağının Temmuz 2006 tarihli “Çocuk ve Kadına Yönelik Şiddet Hareketleriyle Töre ve Namus Cinayetlerinin Önlenmesi İçin Alınacak Tedbirler” konulu Başbakanlık Genelgesi olduğu söylenebilir.¹⁰⁰ Bu genelge, kadın ve çocuklara yönelik şiddeti önlemek için tüm kamu kurum ve kuruluşlarına konuyla ilgili işbirliği ile çalışma yükümlülüğü getirmiştir ve bu bağlamda DİB de görevlendirilmiştir. Bu yeni politika çerçevesinde Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı’nın (ASPB) toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlamaya ve kadına yönelik şiddeti önlemeye yönelik ulusal eylem planlarında DİB’e de görevler verilmeye başlanmıştır.¹⁰¹

DİB’in kadın ve aile konusunda yeni ve yetki alanı geniş görevler üstlenmiştir. DİB’in konu ile ilgili yayınladığı rapor ve yönetici beyanları türü belgelerde¹⁰² bu konuyu ailenin korunması ve

100 03 Temmuz 2006 tarihli ve 2006/17 sayılı Başbakanlık Genelgesi.

101 Bkz. AÇSHB Eylem Planlarında DİB’nin görevleri, Bölüm B.

102 Diyanet İşleri Başkanlığı, *Diyanet İşleri Başkanlığının Ailenin Korunması ve Kadına Yönelik Şiddetin Önlenmesi Konusunda Görüş ve Yaklaşımları*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2015. <http://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/YaziliYayinlar/Di%C4%9Fer%20Yay%C4%B1nlar%C4%B1m%C4%B1z/Ailenin%20Korunmas%C4%B1%20ve%20Kad%C4%B1na%20Y%C3%B6nelik%20C5%9Eiddetin%20C3%96nlenmesi%20Konusunda%20G%C3%B6r%C3%BC%C5%9F%20ve%20Yakla%C5%9F%C4%B1mlar%C4%B1.pdf> (erişim tarihi: 01.07.2018)

kadınlara yönelik şiddetin önlenmesi olarak, dar anlamda, tanımladığını görüyoruz. DİB’in kadın ve aile ile ilgili politikalarının temel alanlarını burada kısaca tanımlayalım.

4.1 DİB - Aile İrşat ve Rehberlik Büroları ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliği

DİB’in görev ve yetkilerini tanımlayan 6002 Sayılı Kanun (01.07.2010 tarihli) ile yeniden düzenlenen “Başkanlığın Hizmet Birimleri, Görevleri ve Yetkileri” başlıklı 7. maddesine, Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü’nün görevleri arasına, “*Aile, kadın, gençlik ve toplumun diğer kesimlerine yönelik dini konularda aydınlatma ve rehberlik yapmak*” görevini eklemiştir. Bu görevin yerine getirilmesi için İl Müftülükleri bünyesinde bir danışma birimi olarak *Aile ve Dini Rehberlik Büroları* (ADRB) etkin biçimde çalıştırılmaya başlanmıştır.

Aslında DİB 2003 yılından başlayarak kendi kurumsal yapısı içinde bu politikanın yerleştirilebilmesi amacıyla *Aile İrşat ve Rehberlik Büroları* (AİRB) adı altında birimler kurmaya başlamıştı. İlk olarak 2003 yılında Ankara, İstanbul, İzmir, Adana, Samsun ve Elazığ olmak üzere altı ilde pilot olarak kurulan bu birimler zamanla 81 ilde il müftülüklerine bağlı olarak çalışmaya başlamıştı.

ADRB’nin görev alanı 2010 yılında yapılan yasal düzenlemeyle ele alındı ve yayınlanan yönergeyle birimlerin görevleri yasal çerçeveye oturtuldu. 633 Sayılı DİB Yasasına dayanılarak hazırlanan 19.03.2010 tarihli *Diyanet İşleri Başkanlığı Aile İrşat ve Rehberlik Büroları (AİRB) Çalışma Yönergesi*’nin¹⁰³ 5. maddesi büroların amaçlarını şöyle tanımlıyor:

- *“Toplumun dini açısından aile hakkında doğru bilgilendirilmesini sağlamak,*
- *Aile yapısının korunmasına katkıda bulunmak,*
- *Halkımızın özellikle aile ve aile bireyleriyle ilgili dini içerikli soru ve sorunlarının çözümüne katkı sağlamak,*
- *Gerektiğinde ilgili kamu kurum ve kuruluşları, üniversiteler ve sivil toplum örgütleriyle ortak çalışmalar yapmaktır.”*

Yönergenin 8. maddesi büroların görev ve yetkilerini şöyle düzenlemektedir:

- *“Büro personeli, başvuru sahipleriyle telefonda ya da yüz yüze görüşme yapar. Görüşme sırasında hem kişinin hem de bölgenin hassasiyeti dikkate alınır.*
- *Büroya başvuran kişilerin sorunları dikkate alınarak, gerektiğinde psikolog, sosyal hizmet uzmanı ve avukat gibi uzmanlara yönlendirilir.*
- *Aile ve kadın konusunda ilgili kamu kurum ve kuruluşları, üniversiteler, sivil toplum kuruluşları tarafından yürütülen ulusal/bölgesel kampanya, proje ve eğitimler takip edilir. Büro personelinin bu eğitime katılmaları sağlanır.*
- *Kadın ve aileyle ilgili olarak ulusal/uluslararası kabul edilen gün ve haftalarda etkinlikler yapılır veya yapılması sağlanır.*
- *Bürolar buldukları bölgenin aile yapısı ve sorunları konusunda araştırmalar yapar ve arşiv oluşturur”.*

103 <http://www2.diyaret.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/Documents/AIRBYonerge.pdf> (erişim tarihi: 01.07.2018)

DİB-Dini Hizmetler Genel Müdürlüğü’ne (DHGM) bağlı çalışan bu birimlerin **görevlerini** yaparken Sağlık Bakanlığı, Adalet Bakanlığı, Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, Aile ve Araştırmalar Genel Müdürlüğü (ASAGEM), Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü (KSGM) gibi kamu kurum ve kuruluşları ile işbirliği yapması da öngörülmüştür.¹⁰⁴

Söz konusu birimler Ocak 2007’de alınan bir kararla “Aile İrşat ve Rehberlik Büroları”, Mayıs 2014’teki değişiklik ile de “Aile ve Dinî Rehberlik Büroları” adını almıştır.¹⁰⁵ 2018 yılı kayıtlı verilerine göre 81 il ve 264 ilçede, müftülük binası içinde ya da merkezî yerlerde hizmet veren bürolarda toplam 764 personel görev yapmaktadır ve çalışanların % 68’i kadındır.¹⁰⁶ Güncel olarak büroya başvuran toplam 16187 kişinin yaklaşık % 13’ü erkek danışan iken % 87’si kadın danışandır (Bkz Ek Tablo 1).

Türkiye Aile Yapısı Araştırması’nın 2011 yılı verilerine göre eş ile sorun yaşandığında öncelikle uzman kişi ve veya kurumlardan (psikolog ve aile ve evlilik danışmanı gibi) destek almayı düşündüğünü ifade eden kadınlar ve erkeklerin oranı % 3 iken kadınların yalnızca % 0,1’i ve erkeklerin yalnızca % 0,3’ü din adamlarına destek için başvurmayı düşündüklerini belirtmişlerdir.¹⁰⁷

DİB AİRB’nin yukarıda tanımlanan hizmeti yürütürken Anayasa’nın 10. maddesi hükmü gereğince “toplumsal cinsiyet eşitliği”ni gerçekleştirme görevini nasıl uygulayacağına ilişkin bir düzenleme yoktur.

104 <http://www2.diyaret.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/Sayfalar/Gorevler.aspx> (erişim tarihi: 01.07.2018)

105 Sayısal veriler için bkn: Sancar, S., *Diyanet’in Kadınlaşması*, 2016b, s. 203-239.

106 Bu büroların faaliyetlerin geçmişi hakkında bkz. Diyanet İşleri Başkanlığı Din Hizmetleri Dairesi Başkanlığı, *Kadın ve Aileye Yönelik Çalışmalar 2007-2009*, haz. ve der: Canan Aydın Bıçak, Ankara, 2010. <http://www2.diyaret.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/KadnveAileyeYonelikCalsmalar/KadinVeA%C4%B1leyeYonel%C4%B1kCalismalar.pdf> (erişim tarihi: 01.07.2018)

107 <https://ailetoplum.aile.gov.tr/uploads/pages/arastirmalar/taya2013trk.pdf> (erişim tarihi: 01.07.2018)

Aile ve Dini Rehberlik Dairesi Görevleri:

Aile ve Dini Rehberlik Dairesi toplumun temelini oluşturan aile kurumunun sağlıklı bir şekilde varlığını devam ettirebilmesi, Türk aile yapısını koruması amacıyla il müftülükleri bünyesinde bir danışma birimi olarak Aile ve Dini Rehberlik Büroları (ADRB) hizmete açılmıştır. Bürolar dinî danışma ve rehberlik birimleri olup 633 sayılı Kanun hükümlerine uygun olarak görev yapmaktadırlar.

ADRB'nin aile bireylerine, ilgi ve korumaya muhtaç gruplar da dahil olmak üzere toplumun farklı kesimlerine dinî konularda rehberlik yapma görevinin kapsamı şöyle tanımlanmaktadır:

ARDB'nin görevleri:

- Dini konularla ilgili danışanlara hizmet etmek gerekli olan durumlarda müracaat edeni sağlık, hukuk ve güvenlik birimleri gibi uygun kurumlara yönlendirmek,
- Aile ve kadın konusunda ulusal/uluslararası kabul edilen gün ve haftalarda etkinlikler yapmak; ilgili kamu kurum ve kuruluşları ve sivil toplum kuruluşları ile işbirliği içerisinde sempozyum, panel, konferans, tiyatro ve musiki programları gibi sosyal faaliyetler düzenlemek,
- Sağlık Bakanlığı, Adalet Bakanlığı, Aile Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü (ASAGEM), Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü (KSGM) ve Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu (SHÇEK) gibi kamu kurum ve kuruluşları ile işbirliği içerisinde görev alanı ile ilgili ortak çalışmalar yapmak.

ADRB'lerinin görev ilkeleri şöyle tanımlanmaktadır:

- Bürolarda dinî yükseköğretim mezunu, Başkanlıkça yapılan hizmet içi eğitim seminerine katılmış vaiz, murakıp, din eğitimi/din hizmetleri uzmanı ve Kur'an kursu öğreticisi kadrolarında çalışanlar görevlendirilecektir. Bu kadrolarda çalışan personelin bulunmadığı durumlarda ise din görevlilerinden uygun görülenler istihdam edilecektir.
- Bürolarda görevlendirilecek personelin konuşma, dinleme ve problem çözme konusunda iletişim becerilerine sahip, aileye yönelik sorunlara ve toplumsal hassasiyetlere vâkıf ve bu alanda dini bilgi açısından donanımlı olmasına dikkat edilecektir.
- Büro çalışmalarında aile kurumunun niteliği dikkate alınarak erkek personel istihdamına da özen gösterilecektir.
- Bürolar özellikle aile ile ilgili konularda seminer, panel, konferans, kutlama gibi program ve projeler gerçekleştireceklerdir.
- Müftülüklerce büroların sosyal ve kültürel faaliyetleri için gerekli ihtiyaçlar karşılanacak, maddi destek sağlanacaktır.
- Bürolarda başvuru sahipleriyle yapılacak görüşmelere dair bilgiler Din Hizmetleri Bilgi Yönetim Sistemine kaydedilecektir. Büro personelinin sisteme girdiği başvurulara ait veriler, koordinatörler tarafından kontrol edilerek gerekli şekil düzenlemeleri yapılacaktır. Söz konusu bilgiler müftülük bünyesinde arşivlenecektir.
- Büro personeli, başvuru sahipleriyle telefonla ya da yüz yüze yapacakları görüşmelerde hem kişinin hem de bölgenin hassasiyetlerini dikkate alacaktır.
- Büroya başvuran kişilerin sorunları dikkatle incelenecek gerektiğinde psikolog, sosyal hizmet uzmanı, avukat gibi ilgili uzmanlara yönlendirilecektir.
- Aile ve kadın konusunda, ilgili kamu kurum ve kuruluşları, üniversiteler, sivil toplum kuruluşları tarafından yürütülen ulusal/bölgesel kampanya, proje ve eğitimler takip edilerek, büro personelinin bu eğitimlere katılımları sağlanacaktır.
- Müftülükler, televizyon ve radyo programları, el ilanı, broşür ve diğer etkinlikler aracılığıyla bünyelerindeki Aile ve Dini Rehberlik Bürosunu halka tanıttacaklardır.
- Dini rehberlik hizmetlerinin yürütülmesinde kuşatıcı ve kucaklayıcı bir yaklaşım benimsenecek, toplumla iç içe olmaya, samimi ve sağlıklı diyalog kurmaya özen gösterilecektir. Konuşmalarda muhatap kitlenin ilgi, ihtiyaç ve seviyesine uygun bir dil kullanılacak; kolaylaştırıcı zorlaştırmayan, müjdeleyen ve nefret ettirmeyen bir üslup tercih edilecektir.
- Söz konusu faaliyetler için gerekli ödenek Türkiye Diyanet Vakfı ve mahallî imkânlarla sağlanacaktır.

Veri kaynağı: <http://www2.diyamet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/Sayfalar/Gorevler.aspx>

4.2 Aile Hukuku ile İlgili Yeni Düzenlemeler: Müftülere Evlendirme Yetkisi Verilmesi

DİB, aile sorunlarında dinî rehberlik görevi yanı sıra, yakın zamanda yeni bir görev daha üstlenmiştir. Belediye ve muhtarlıklarca yürütülen resmî nikah kıyma görevi, aynı yetki ve sorumlulukla, müftülere de verilmiştir.

Anayasa’nın “Ailenin korunması ve çocuk hakları” başlıklı 41. maddesi gereğince: “Aile, Türk toplumunun temelidir ve eşler arasında eşitliğe dayanır. Devlet, ailenin huzur ve refahı ile özellikle ananın ve çocukların korunması ve aile planlamasının öğretimi ile uygulanmasını sağlamak için gerekli tedbirleri alır, teşkilatı kurar. (Ek fıkra: 7/5/2010-5982/4 md.) Her çocuk, korunma ve bakımdan yararlanma, yüksek yararına açıkça aykırı olmadıkça, ana ve babasıyla kişisel ve doğrudan ilişki kurma ve sürdürme hakkına sahiptir. (Ek fıkra: 7/5/2010-5982/4 md.) Devlet, her türlü istismara ve şiddete karşı çocukları koruyucu tedbirleri alır” denmektedir.

Türk hukuk mevzuatında aile hukuku ile ilgili hükümler ağırlıklı olarak, Türk Medeni Kanunu’nun¹⁰⁸ ikinci kitabında düzenlenmiştir. “Haklar ve yükümlülükler” başlıklı 185. madde gereğince, “Evlenmeyle eşler arasında evlilik birliği kurulmuş olur. Eşler, bu birliğin mutluluğunu elbirliğiyle sağlamak ve çocukların bakımına, eğitim ve gözetimine beraberce özen göstermekle yükümlüdürler. Eşler birlikte yaşamak, birbirine sadık kalmak ve yardımcı olmak zorundadırlar.” “Konutun seçimi, birliğin yönetimi ve giderlere katılma” başlıklı 186. madde gereğince de, “Eşler oturacakları konutu birlikte seçerler. Birliği eşler beraberce yönetirler. Eşler birliğin giderlerine güçleri oranında emek ve malvarlıkları ile katılırlar.”

Türkiye’de evlenmelerin gerçekleşmesi açısından geçmişten gelen bir uygulama resmî nikahın yanı sıra dinî nikahın da yaygın olarak, iki ayrı uygulama şeklinde, varlığını sürdürmesidir. 2006 yılında Türkiye’de evliliklerin %86’sı hem resmî hem de dinî nikah ile yapılmakta iken 2011 yılında yapılan araştırmada iki nikahı da birden yapanların oranı %94’e yükselmiştir. Her iki araştırmanın verileri bölgelere göre incelendiğinde sadece dinî nikah kıyanların oranının 2006 yılında Doğu Anadolu bölgesinde yüksek olduğu gözlemlenirken 2011 yılında bu oran Güney Doğu Anadolu bölgesi ve Orta Anadolu bölgesinde yüksek olarak gözlemlenmiştir¹⁰⁹.

Öte yandan Türk mevzuatında evlenen çiftler açısından hak ve sorumluluk doğuran evlilik, yasa gereği sadece medenî (resmî) nikâhtır. Nesep, velayet, nafaka, miras, vb evlilik ile ilgili haklar ve sorumluluklar ancak resmî nikah ile gerçekleşen bir evlilik ile söz konusu olabilir. Resmî nikâh sadece evlilikle bağlantılı haklar ve sorumluluklar açısından değil; aile hukukun laiklik ilkesine uyumu açısından da önemli ve zorunlu görülmektedir.

108 Türk Medeni Kanunu, No: 4721, Kabul Tarihi: 22/11/2001.

109 Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, *Türkiye Aile Yapısı Araştırması: Tespitler, Öneriler*, 2014b. <https://Ailetoplum.Aile.Gov.Tr/Uploads/Pages/Arastirmalar/Taya2013trk.Pdf> (erişim tarihi: 01.07.2018)

Tablo 4: En Az Bir Kez Evlenmiş Kadınların Yaşına Göre Nikah Türleri (%)

	18 yaşından önce	18 yaşından sonra
Resmi ve dini nikah	94,8	95,4
Sadece resmi	3,2	1,6
Sadece dini	1,9	2,8
Hiçbiri	0,1	0,2

Veri kaynağı: Türkiye’de Kadına Yönelik Aile içi Şiddet Araştırması, 2014¹¹⁰

Tablo 5: En Az Bir Kez Evlenmiş Kadınların Nikah Türleri (%)

	İlk evlilik		İkinci evlilik	
	2008	2014	2008	2014
Resmi ve dini nikâh	93	95,5	74,4	81,9
Sadece resmi	2,8	2,2	5,5	10
Sadece dini	4	2,1	17,4	6,7
Hiçbiri	0,2	0,2	2,8	1,5

Veri kaynağı: Türkiye’de Kadına Yönelik Aile içi Şiddet Araştırması, 2008-2014

Resmî nikah yaptırmadan sadece dinsel nikah yaptıranlar hakkında 5237 Sayılı Türk Ceza Kanunu’nun 230. maddesinin 5. fıkrası gereğince; resmî nikah belgesini görmeden dinî nikah kıyan din görevlileri hakkında da 6. fıkrası gereğince hapis cezası öngörülmekteydi.¹¹¹ Anayasa Mahkemesi, 2015 yılında oyçokluğuyla verdiği bir kararla bu maddeleri iptal etti; “resmî” nikah akdi olmaksızın dinî nikah yapılması suç olmaktan çıktı.¹¹² Türkiye’de hukuken geçerli bir evlilik olabilmesi için *Türk Medeni Kanunu*’nun 134. maddesinin hükmüne göre birbiriyle evlenecek erkek ve kadının evlendirme memurluğuna birlikte başvurması gerekir. Evlendirme memuru, belediye bulunan yerlerde belediye başkanı veya bu işle görevlendireceği memur, köylerde muhtardır. Türk Medeni Kanunu’nu¹¹³ esas alan “*Evlendirme Yönetmeliği*”¹¹⁴ de evliliklerin nasıl yapılacağını düzenler. Evliliklerin nüfusa kaydıyla ilgili hükümler de *Nüfus Hizmetleri Kanunu*’na¹¹⁵ göre yürütülür.

110 Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü (HÜNEE) araştırması için bkz: <http://www.hips.hacettepe.edu.tr/siddet2014.shtml> (erişim tarihi: 01.07.2018)

111 5237 s. Ceza Kanununun 230. maddesine göre aralarında evlenme olmaksızın evlenmenin dinsel törenini yaptıranlar hakkında 2 aydan 6 aya kadar hapis cezası verileceği, ancak medenî nikahın sonradan yapıldığında kamu davasında hükmedilen bütün cezaların ortadan kalkacağı; 230. maddesinin 6. fıkrası gereğince de, evlenme hakkının kanuna göre yapılmış olduğunu gösteren belgeyi görmeden bir evlenme için dinsel tören yapan kişi hakkında 2 aydan 6 aya kadar hapis cezası verileceği öngörülmekteydi. <https://www.tbmm.gov.tr/kanunlar/k5237.html> (erişim tarihi: 01.07.2018)

112 Anayasa Mahkemesi Kararı, Esas Sayısı:2014/36 Karar Sayısı: 2015/51 Karar Tarihi: 27.5.2015. https://bianet.org/system/uploads/1/files/attachments/000/001/420/original/AYM_karar%C4%B1.pdf?1432911977 (erişim tarihi: 01.07.2018)

113 Kanun Numarası: 4721, Kabul Tarihi: 22/11/2001. <http://www.mevzuat.gov.tr/Metin1.Asp?MevzuatKod=1.5.4721&sourceXml-Search=&Mevzuatlliski=0&Tertip=5&Tur=1&No=4721> (erişim tarihi: 01.07.2018)

114 Bakanlar Kurulunun 10 Temmuz 1985 tarih ve 85/9747 sayılı kararı. <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/3.5.859747.pdf> (erişim tarihi: 01.07.2018)

115 Kanun No. 5490, Kabul Tarihi : 25/4/2006. <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2006/04/20060429-1.htm> (erişim tarihi: 01.07.2018)

7039 sayılı *Nüfus Hizmetleri Kanunu*’nun 22. maddesinde 2017 tarihinde yapılan değişiklik¹¹⁶ ile “evlenme işlemlerini kolaylaştırmak ve daha kolay ve seri bir şekilde hizmet almalarını sağlamak amacıyla” il ve ilçe müftülerine, tıpkı belediye başkanı veya muhtarlar gibi evlendirme memuru olarak resmî nikah kıyama yetkisi verilmiştir. Buna paralel olarak 28 Kasım 2017 tarihinde “Evlendirme Yönetmeliği”nin “evlendirme memurları” başlıklı 7. maddesine yapılan bir ilave ile de “Bakanlık, il nüfus ve vatandaşlık müdürlüklerine, nüfus müdürlüklerine, il ve ilçe müftülüklerine ve ilgili dış temsilciliklere evlendirme memurluğu görev ve yetkisi verebilir” hükmü getirilmiştir.¹¹⁷

4.3 Türkiye Diyanet Vakfı (TDV), KAGEM ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliği

DİB’in en önemli yan kuruluşu Türkiye Diyanet Vakfı’dır (TDV). Vakfın kuruluşu, Vakıflar Genel Müdürlüğü’nünce, 8 Mayıs 1975 tarihli *Resmî Gazete*’de ilan edilerek gerçekleştirilmiştir. Vakıf senedinin 2. maddesinde, vakfın amacı, “İslam dininin gerçek hüviyetiyle tanıtılmasında, toplumun din konusunda aydınlatılmasında DİB’e yardımcı olmak, gereken yerlerde cami yapıp donatmak, fakir hastalar için tedavi kurumları açıp işletmek, zekât, fitre gibi yapılacak yardımları şartlarına uygun olarak ihtiyaç sahiplerine dağıtmak” olarak tanımlanmaktadır.

Vakfın görev alanı aşağı yukarı DİB görevleriyle aynıdır. Vakfın il ve ilçe müftülüklerinin bulunduğu yerlerde şubeleri vardır. Vakıf mütevelli heyetinin 20 Mart 1986 tarihli, “*Türkiye Diyanet Vakfı Çalışma Talimatı*”nın 10. maddesi gereği, şube yönetim kurulu başkanı şubenin bulunduğu il, ilçedeki müftü ya da vekildir. Vakfın personelinin büyük çoğunluğu aynı zamanda DİB personeldir.¹¹⁸ Vakıf personeli arasında Başkan ve Yöneticiler grubunda 9 kişiden sadece 2’si kadındır. Bunun dışında 81 ilde vakıf şube yöneticileri erkek il müftüleridir (Bkz. Ek Tablo 1).

Türkiye Diyanet Vakfı çatısı altında özel olarak kadın ve aile konularıyla ilgilenmek üzere *Kadın Aile ve Gençlik Merkezi* (KAGEM) kurulmuştur. KAGEM “toplumun her kesimine ulaşmak, onları İslam’ın ana kaynaklarından hareketle dini bilgiyle, düşünceyle, kültür ve sanatla buluşturmak; toplumsal sorunlar karşısında bilgi, söylem ve proje üretmek üzere” 1996 yılında kurulmuş olup, 2011 yılında yeniden yapılandırılarak ilgi ve sorumluluk alanları genişletilmiştir. KAGEM çeşitli seviyelerde dinî amaçlı akademik, kültürel ve sosyal çalışmalar gerçekleştirmektedir. KAGEM, toplumsal cinsiyet eşitliğini gerçekleştirme amacından çok aileyi koruma ve güçlendirme amaçlı çalışmalar yapmaktadır. Bu çalışmaların bazıları *Kur’an-ı Kerim, Öğle Arası, Kültür-Sanat, Aile, Baba Olmak, İslam Entelektüel Tarihi, İz Bırakan Kadınlar Seminerleri, Gençlik Forumu, Koruyucu Aile Paneli, Temel İslam İlimleri Programı* gibi çalışmalardır. Gönüllü desteği ile dezavantajlı gruplara yönelik *Koruyucu Ailelik, Sevgi Evleri ve Maneviyat Köprüsü* projelerini de yürütmüştür.¹¹⁹

116 19 Ekim 2017 kabul tarihli 7039 sayılı *Nüfus Hizmetleri Kanunu İle Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun* 3 Kasım 2017 tarihli 30229 sayılı Resmî Gazete. <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2017/11/20171103-16.htm> (erişim tarihi: 01.07.2018)

117 28 Kasım 2017 tarihinde Evlendirme Yönetmeliği değişikliği için bkz: <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/3.5.859747.pdf> Bu hususta hukuki bir değerlendirme için bkz. Fikret İlkiz, “Kanunlarla Gelen”, *Bianet*, 6 Kasım 2017. <https://bianet.org/bianet/bianet/191260-kanunlarla-gelen> (erişim tarihi: 01.07.2018)

118 <http://www.diyantevakfi.org.tr/documents> (erişim 01.07.2018) Bu konuda detaylı bilgi için bkz: Sancar, S. 2016b ve Gözaydın, İ. 2009.

119 <http://www.tdvkagem.org.tr/Sayfa/Detay/kurumsal-hakimizda-tdv-kagem-hakinda-12220181365>(erişim tarihi: 01.07.2018)

TDV- KAGEM’in söz konusu hizmeti yürütürken Anayasa’nın 10. maddesi hükmü gereğince “toplumsal cinsiyet eşitliği”ni gerçekleştirmek görevini nasıl uygulayacağına ilişkin bir düzenleme yoktur.

5. Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu Kanunu (TİHEK) ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliği

Türkiye’de eşitlik ile ilgili en son hukukî düzenleme 2016 yılında çıkarılan 6701 sayılı Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu (TİHEK) Kanunu¹²⁰ ile yapılmıştır. Kanun kapsamında “eşitlik”, uluslararası normlara uygun olarak, “ayırım yapmama” ilkesi temel alınarak tanımlanmıştır. Kanunun 3. maddesi Anayasa’nın 10. maddesi ile uyumlu bir şekilde, “cinsiyet temelli ayrımcılık yasaktır” ifadesine yer vermiştir. Öte yandan, Kanunun “Ayrımcılık yasağının kapsamı” başlıklı 5. maddesinin 1. fıkrası ayrımcılık yapılmaması gereken kamu hizmeti alanlarını saymış ve bunlar içinde “din hizmetleri”ni ayrıca zikretmemiştir. Ama “...ve benzeri hizmetler” diyerek bu sayılan hizmetlerle sınırlı olmadığını da ve bu tanımın açık uçlu olduğunu da belirtmiştir. Kanun, “ayrımcılık yapmama” nedenleri arasında “cinsiyet”i de bir değişken olarak saymakla birlikte uygulamada dikkate alacağı ilkelerin belirlenmiş olduğu bir düzenleme bulunmamaktadır.

TİHEK Kanunu’nun istihdamı düzenleyen 6. maddesi hükmü, kamu istihdamında ayrımcılık yapılamayacağını belirtmektedir. Ancak, “ayrımcılık iddiasının ileri sürülemeyeceği hâllerin” düzenlendiği 7. madde (b) fıkrasında “sadece belli bir cinsiyetin istihdamını zorunlu kılan durumlar” ibaresi yer almıştır.

TİHEK Kanunu’nda Anayasa’nın 10. maddesi hükmü gereğince “toplumsal cinsiyet eşitliği”ni gerçekleştirmek görevini kurumun nasıl uygulaması gerektiğine dair düzenleme yoktur.

120 Kanun No. 6701, Kabul Tarihi: 6/4/2016. <https://www.tbmm.gov.tr/kanunlar/k6701.html> (erişim tarihi: 01.07.2018)

TİHEK Kanunu:

Eşitlik ilkesi ve ayrımcılık yasağı

Md.3

- (2) *Bu Kanun kapsamında cinsiyet... temellerine dayalı ayrımcılık yasaktır.*
- (3) *Ayrımcılık yasağının ihlali hâlinde, konuya ilişkin görev ve yetkisi bulunan kamu kurum ve kuruluşları ile kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşları ihlalin sona erdirilmesi, sonuçlarının giderilmesi, tekrarlanmasının önlenmesi, adli ve idari yoldan takibinin sağlanması amacıyla gerekli tedbirleri almakla yükümlüdür.*
- (4) *Ayrımcılık yasağı bakımından sorumluluk altında olan gerçek ve özel hukuk tüzel kişileri, yetki alanları içerisinde bulunan konular bakımından ayrımcılığın tespiti, ortadan kaldırılması ve eşitliğin sağlanması için gerekli tedbirleri almakla yükümlüdür.*

Md. 5

- (1) *“Eğitim ve öğreti, yargı, kolluk, sağlık, ulaşım, iletişim, sosyal güvenlik, sosyal hizmetler, sosyal yardım, spor, konaklama, kültür, turizm ve benzeri hizmetleri sunan kamu kurum ve kuruluşları, kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşları, gerçek kişiler ve özel hukuk tüzel kişileri, yürüttükleri faaliyetler bakımından bu hizmetlerden yararlanmakta olan veya yararlanmak üzere başvurmuş olan ya da bu hizmetler hakkında bilgi almak isteyen kişi aleyhine ayrımcılık yapamaz. Bu hüküm kamuya açık hizmetlerin sunulduğu alanlar ve binalara erişimi de kapsar.”*

Md. 6

- (1) *İşveren veya işveren tarafından yetkilendirilmiş kişi.....bilgilenme, başvuru, seçim kriterleri, işe alım şartları ile çalışma ve çalışmanın sona ermesi süreçleri dâhil olmak üzere, işle ilgili süreçlerin hiçbirinde ayrımcılık yapamaz.*
- (2) *Birinci fıkraya iş ilanı, işyeri, çalışma şartları, mesleki rehberlik, mesleki eğitim ve yeniden eğitimin tüm düzeylerine ve türlerine erişim, meslekte yükselme ve mesleki hiyerarşinin tüm düzeylerine erişim, hizmet içi eğitim, sosyal menfaatler ve benzeri hususları da kapsar.(...)*
- (6) *Kamu kurum ve kuruluşlarında istihdam bu madde hükümlerine tabidir.”*

Md. 7

- (1) Bu Kanun kapsamında ayrımcılık iddiasının ileri sürülemeyeceği hâller ve istisnalar şunlardır:
 - b) *Sadece belli bir cinsiyetin istihdamını zorunlu kılan durumlar.*

6. MEB- Din Öğretimi Genel Müdürlüğü¹²¹ ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliği

Türkiye’de din hizmetlerinin devlet eliyle yürütülmesini düzenleyen mevzuat dinî ibadet yerlerinin yönetimi ile dinî eğitim kurumlarının yönetimini ayrı devlet kurumlarına görev olarak vermiştir. Dinî ibadet yerlerinin yönetimi DİB’e verilmişken, dinî eğitim kurumlarını düzenlemek 3797 Sayılı *Milli Eğitim Bakanlığı Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun’un* 17. maddesi ile *Milli Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü* (MEB-DÖGM)’ne¹²² verilmiştir.

MEB-DÖGM’ün görevleri şunlardır:

- *İmam-Hatip Liseleri ile Anadolu İmam-Hatip Liselerinin eğitim, öğretim ve yönetimi ile ilgili bütün görev ve hizmetleri yürütmek,*
- *İlköğretim, ortaöğretim ve bakanlığa bağlı yaygın eğitim kurumlarında okutulan din kültürü ve ahlâk öğretimine ait program ile ders kitaplarını hazırlamak ve Talim ve Terbiye Kurulu’na sunmak.*

121 <https://dogm.meb.gov.tr/> (erişim tarihi: 01.07.2018)

122 http://mevzuat.meb.gov.tr/html/imamhatiliseyon_1.html (erişim tarihi: 01.07.2018)

MEB-DÖGM söz konusu hizmeti yürütürken Anayasa’nın 10. maddesi hükmü gereğince “toplumsal cinsiyet eşitliği”ni gerçekleştirmek görevini nasıl uygulayacağına ilişkin bir düzenleme yoktur.

Türkiye’de din eğitiminin devlet kurumlarınca yürütülmesi ile ilgili yasal dayanaklar şunlardır.

3 Mart 1924 tarih ve 430 sayılı Tevhid-i Tedrisat Kanunu’nun 4. maddesi:

“Maarif Vekaleti, yüksek diniyat mütehasısları yetiştirmek üzere Darü’l-Fünun’da bir İlâhiyat Fakültesi te’sis ve imamet, hitabet gibi hidemat-ı diniyenin ifası vazifesi ile mükellef memurların yetişmesi için de ayrı mektepler küşad edecektir.”

Anayasa’nın 24. maddesi:

“... din ve ahlâk eğitim ve öğretimi devletin gözetim ve denetimi altında yapılır. Din kültürü ve ahlâk öğretimi ilk ve ortaöğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında yer alır. Bunun dışındaki din eğitimi ve öğretimi ancak kişilerin kendi isteğine, küçüklerin de kanuni temsilcisinin talebine bağlıdır...”

1739 Sayılı Millî Eğitim Temel Kanunu:

12. maddesi:

“Türk millî eğitiminde lâiklik esastır. Din kültürü ve ahlâk öğretimi ilkokul ve ortaokullar ile lise ve dengi okullarda okutulan zorunlu dersler arasında yer alır...”

32. maddesi:

“İmam-hatip liseleri imamlık, hatiplik ve Kur’an kursu öğreticiliği gibi dinî hizmetlerin yerine getirilmesi ile görevli elemanları yetiştirmek üzere Millî Eğitim Bakanlığı’nca açılan ortaöğretim sistemi içinde, hem mesleğe, hem yükseköğrenime hazırlayıcı programlar uygulayan öğretim kurumlarıdır...”

7. Yükseköğretim Kurumu (YÖK), Yüksek Din Eğitimi ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliği

Yüksek Öğretim Kurumu (YÖK) her düzeyde (ön lisans, lisans, yüksek lisans, doktora) yüksek din eğitimi programları geliştirmek ve uygulamak üzere ülkenin her yerinde ve her üniversitesinde ilâhiyat fakültesi açmaya ve yönetmeye yetkili tek kuruluştur. Dolayısıyla YÖK, aynı zamanda, diğer devlet kurumlarıyla birlikte, dinî eğitim hizmetlerini yerine getiren önemli bir kamu kurumudur.

YÖK bünyesinde üniversitelerde toplumsal cinsiyet eşitliği politikalarının uygulanmasına destek olmak amacıyla kurulmuş *Akademide Kadın Çalışmaları ve Sorunları Birimi*¹²³ vardır. Birim, kuruluş amacı *“toplumsal cinsiyet eşitliği politikalarının kamusal alanda devlet tarafından uygulanması gereğini vurgulamak; toplumsal cinsiyet eşitliğini ve adaleti demokrasinin temel bir ilkesi, kalkınmanın ve refah toplumunun en önemli öğelerinden biri olduğundan hareketle; bu ilkelerin ulusların insan hakları belgelerinde, uluslararası sözleşmelerde ve yasalarda yer almaları gereğini”* vurgulayan bir çerçeve içinde Yükseköğretim Kurulu (YÖK) tarafından 29/05/2015 tarihinde kurulmuş bir komisyondur.

123 <http://www.yok.gov.tr/web/akademide-kadin-calismalari-birimi/ana-sayfa> (erişim tarihi: 01.07.2018).

YÖK Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Tutum Belgesi

Akademide Kadın Çalışmaları ve Sorunları Birimi’nin önemli işlevlerinden biri toplumsal cinsiyet eşitliğinin yükseköğrenim kurumlarında yerleştirilmesi amacıyla *YÖK Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Tutum Belgesi*¹²⁴ hazırlaması ve bu belgeyi bütün üniversite ve yüksek okullarda görüşülüp kabul edilmek üzere göndermesi olmuştur. Bu *Tutum Belgesinde* yer alan ve YÖK’ün bünyesindeki her eğitim kurumunda uygulanması önerilen politikalar şunlardır:

- *Toplumsal cinsiyet eşitliği dersinin zorunlu ders olarak müfredata dahil edilmesi*
- *Toplumsal cinsiyet eşitliğine duyarlı kampüs atmosferinin yaratılması*
- *Cinsel taciz ve saldırıya karşı mücadele ve destek birimlerinin oluşturulması*
- *Kadın çalışmaları akademik disiplininin yaygınlaştırılması.*

Tablo 6: Din Hizmetleri Yürüten Kurumların Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Uygulama Kapasiteleri

Kamu Kurumları	Toplumsal cinsiyet eşitliği ile ilgili düzenleme Var	Toplumsal cinsiyet eşitliği ile ilgili düzenleme Yok
Diyanet İşleri Başkanlığı - Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü, Aile ve Dini Hizmetler Daire Başkanlığı, Aile İrşat ve Rehberlik Büroları (DİB-AİRB) ¹²⁵		Yok
Milli Eğitim Bakanlığı- Din Öğretimi Genel Müdürlüğü (MEB-DÖGM) ¹²⁶		Yok
Türkiye Diyanet Vakfı Kadın, aile ve gençlik Merkezi (TDV) - KAGEM ¹²⁷		Yok
Yüksek Öğrenim Kurumu (YÖK) -İlahiyat Fakülteleri ¹²⁸	Var	
Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu (TİHEK) ¹²⁹		Yok

B. İlgili Politikaların Haritalaması: Türkiye’de Din Hizmetleri ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliği

Vatandaşların dinî ibadet, eğitim ve danışma gereksinmelerinin karşılaması sivil toplum örgütlenmelerine bırakmayarak doğrudan devlet kurumlarınca yürütülmesi temel anayasal ilkedir. Bu çerçevede önceki bölümde açıkladığımız üzere, Anayasa ve ilgili yasalarca görevlendirilmiş kurumlar din hizmetlerini yürütürken Anayasa’nın 10. maddesi gereği tanımlanmış toplumsal cinsiyet eşitliğini nasıl hayata geçirdiklerine daha yakından bakmak gerekir.

124 http://www.yok.gov.tr/documents/10279/22712333/YOK_Tutum_belgesi.pdf/ Örnek olarak Ankara Üniversitesi Tutum Belgesi için bkn: <http://cts.ankara.edu.tr/files/2015/12/Tutum-Belgesi-1.pdf> (erişim tarihi: 01.07.2018).

125 <http://www2.diyamet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/Sayfalar/Gorevler.aspx#> (erişim tarihi: 01.07.2018)

126 <https://dogm.meb.gov.tr/> (erişim tarihi: 01.07.2018)

127 <http://www.tdvkagem.org.tr/> (erişim tarihi: 01.07.2018)

128 <http://www.yok.gov.tr/> (erişim tarihi: 01.07.2018)

129 <http://tihekdemo1.baskentweb.net/> (erişim tarihi: 01.07.2018)

1. Din Hizmetleri ile Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Politikalarının Bağdaştırılması

Türkiye’de toplumsal cinsiyet eşitliği politikalarını tasarlamak ve yürütmekle görevli devlet kurumu Aile,Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı (AÇSHB) ve özellikle Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü’dür (KSGM). Dinin kamusal alandaki konumu ve kamu hizmetlerinin dinî konularda yetki ve sorumluluk alanını belirleyecek kurum ise Diyanet İşleri Başkanlığı’dır (DİB).

AÇSHB-KSGM, Anayasa’nın 10. maddesinde tanımlanmış toplumsal cinsiyet eşitliğini hayata geçirmek için saptadığı stratejik hedeflerin ve faaliyetlerin ilgili diğer kamu kurumlarının görev, yetki alanlarına ve politikalarına içerilmesini sağlamak, yani diğer deyişle ana-akımlaştırmak ile görevlidir. Bu konuda bize yol gösterici olan siyasî belgeler AÇSHB-KSGM tarafından hazırlanan Ulusal Eylem Planlarıdır. Bu belgelerde her iki kurum görevlerinin kesişim alanları bize konu ile ilgili kamu politikalarını mevcut durumunu verecektir.

DİB’in kadın hakları ve aileyi koruma amaçlı görevlerini yerine getirirken Anayasa’nın 10. maddesi hükmünü nasıl icra ettiğini daha yakından görmek için DİB’in resmî belgelerine bakarsak kurumun İslâm dininin gerekleri ile kadın hakları ve cinsiyetler arasında ayırım gözetmeyen bakış açısını bir arada tutmaya çalıştığını görebiliriz. Örneğin, DİB her yıl düzenlediği müftü seminerlerinin sonuç bildirgesinde bu görüşü şöyle dile getirmektedir: *“İnsan hakları ve bunun önemli bir parçasını teşkil eden kadın hakları, sadece insanlık tecrübesinin günümüzde ulaştığı ortak bir söylem değil, aynı zamanda yüce dinimizin insanlığa getirdiği mesajın özünde yer alan temel değerlerden biridir. İslam dini saygın, değerli ve şerefli bir varlık olarak yaratılan insanın yaşama hakkını ve onun diğer temel haklarını dokunulmaz ve mukaddes haklar olarak ilan etmiş, bu konuda cinsiyet ayırımına asla yer vermemiştir. İslam, kadın ve erkeği Yaratıcı karşısında eşit bireyler olarak tanıtmakta, her dönemde kadınlara karşı insanlar arasında az veya çok varlığını sürdüren haksız uygulamaları açıkça kınamaktadır.”*¹³⁰

130 “Diyanet İşleri Başkanlığının Ailenin Korunması ve Kadına Yönelik Şiddetin Önlenmesi Konusunda Görüş ve Yaklaşımları”, 2015. <http://www2.diyaret.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/AileVeDiniRehberlikYazili/Diyanet%20%C4%B0%C5%9Fleri%20Ba%C5%9Fkanl%C4%B1%C4%9F%C4%B1n%C4%B1n%20Ailenin%20Korunmas%C4%B1%20ve%20Kad%C4%B1na%20Y%C3%B6nelik%20%C5%9Eiddetin%20%C3%96nlenmesi%20Konusunda%20G%C3%B6r%C3%BC%C5%9F%20ve%20Yakla%C5%9F%C4%B1mlar%C4%B1.pdf> (erişim tarihi: 01.07.2018).

Tablo 7: Diyanet İşleri Başkanlığı’nın (DİB) Hizmetlerine İlişkin Bazı Performans Ölçüleri¹³¹

Performans	2009	2013
Cami cemaat sayısı/yerleşim biriminin nüfusu	%3	%4
Cami-cemaat sayısı (cuma)/yerleşim biriminin nüfusu	%20,0	%21,0
Müftülük bazında cemaat sayısı/müftülük personel sayısı	%19,5	%21,0
Yaz kuran kursu öğrenci sayısı/ilköğretim öğrenci sayısı	%25	%29
Kadınlar için namaz kılma ve abdest alma yeri bulunan cami sayısı	6.000	8.000
Engelliler için namaz kılma ve abdest alma yeri bulunan cami sayısı	1.800	2200
Yurtdışındaki cami cemaat sayısı/yerleşim birimi Türk nüfusu	%9	%11,5
Yurtdışı personel sayısı/yerleşim birimi Türk nüfusu	%0,034	%0,040
Aile irşat bürolarından yararlanan kişi sayısı/yerleşim yeri nüfusu	%0,0002	%0,0006

Veri kaynağı: DİB, *Stratejik Plan (2009-2013)*¹³²

Diyanet İşleri Başkanlığı’nın 2018 yılı güncel verilerine göre Türkiye’de DİB’e bağlı toplam cami sayısı 88.455 iken bu camilerin 60.456’sında kadınlar için namaz kılma yeri mevcutken (% 68), 25.470 tanesi kadınların abdest alabileceği yer bulundurmaktadır (% 29) (Bkz EK Tablo 1).

Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Ulusal Eylem Planları’nda DİB’e Verilen Görevler

AÇSHB-KSGM tarafından hazırlanan Ulusal Eylem Planları’nda 2000’li yıllardan başlayarak DİB’in toplumsal cinsiyet eşitliği ve kadınların güçlendirilmesi ile ilgili politikaların partneri olarak dâhil edildiğini görmekteyiz. (Bkz. Tablo 8, Tablo 9, Tablo 10)

Tablolarda ele aldığımız üç farklı Ulusal Eylem Planı’nda DİB’e verilen görevlerin öncelikli alanlar şunlardır:

- Kız çocukları ve kadınların eğitim düzeylerinin yükseltilmesi,
- Kadına yönelik şiddetin önlenmesi,
- Erken yaşta ve zorla evlendirilmenin önüne geçilmesi,
- Kadın sağlığı konusunda farkındalık yaratma,
- Kadın hakları ve ailenin korunması alanlarında dinî rehberlik.

DİB’e Ulusal Eylem Planları ile verilen görevlerin ne ölçüde yerine getirildiği ve bu uygulamanın hangi araçlarla gerçekleştirildiğine ilişkin bir izleme ve değerlendirme çalışması şimdiye kadar yapılmamıştır. Hedeflenen politikaların gerçekleşme düzeylerini ve yaşanan sorunlara ilişkin politika yapıcılara yol gösterici nitelikte “izleme-raporlama” çalışmalarına öncelikle-gereksinim vardır.

131 DİB, “*Stratejik Plan (2009-2013)*”, Aralık 2008, s. 51-55. http://www.diyamet.gov.tr/strateji_gelistirme_baskanligi/stratejik_plan/strateji.html (erişim tarihi: 16.9.2012)

132 a.g.m.

Tablo 8: Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Ulusal Eylem Planı 2008-2013 İçinde Diyanet İşleri Başkanlığı’na Verilen Görevler¹³³

Konu	Hedef	Strateji
Eğitim	Hedef 1: Eğitimin her kademesinde kız çocuklarının okullulaşma oranları (kayıt, devam ve tamamlama) artırılabacaktır.	1.2. Kız çocuklarının okullulaşma oranını arttırmaya yönelik teşvik politikalarının yaygınlaştırılması 1.3. Kız çocuklarının okullulaşma oranının düşük olduğu yörelerde okullulaşma oranını arttırmaya yönelik mikro politikalar üretilmesi, politika uygulanmasına katkı sağlayan kaymakamlıklar, yerel yönetimler ve sivil toplum kuruluşları arasındaki işbirliğinin güçlendirilmesi 1.8. Kız çocuklarının okullulaşma oranlarını artırmak için toplumsal bilincin geliştirilmesi 1.9. Kız çocuklarının okullulaşmasının sağlanması ve terklerin önlenmesi için Milli Eğitim Bakanlığı e-okul veri tabanı ile MERNİS adrese kayıt sisteminin etkinliğinin artırılması
	Hedef 3: Yetişkinler arasında “Kadın Okuryazarlığı” artırılacaktır.	3.5. Aile rehberliği ve danışmanlığı eğitimlerinin standartlarının belirlenmesi
Sağlık	Hedef 2: Sağlık konusunda doğru davranış ve tutum geliştirilecektir.	2.1. Kadınların sağlık hizmetlerine erişiminin önemini vurgulayan bilinçlendirme çalışmaları yapılması 2.6. Erken evliliklerin ve akraba evliliklerinin kadın ve çocuk sağlığına olumsuz etkileri hakkında toplumun bilinçlendirilmesi
Toplumsal cinsiyet eşitliğine duyarlılığın sağlanması	Hedef 4: Eğitimciler, eğitim programları ve materyalleri “Toplumsal Cinsiyet Eşitliği”ne duyarlı hale getirilecektir.	4.3. Yaygın eğitim kapsamındaki meslek ve beceri kurslarındaki eğitimcilerle “Toplumsal Cinsiyet Eşitliği” konusunda duyarlılık kazandırılması
İstihdam	Hedef 1: Kadın istihdamının artırılmasına yönelik çalışmalara hız verilecektir.	1.5. Kadının ekonomik ve sosyal yaşama katılımını kısıtlayan zihniyet, geleneksel yapı ve diğer engellerin azaltılması için erkeklerin de katılımı ile toplumsal bilincin yükseltilmesi

133 <https://kadininstatusu.aile.gov.tr/data/54296c50369dc32358ee2c4f/Ulusal%20Eylem%20Plan%C4%B1n%C4%B1%20g%C3%B6rme%20i%C3%A7in%20t%C4%B1klay%C4%B1n%C4%B1z.pdf> (erişim tarihi: 01.07.2018).

Tablo 9: Kadına Yönelik Şiddetle Mücadele Ulusal Eylem Planı (2016-2020) İçinde Diyanet İşleri Başkanlığı’na Verilen Görevler¹³⁴

Konu	HEDEF	FAALİYET
Kadına yönelik şiddetin önlenmesi	Hedef 2: Kadına Yönelik Şiddeti Doğuran ve Pekiştiren Olumsuz Tutum ve Davranışların Ortadan Kaldırılması Amacıyla, Toplumsal Cinsiyet Eşitliği, Kadına Yönelik Şiddet ve Ev İçi Şiddet Konularında Toplumsal Farkındalık, Duyarlılık, Bilinç Kazandırmak ve Zihniyet Dönüşümünü Sağlamak.	Faaliyet 2.1 Kadına Yönelik Şiddet Konusunda Hizmet Sunan Tüm Kurum ve Kuruluş Temsilcilerine ve Kamuoyuna Yönelik Olarak Seminer, Atölye Çalışması vb. Etkinliklerin İşbirliği İçinde Düzenlenmesi Sağlanacaktır. Faaliyet 2.2 Kadına Yönelik Şiddetle Mücadelede Yer Alan Tüm Kurum ve Kuruluşlarda, Kurumsal Kapasitenin Güçlendirilmesi İçin Eğitici Eğitimleri Yapılacak, Eğitici Havuzu Oluşturulacak ve Eğitimlerin Sürekliliği Sağlanacaktır. Faaliyet 2.3 Politika Yapıcılara, Karar Vericilere, Hizmet Sunanlara Ve Kamuoyuna Yönelik Olarak Duyarlılık Kazandırıcı Televizyon, Radyo Programları İle Görsel, İşitsel Ve Basılı Materyaller İşbirliği İçinde Hazırlanacak ve Dağıtım/Yayınlanması Sağlanacaktır. Faaliyet 2.4 Kadına Yönelik Şiddetle Mücadele Kapsamında Erkeklerle Yönelik Farkındalık Yaratma ve Zihniyet Dönüşümü Sağlamak Amacıyla Çalışmalar Yürütülecektir. Faaliyet 2.6 Erken Yaşta ve/veya Zorla Evlendirmelerin Önlenmesine Dair Ulusal Ve Yerel Düzeyde Çalışmalar Yürütülecektir. Faaliyet 2.7 Kadına Yönelik Şiddet Konusunda Düzenlenecek Eğitim Programlarının Etki Analizleri Yapılarak, Ortaya Çıkan Sonuçlar Kapsamında Mevcut Programlar ve Materyaller Güncellenecektir.
	Hedef 3: Şiddete Uğrayan ve Uğrama Tehlikesi Bulunan Kadınlara, Varsa Çocuklarına Yönelik Ulaşılabilir Koruyucu ve Önleyici Hizmetlerin Daha Etkili Verilmesi ve Yaygınlaştırılması ile Bu Kişilerin Sosyoekonomik Olarak Güçlenmelerini Sağlamak.	Faaliyet 3.8 Mülteci ve Sığınmacı Kadın Ve Çocukların Koruyucu ve Önleyici Hizmetlerden Faydalanmaları Sağlanacaktır.
	Hedef 5: Kadına Yönelik Şiddetle Mücadelede Etkin Hizmet Sunumunun Gerçekleştirilmesi Amacıyla Kurum/Kuruluş Ve İlgili Sektörler Arası İşbirliği Mekanizmasını Güçlendirmek ve Politika Geliştirmek.	Faaliyet 5.2 Kadına Yönelik Şiddetle Mücadelede Mevcut Protokoller Sürdürülecek, Yeni İşbirliği Protokolleri Hazırlanacaktır.

134 <https://Kadininstatusu.Aile.Gov.Tr/Data/54296cb3369dc32358ee2c51/Ulusal%20eylem%20plan%C4%B1%202020.Pdf> (erişim tarihi: 01.07.2018).

Tablo 10: Kadının Güçlenmesi Strateji Belgesi ve Eylem Planı 2018-2023, Diyanet İşleri Başkanlığı’na Verilen Görevler¹³⁵

Konu	Strateji	Faaliyet
Eğitim	Strateji 2: Kız çocuklarının ve kadınların eğitime kayıt, devam ve tamamlama oranlarının artırılması	2.10. Yaygın eğitim kapsamındaki kursların düzenlendiği yerlerde çocuk bakım ve oyun odaları yaygınlaştırılacak ve denetlenecektir. 2.11. Kuran kursları ile yaygın eğitim kapsamındaki kursların programlarına kadının insan hakları, kadına yönelik şiddet ve değerler eğitimi konuları entegre edilecektir. 2.12. Hutbe ve vaazlarda kız çocukları ve kadınların eğitimi konusuna yer verilerek bilinç ve farkındalık artırılacaktır.
Eğitim	Strateji 5: Tüm eğitimcilerin kadın erkek eşitliği konusundaki duyarlılığı ve donanımının artırılması	5.4. Aile eğitimi kurs programlarını uygulayan eğitimcilerin kadın erkek eşitliği duyarlılığı artırılacaktır.
Sağlık	Strateji 2: Sağlık hizmeti sunumunda kadınlara yönelik hizmetlerin nicelik ve nitelik yönünden iyileştirilmesi	2.2. Kadınlarda normal doğumu teşvik etmek, sezaryen doğumları azaltmak amacıyla destekleyici çalışmalar yapılacaktır. 2.4. Ulaşım açısından dezavantajlı kırsal yerleşim yerlerinde yaşayan kadınlar, mevsimlik tarım işçileri, geçici korunan ve uluslararası koruma başvuru veya statü sahibi kadınlar, mülteciler gibi özel politika/hizmet gerektiren kadınların 15-49 yaş izlemleri, doğum öncesi bakım, sağlık kuruluşunda doğum, doğum sonrası bakımları ve kanser taramalarından yararlanmaları için “gezici sağlık hizmetleri” ve “mobil sağlık hizmetleri” de dâhil gerekli çalışmalar yapılacaktır.
Sağlık	Strateji 3: Kadınlarda sağlık bilincinin artırılması ve sağlıklı yaşam davranışlarının teşvik edilmesi	3.1. Kadınlarda sağlık okuryazarlığının geliştirilmesi amacıyla farkındalık çalışmaları gerçekleştirilecektir.
Medya	Strateji 1: Medya sektörünün her kademesinde çalışan içerik hazırlayıcılarına kadın temsiline iyileştirilmesi ve güçlendirilmesi konusunda farkındalık çalışmaları gerçekleştirilmesi	1.1. Ulusal ve yerel medya çalışanlarına yönelik eğitim programları düzenlenecektir.

135 [https://kadininstatusu.aile.gov.tr/data/54296c50369dc32358ee2c4f/KADININ%20G%C3%9C%C3%87LENMES%C4%B0%20STRATEJ%C4%B0%20BELGES%C4%B0%20VE%20EYLEM%20PLANI%20\(2018-2023\).pdf](https://kadininstatusu.aile.gov.tr/data/54296c50369dc32358ee2c4f/KADININ%20G%C3%9C%C3%87LENMES%C4%B0%20STRATEJ%C4%B0%20BELGES%C4%B0%20VE%20EYLEM%20PLANI%20(2018-2023).pdf) (erişim tarihi: 01.07.2018).

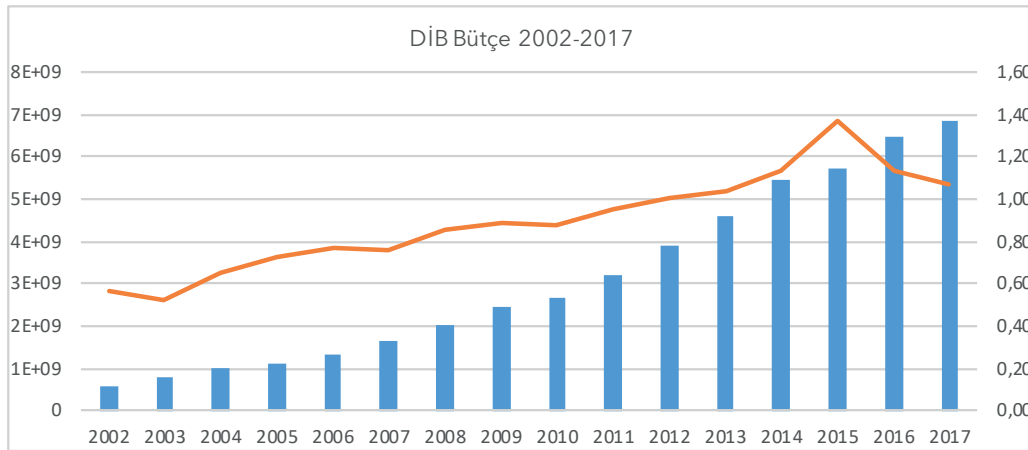
2. Dinî Hizmetlerini Yürüten Kamu Görevlileri ve Hizmetten Yararlananlar Açısından Toplumsal Cinsiyet Eşitliği

2000’li yıllardan başlayarak Türkiye’de devlet tarafından yürütülen din hizmetlerinin görev, yetki alanı genişlemekte ve dolayısıyla kamu bütçesinden kullandığı mâlî kaynak miktarı da artmaktadır.

Tablo 11: Diyanet İşleri Başkanlığı Bütçesi (2012-2017)

Yıllar	Toplam Bütçe	Ayrılan Bütçe	Toplam Bütçedeki Payı (%)
2002	98131900000	553364200	0,56
2003	147230170000	770292000	0,52
2004	150658129000	976834294	0,65
2005	156088874910	1125744626	0,72
2006	170156782052	1308187000	0,77
2007	215059364450	1638383000	0,76
2008	233956370463	1998412595	0,85
2009	276088760474	2454275000	0,89
2010	301656587292	2650530000	0,88
2011	335149875830	3178992500	0,95
2012	385485625921	3891166000	1,01
2013	444070912450	4604649000	1,04
2014	480047818000	5442784190	1,13
2015	418248954000	5743383000	1,37
2016	570500000000	6482979000	1,14
2017	645124000000	6867189000	1,06

Şekil 1: Diyanet İşleri Başkanlığı’na Ayrılan Bütçenin Yıllara göre Değişimi



Aynı dönemde bir başka önemli değişim ise, devlet eliyle yürütülen din hizmetlerinin hemen her türünde, hem hizmeti yürüten kamu görevlileri, hem de hizmetten yararlananlar içinde kadınların sayısı ve erkeklere oranı hızla yükselmektedir. DİB tarafından yürütülen din hizmetlerinin (eğitim, dinî danışma/rehberlik, cami ibadetlerini düzenleme, hac/umre ziyaretlerini organize etme, vb.) ağırlıklı olarak kadınlar tarafından ve kadınlar için yürütülen bir kamu hizmetine dönüşüyor olmasının önemli iki istisnası vardır. Birincisi din hizmetlerinin yönetimi büyük oranda sadece erkekler tarafından yapılmaktadır. İkincisi ise cami hizmetlerinden erkeklerin yararlanma oranının daha yüksek olmasıdır.

2.1 Din Hizmetleri Yönetiminde Toplumsal Cinsiyet Eşitliği

2000’li yıllardan bu yana DİB’in hizmet yürüten ve hizmet alan düzeyinde çoğunlukla ve yoğunlukla kadın ve kız çocukları bulunmaktadır. Ancak kurumun üst yönetimlerinde kadın oranının artışı görülmemektedir. DİB başkanı olarak bugüne kadar bir kadın ilahiyatçı görev yapmamıştır. Beş başkan yardımcısından biri ilk kez bir kadın olmuş ve 2018 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı’nda ilk defa bir kadın başkan yardımcısı atanmıştır.¹³⁶ Bu yıl itibari ile toplam 12 genel müdürlükte hiçbir kadın genel müdür olarak görevlendirilmemiştir. Diğer yandan kuruma bağlı 37 Daire Başkanı arasında 7 kadın daire başkanı bulunmaktadır (Bkz Ek Tablo 1).

Bunun dışında *Din İşleri Yüksek Kurulu*’nda görevli 47 kişi arasında sadece bir kadın uzman bulunurken, *Teftiş Kurulu*’nda görevli 26 müfettiş arasında hiç kadın müfettiş yoktur. DİB’de görevli toplam 59 Diyanet İşleri Uzman/Uzman Yardımcıları arasında 14 kadın bulunmaktadır (%24). Toplam 27 Bakanlık müşaviri arasında yalnız 2 kadın müşavir görevlendirilmiştir (Bkz Ek Tablo 1).

Tablo 12: DİB Rehberlik ve Teftiş Hizmetleri Başkanlığı Üst Yönetiminde Kadın Erkek Oranı

Görev	Erkek	Kadın	Toplam	Kadın yüzde
Teftiş Kurulu başkanı	1	0	1	%0
Baş müfettiş	36	0	36	%0
Müfettiş	26	0	26	%0
Müfettiş yrd.	14	0	14	%0
Toplam	77	0	77	%0

Veri Kaynağı: <http://rehberlikteftis.diyaret.gov.tr/sayfa/99> (erişim tarihi: 19.06.2018)

Tablo 13: Din İşleri Yüksek Kurulu’nda Kadın Erkek Oranı

Din İşleri Yüksek Kurulu	Erkek	Kadın	Kadın oranı
Başkan	1	0	%0
Kurul üyesi	14	0	%0
Kurul Uzmanı	47	1	%2

Veri Kaynağı: <http://rehberlikteftis.diyaret.gov.tr/sayfa/99> (erişim tarihi: 19.06.2018)

¹³⁶ 13 Mart 2018 tarihli Resmi Gazete’de yayınlanan atama kararı ile Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi öğretim üyesi Prof. Dr. Huriye Martı Diyanet İşleri Başkan Yardımcısı olarak atandı.

2.2 Din Hizmetlerini Yürüten Kamu Görevlileri ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliği

DİB’in görev kapsamına giren konularda uzman ve diğer tür kamu görevlileri içinde kadın istihdamında hızlı bir artış söz konusudur. Bu artış her alanda ve konuda eşit oranda dağılım göstermemekte ve bazı alanlarda ise hiç kadın bulunmamaktadır.

DİB bünyesinde kadın ilahiyatçı ve uzman istihdamındaki hukukî ve fiili iyileşmeye özellikle dikkat çekmek gerekir. 1999 yılında çıkarılan bir yönetmelikle, sadece kadınların istihdam edildiği “din hizmetleri uzmanı” adıyla bir kadro türü oluşturulmuştur.¹³⁷ 2004 yılında çıkarılan *Diyanet İşleri Başkanlığı Atama ve Yer Değiştirme Yönetmeliği*¹³⁸ de il müftü yardımcılığı düzeyinde kadın ilahiyatçı istihdamının önünü açmıştır.¹³⁹ Söz konusu Yönetmeliğin 6/n maddesinde, il müftü yardımcısı olarak atanabilmenin özel şartları arasında, “(3) İl müftü yardımcısı olarak atanacak bayanlar için Başkanlıkta Kur’an kursu öğreticisi, dengi veya üstü sayılan görevlerde altı yıl görev yapmış olmak” şartı getirilerek kadın Müftü Yardımcısı istihdamının önünü açmış oldu. Kadınların Müftü olabilmesi açısından ise, teamüller dışında açıkça yasal bir engel tanımlanmış değildir.

Bu olumlu değişikliklerin varlığına rağmen eğitim düzeyi ve liyakat bakımından erkek meslektaşları ile farklı olmayan kadın uzmanların mevcut durumda hala çoğunlukla “yardımcı” görevlerde kaldığı da ayrıca belirtilmelidir. DİB’in kurumsal yapısında çalışanların cinsiyet dağılımını 2010 ve 2017 yılları itibarıyla karşılaştırıldığımızda hem sayısal hem de oransal olarak kadın istihdamının arttığını görüyoruz. Bu artış taşrada çok daha çarpıcı olup %382’dir. Eğitim hizmetlerinde kadın istihdamı artışı ise %700 olmuştur. Yurt dışı hizmetlerde ise hiç kadın çalışan yoktur. Bu veriler bize DİB’in taşra ve eğitim hizmetlerini kadınların daha fazla istihdam edilmesine yönelik bir eğilimi olduğunu göstermektedir.

137 “Vaize” istihdamı konusunda bkz. Gözaydın 2009, 106-108. Vaizelik kurumunun 2010 öncesi ve sonrasını karşılaştırabilmek için bkz. Tütüncü 2014, 595-614; Maritato 2016; Maritato, 2015.

138 *Diyanet İşleri Başkanlığı Atama ve Yer Değiştirme Yönetmeliği*, 15 Nisan 2015 tarihli Resmî Gazete ile yayınlanmıştır.

139 Bu döneme ilişkin sayılar için bkz. Sancar 2016b, 214.

Bu konuda bir haber için bkz. <https://bianet.org/kadin/medya/93740-diyamet-muftu-yardimciligina-bayan-ariyor> (erişim tarihi: 19.06.2018)

Tablo 14: Diyanet İşleri Başkanlığı Çalışan Kadın Erkek Sayılarındaki Artış Oranları (2010-2017)

	2010	2017	Toplam artış oranı
Merkez			
Toplam	956	1.092	14%
Erkek	901	1.018	13%
Kadın	55	74	35%
Taşra			
Toplam	82.393	106.973	30%
Erkek	78.714	89.235	13%
Kadın	3.679	17.738	382%
Eğitim merkezi müdürlükleri			
Toplam	766	1.224	60%
Erkek	758	1160	53%
Kadın	8	64	700%
Yurtdışı teşkilatı			
Toplam	43	42	-
Erkek	42	42	0,0
Kadın	0	0	0,0

Veri kaynağı: T.C. Başbakanlık Diyanet İşleri Başkanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı Faaliyet Raporları (2010-2017) 140

2018 yılı içerisinde merkezde çalışan toplam personelin (1472) yaklaşık %10’u kadındır (Bkz Ek Tablo 1). DİB’in 2017 yılı Faaliyet Raporuna göre toplam çalışan sayısı 106.973’dir ve bu sayının 97.697’i din hizmetleri sınıfında ve 6.629’u Genel İdare Sınıfında (müftü ve diğer yöneticiler) yer almaktadır.¹⁴¹

140 <http://stratejigelistirme.diyamet.gov.tr/sayfa/22/Faaliyet-Raporlari> (erişim tarihi: 01.07.2018)

141 <http://www2.diyamet.gov.tr/StratejiGelistirme/Faaliyet/2017%20Y%C4%B1%C4%B1%20Faaliyet%20Raporu.pdf> (erişim tarihi: 01.07.2018)

Tablo 15: Diyanet İşleri Başkanlığı Çalışan Kadın Erkek Sayıları (2010-2017)

Yıl	Merkez			Taşra			Eğitim merkezi müdürlükleri				Yurtdışı teşkilatı							
	Toplam	Erkek	%	Toplam	Erkek	%	Toplam	Erkek	%	Toplam	Erkek	%	Toplam	Erkek	Kadın			
2017	1.092	1.018	93,2	74	6,78	9,1	106.973	89.235	83,4	17.738	16,6	1.224	1.160	94,8	64	5,2	43	0
2016	1.122	1.043	93,0	79	7,04	6,2	110.465	92.721	83,9	17.744	16,1	1.084	1.021	94,2	63	5,8	53	0
2015	1.117	1.039	93,0	78	6,98	7,0	115.218	96.741	84,0	18.477	16,0	988	937	94,8	51	5,2	55	0
2014	1.107	1.033	93,3	74	6,68	6,7	117.714	99.121	84,2	18.593	15,8	871	821	94,3	50	5,7	51	0
2013	1.098	1.023	93,2	75	6,83	6,8	119.845	101.085	84,3	18.760	15,7	866	824	95,2	42	4,8	36	0
2012	1.040	973	93,6	67	6,44	6,3	103.560	87.104	84,1	16.456	15,9	831	808	97,2	23	2,8	41	0
2011	979	920	94,0	59	6,03	6,0	96.635	86.409	89,4	10.226	10,6	902	889	98,6	13	1,4	40	0
2010	956	901	94,2	55	5,75	5,8	82.393	78.714	95,5	3.679	4,5	766	758	99,0	8	1,0	42	0

Veri kaynağı: T.C. Başbakanlık Diyanet İşleri Başkanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı Faaliyet Raporları (2010-2017) <http://stratejigelistirme.diyamet.gov.tr/sayfa/22/Faaliyet-Raporlari>(erişim tarihi : 01.07.2018)

2018 yılı verilerine göre Türkiye’de 81 il müftüsü içerisinde hiç kadın yer almamakta ve 177 il müftü yardımcısı içerisinde sadece 20 (%11) kadın il müftü yardımcısı olarak görev başındadır. Diğer bir yandan toplam görevli 334 şube müdürü arasında sadece 1 kadın şube müdürü olarak aktif görevine devam etmektedir (Bkz. Ek Tablo 1).

Tablo 16: İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflamasına ve Kadrolarına Göre Genel İdare Hizmetlerinde Görevli Personel Sayısı (Müftülükler) (31.12.2017 İtibariyle)

İBBS-3. Düzey		Genel Toplam	Genel idare hizmetleri				
			Toplam	Müftü	Müftü Yardımcısı	Şube Müdürü	Diğer Personel
TR	Türkiye	106.973	6.629	921	206	316	5.186
TR100	İstanbul	8.035	388	38	7	25	318
TR310	İzmir	2.671	178	29	4	8	137
TR510	Ankara	5.522	269	24	7	15	223
TR621	Adana	1.746	111	11	4	9	87
TR901	Trabzon	2.546	135	18	4	6	107
TRA22	Kars	372	38	7	1	1	29
TRC11	Gaziantep	1.352	81	10	3	4	64

Veri kaynağı: T.C. Başbakanlık Diyanet İşleri Başkanlığı, Strateji Geliştirme Başkanlığı İstatistikler <http://stratejigelistirme.diyamet.gov.tr/sayfa/57/istatistikler> (erişim tarihi: 01.07.2018)

Tablo 17: İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflamasına ve Kadrolarına Göre Çalışan Sayısı-Din Hizmetleri Sınıfı (Müftülükler) (31.12.2017 İtibariyle)

İBBS-3. Düzey		Din hizmetleri							
		Toplam	Vaiz	Murakıp	Cami Rehberi	Kur’an Kursu Öğreticisi	İmam-Hatip	Müezzin-Kayyım	Diğer sınıflar
TR	Türkiye	97.697	2.677	415	1	19.416	63.429	11.759	2.647
TR100	İstanbul	7.429	250	33	1	2.769	3.215	1.161	218
TR310	İzmir	2.429	58	13	0	459	1.518	381	64
TR510	Ankara	5.117	201	33	0	1.714	2.483	686	136
TR621	Adana	1.592	53	4	0	286	1.110	139	43
TR901	Trabzon	2.339	44	10	0	494	1.574	217	72
TRA22	Kars	323	10	0	0	26	241	46	11
TRC11	Gaziantep	1.243	26	5	0	264	799	149	28

Veri kaynağı: T.C. Başbakanlık Diyanet İşleri Başkanlığı, Strateji Geliştirme Başkanlığı İstatistikler <http://stratejigelistirme.diyamet.gov.tr/sayfa/57/istatistikler> (erişim tarihi: 01.07.2018)

DİB’in 2018 yılı kayıtlı verileri içinde hem genel idare hem de din hizmetleri sınıfında istihdam edilenlerin cinsiyet kırılımlı sayı ve oranları Ek Tablo 2’de gösterilmiştir. Bu verilere göre din hizmetleri sınıfında (yönetici görevler hariç) uzman din görevlileri (eğitici, vaize, vb) kadın oranının hızla artmakta olduğunu söyleyebiliriz (Bkz Ek Tablo 1 ve Ek Tablo 2). Tablo 18’de görüldüğü gibi 2000’li yıllardan başlayarak bu artış kısa sürede büyük oranlara ulaşmıştır.

DİB tarafından yürütülen din hizmetleri söz konusu olduğunda hem kadınların yararlana-acağı yeni hizmet türleri açısından, hem de hizmet sağlayıcıları ve hizmetten yararlananlar açısından bakıldığında kadın oranının büyük hızla arttığı görülmektedir. Öte yandan bu gelişme, din hizmetlerinin yürütülmesinde stratejik karar alma süreçlerinde kadınların hızla artışı ile sonuçlanmamaktadır. Ağırlıklı olarak erkekler karar vermekte ve hala statüsü yüksek görevleri yürütmektedirler; ama din hizmetleri ağırlıklı olarak kadınlarla ilgili bir “kamu görevi” niteliğine bürünmektedir. Burada toplumsal cinsiyet eşitliği açısından “tersine dönme” durumu söz konusudur. Türkiye’de devlet eliyle yürütülen din hizmetleri, kadınları dışlayan erkek egemen niteliğinden hızla çıkmaktadır. Erkek ağırlıklı olması kadar sadece kadınları içeren bir kamu hizmeti de aynı ölçüde cinsiyetler arasında dengesizlik ve eşitsizlik sorunları yaratacaktır.

Tablo 18: DİB Vaize İstihdamının 1991-2018 Yıllarında Artışı

Yıllar	Vaize	Vaiz	Kadın oranındaki artış
1991	4 (%5)	603 (%95)	%0
2000	31 (%6)	460 (%94)	%87
2002	78 (%12)	574 (%88)	%151
2009	221 (%18)	986 (% 82)	%183
2018	851 (%30,5)	1940 (%69,5)	% 285

Veri Kaynağı: <http://rehberlikteftis.diyaret.gov.tr/sayfa/99> (erişim tarihi: 19.06.2018)

3. Dinî Eğitim ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliği

Yaygın ve örgün dinî eğitim Anayasa’nın 24. maddesi hükmüne göre devletin gözetim ve denetimi altında yapılmak zorundadır. Bu çerçevede dinî eğitim, farklı kamu kurumları tarafından yürütülmektedir. Kamu hizmeti olarak yürütülen dinî eğitim türleri ve ilgili kurumlar şunlardır:

- DİB bünyesindeki Kur’an kursları ve hafızlık eğitimleri,
- DİB tarafından yürütülen, her yaşta insana vaaz, hutbe, kurs, seminer, konferans ve basın-yayın yoluyla, temel dinî bilgileri, din kültürünü ve ahlâkî değerleri kazandırmayı hedefleyen, “yaygın din eğitimi” çalışmaları,
- DİB’in medya aracılığıyla eğitimleri: Diyanet Dergisi, Diyanet Radyo, Diyanet TV- TRT Diyanet TV,
- Milli Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü MEB - DÖGM bünyesinde İmam Hatip Orta Okulları ve İmam Hatip Liseleri,
- Milli Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü MEB - DÖGM bünyesindeki her tür ilk ve orta öğretim kurumlarında zorunlu okutulacak “Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi” (DKAB) dersleri,
- Yükseköğrenim Kurumu (YÖK) bünyesindeki devlet ya da vakıf üniversitelerine bağlı ilahiyat fakültelerinde sürdürülen dinî eğitim niteliğinde ön lisans, lisans, yüksek lisans ve doktora eğitimleri.

3.1 Yaygın Din Eğitimi: Kur’an ve Hafızlık Kursları

Son yıllarda okul öncesi çocuklara yönelik yaygın din eğitiminde önemli bir artış vardır.

Türkiye’de her tür kamu kurumu tarafından yürütülen meslekî beceri ve sosyal faaliyet amaçlı kurslardan 2013-2014 yılında toplam 14.142.218 kişi yararlanmıştır. Bu kurslara katılanların %7.6’sını Kur’an kurslarına giden öğrenciler oluşturmaktadır.

Toplam meslekî kurslara giden öğrencilerin % 49’u kadinken, Kur’an kurslarına giden öğrencilerin %93’ü kadındır.

Tablo 19: Eğitim Kurumlarına Göre Yaygın Eğitim Kurslarına Devam Eden Kursiyer Sayısı¹⁴²

2013-2014 Öğretim yılı						
Eğitim kurumu	Devam eden Kursiyer					
	Toplam	%	Erkek	%	Kadın	%
Her Tür Kurs	14 142 218	92.4	7 195 457	51	6 946 761	49
Kur’an Kursları	1 164 743	7.6	80 936	7	1 083 807	93
Toplam	15 306 961	100				

2014- 2015 eğitim yılında Diyanet İşleri Başkanlığı’na bağlı olarak yaygın din eğitimi veren kurs sayısı toplamda 17.560’dır. Toplam 1.148.521 kursiyerin %92’si kadındır.

2015-2016 eğitim yılında Toplam 1.088.724 kursiyerin %89’u kadındır.¹⁴³ En fazla kursiyer sayısını ise %40 oran ile ilkökul eğitimine sahip kişiler oluşturur.

2014-2015 eğitim yılı verileri ile **2015-2016** eğitim yılı verileri karşılaştırıldığında, toplam kurs sayısında ve kursa devam eden öğrenci sayısında artış görülür. Dikkat çeken artış okul öncesi dönemde kursa katılan çocuk sayıdadır. Bir önceki yıl %1,6 olan okul öncesi çocuk kursiyer sayısı, 2015-2016 yılında %5,8’e çıkmıştır.¹⁴⁴

Türkiye genelinde yaygın din eğitimi kapsamında 27 782 dinî kursa 4-6 yaş grubunda katılan çocuk sayısı 2015-2016 yılında 1.138.378’dir. Bunun %88’i kız çocuklarıdır (998.131 kız öğrenci).

142 Kaynak: YEKDER Yaygın Eğitim ve Kültür Derneği, *Din Eğitimi Endeksi 2015-2016 Eğitim-Öğretim Döneminde Temel Din Eğitimi Göstergeleri*, Proje illerine göre sayısal dağılım için bkz: Eğitim ek tablolar https://www.yekder.org/images/pdf/yayinlar/din_egitimi_indeksi_web_7273.pdf (erişim tarihi: 01.09.2018) Proje illerine göre sayısal dağılım için bkz: Eğitim ek tablolar.

143 a.g.m.

144 a.g.m.

Tablo 20: Dinî Kursların (Hafızlık/ Hafızlık Temel/ihitiyaç odaklı) (4-6 Yaş) Öğretmen ve Öğrencileri K/E Sayıları¹⁴⁵

	Türkiye Geneli Kurs Sayısı	Toplam Öğretici	Kadrolu Öğretici		Geçici Öğretici		Toplam Öğrenci	Öğrenci	
			Erkek	Kadın	Erkek	Kadın		Erkek	Kadın
2015-2016	27.782	41.204	4.105	16.598	1.483	19.022	1.138.378	140.247	998.131
2014-2015	27.576	41.224	3.776	17.000	1.192	19.263	1.193.057	105.243	1.087.814

2015-2016 yılında Hafızlık eğitimi veren 1195 kursa katılan toplam 59.349 öğrencinin %45.4’ü kız öğrencidir (26 945 kız öğrenci).

Tablo 21: Hafızlık + Hafızlık Temel Eğitim Programı Öğretmen ve Öğrencilerin K/E Sayıları¹⁴⁶

	Türkiye Geneli Kurs Sayısı	Toplam Öğretici	Kadrolu Öğretici		Geçici Öğretici		Toplam Öğrenci	Öğrenci	
			Erkek	Kadın	Erkek	Kadın		Erkek	Kadın
2014-2015	1.133	4.272	1.832	1.524	198	721	52.179	27.046	25.673
2015-2016	1.195	4470	2071	1508	173	718	59349	32404	26945

2015- 2016 eğitim yılındaki verilerden 04-06 yaş öğretim programlarındaki artış dikkat çekmektedir. 2014- 2015 yılında 554 olan kurs sayısı yaklaşık 4 kat artarak 2015- 2016 yılında 2.053 olmuştur. Toplam öğretici sayısı da 4 kat artarak 758’den 3.016’ya çıkmıştır. Kurs sayısı ve öğretici sayısı ile paralel olarak öğrenci sayısı da bir önceki yıla göre 3,62 kat artış göstermiştir. 2014- 2015 yılında kadrolu veya geçici erkek öğretici hiç yer almazken bir sonraki yıl 2 erkek öğretici kadrolu olarak göreve başlamıştır. Erkek öğrenci ve kadın öğrenci sayısı ise her iki yılda da birbirine yakındır.

Yaygın dinî eğitim kursları içinde 4-6 yaş çocuklara yönelik kursların kursiyer sayılarına ve son iki yıldaki artış oranları ise şöyledir: Toplam 3016 öğreticinin tamamı kadındır ve bir önceki yıla göre öğretici kadın sayısı %25 oranında artmıştır. Toplam kurs sayısı ise %26.9 artarak 2053’e ulaşmıştır. Toplam öğrenci sayısı son bir yılda %27.5 artmıştır. Kursiyer kız çocuklarının bir yılda artış oranı ise %282’dir.

Tablo 22: 04-06 Yaş Dinî Öğretim Programları K/E öğretmen ve Öğrenci Sayıları Yıllık Değişimi¹⁴⁷

	Türkiye Geneli Kurs Sayısı	Toplam Öğretici	Kadrolu Öğretici		Geçici Öğretici		Toplam Öğrenci	Öğrenci	
			Erkek	Kadın	Erkek	Kadın		Erkek	Kadın
2014-2015	554	758	0	246	0	512	15265	7399	7866
2015-2016	2053	3016	2	969	0	2045	55321	27472	27849

DİB’in yürüttüğü yaygın din eğitimlerinin en önemli türü ise yaz Kur’an kurslarıdır. Yaz Kur’an kurslarında ise diğer yaygın din eğitimi kurslarından farklı olarak kız ve erkek öğrenci sayıları dengelidir.

145 a.g.m.

146 a.g.m.

147 a.g.m.

Tablo 23: Yaz Kur’an Kursları K/E öğretmen ve Öğrenci Sayıları¹⁴⁸

	Türkiye Geneli Kurs Sayısı	Toplam Öğretici	Kadrolu Öğretici		Geçici Öğretici		Toplam Öğrenci	Öğrenci	
			Erkek	Kadın	Erkek	Kadın		Erkek	Kadın
2014-2015	79.050	114.549	76.955	14.618	3.191	19.811	2.928.788	1.453.288	1.475.500
2015-2016	70.500	111.001	74.047	14.643	2.356	19.955	2.716.460	1.364.033	1.352.427

Diyaret İşleri Başkanlığı, 2016-2017 Yılı Faaliyet Raporunda yer alan faaliyetler: Kuran Kursları ve hafızlık eğitimi¹⁴⁹

2017 yılında 14 adet A, 68 adet B, 414 adet C ve 14.595 adet D grubu Kur’an kursu açılmıştır.

2016-2017 eğitim-öğretim yılında Başkanlığın Kur’an kurslarında 19.397 kadrolu, 18.220 geçici öğretici olmak üzere 37.617 öğretici görev yapmış, 160.956 erkek, 870.719 kadın olmak üzere toplam 1.031.675 öğrenci eğitim görmüştür.

2016-2017 eğitim-öğretim yılında hafızlık eğitiminde 4.271 kadrolu, 1.102 geçici olmak üzere toplam 5.373 öğretici görev yapmış, 18.166 erkek, 15.554 kadın olmak üzere toplam 33.720 öğrenci eğitim görmüştür.

Hafızlık Temel Öğretim Programı’nda ise 503 kadın, 773 erkek olmak üzere toplam 1276 öğretici görev yapmış; 11.272 erkek, 7.026 kadın olmak üzere toplam 18.298 öğrenci eğitim görmüştür.

Yıl içerisinde yapılan Hafızlık Tespit Sınavları sonucunda Ocak ayında 1.834, Temmuz ayında 4.677, Eylül ayında 1.491, Yurt Dışı Hafızlık Tespit Sınavlarında ise 37 kişiden 26’sı başarılı olarak hafızlık belgesi almaya hak kazanmıştır. Buna göre, 2017 yılında 8.028 kişiye hafızlık belgesi verilmiştir.

2016-2017 eğitim-öğretim yılında 4-6 yaş grubunda 2.980 kursta, 1.916 kadrolu, 2.936 geçici olmak üzere toplam 4.839 öğretici görev yapmış, 43.707 erkek çocuğu, 44.083 kız çocuğu olmak üzere toplam 87.790 öğrenci eğitim görmüştür.

2016-2017 eğitim-öğretim yılında ihtiyaç odaklı 24.147 Kur’an kursunda 15.650 kadrolu, 15.421 geçici olmak üzere 31.050 öğretici görev yapmış ve 86.107 erkek ve 803.603 kadın olmak üzere 889.710 öğrenci eğitim görmüştür.

“2016-2017 Eğitim-Öğretim Yılı Kur’an Kursları Uygulama Esasları” hazırlanmış ve Başkanlık merkez birimleri ile eğitim merkezlerine ve 81 il müftülüğüne gönderilmiştir.

2017 yılı yaz Kur’an kurslarında 76.234 kurs açılmış, bu kurslarda 113.764 öğretici görev yapmış, 2.849.843 öğrenci eğitim-öğretim görmüştür.

2016-2017 Yılı Kur’an Kursları Uygulama Esaslarında ihtiyaç olması halinde her il ve ilçede bir Kur’an kursunun engellilere eğitim vermek üzere açılması istenmiştir. Bu kapsamda,

- Bedensel engelli bireylere yönelik 1.168 kurs açılmış, söz konusu kurslarda 403 öğretici görev yapmış ve 804 öğrenci eğitim görmüştür.
- Görme engelli bireylere yönelik 502 kurs açılmış, bu kurslarda 165 öğretici görev yapmış ve 479 öğrenci eğitim görmüştür.
- İşitme engellilere yönelik 697 kurs açılmış, bu kurslarda 189 öğretici görev yapmış ve 946 öğrenci eğitim görmüştür.
- Zihinsel engelli bireylere yönelik ise 754 kurs açılmış, bu kurslarda 255 öğretici görev yapmış ve 451 öğrenci eğitim görmüştür.

2017 yılında Camilerde Kur’an Öğretimi Programı kapsamında 7.825 kurs açılmış, 8.430 öğretici görev yapmış ve 112.998 öğrenci eğitim-öğretim görmüştür.

Yüz Yatılı Erkek Kur’an Kursu Hafızlık Projesi, Diyanet İşleri Başkanlığı Eğitim Hizmetleri Genel Müdürlüğü, Milli Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü ve Türkiye Diyanet Vakfı arasında 18 Ocak 2013 tarihinde imzalanan protokol kapsamında yürütülmektedir. Proje kapsamında 1.567 öğrenci eğitim görmektedir.

3.2 Örgün Din Eğitimi: İmam-Hatip Okulları

Türkiye’de yaygın din eğitimi camiler ve DİB’in ilgili birimleri tarafından yürütülürken örgün din eğitimi Milli Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü (MEB-DÖGM) tarafından yürütülmektedir. MEB-DÖGM tarafından yürütülen örgün din eğitimi esas olarak İmam Hatip okulları tarafından gerçekleştirilmektedir. İmam-Hatip okulları eğitimi orta, lise ve açık öğretim türlerinde sürdürülmektedir.

¹⁴⁸ a.g.m.

¹⁴⁹ <http://www2.diyaret.gov.tr/StratejiGelistirme/Faaliyet/2017%20Y%C4%B1%20Faaliyet%20Raporu.pdf> (erişim tarihi: 01.07.2018)

MEB-DÖGM’ce yürütülen imam-hatiplik eğitimi ilgili veriler şöyledir:

Tablo 24: T.C. MEB-DÖGM’ye Bağlı İmam Hatip Ortaokullarda Okul ve Öğrenci Sayısı

	2006-2007 ¹⁵⁰	2016-2017	Toplam artış oranı
Okul sayısı	455	2777	510%
Toplam öğrenci sayısı	120668	657020	444%
Erkek öğrenci sayısı	58500	309406	429%
Kadın öğrenci sayısı	62168	347614	459%

Veri Kaynağı: T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı Resmi İstatistikler (2006-2017)
<http://sgb.meb.gov.tr/www/resmi-istatistikler/kategori/23/1/> (erişim tarihi: 01.07.2018)

Tablo 25: T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü’ne Bağlı İmam Hatip Liselerinde Okul ve Öğrenci Sayısı

	2006-2007	2016-2017	Toplam artış oranı
Okul sayısı	455	1452	219%
Toplam öğrenci sayısı	120668	645318	435%
Erkek öğrenci sayısı	58500	284218	386%
Kadın öğrenci sayısı	62168	361100	481%

Veri Kaynağı: T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı Resmi İstatistikler (2006-2017)
<http://sgb.meb.gov.tr/www/resmi-istatistikler/kategori/23/1/> (erişim tarihi: 01.07.2018)

Tablo 26: T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü’ne Bağlı İmam Hatip Açık Öğretim Liselerinde Okul, Öğrenci Sayısı

	2006-2007	2016-2017	Toplam artış oranı
Toplam öğrenci sayısı	1536	138802	8937%
Erkek öğrenci sayısı	472	51717	10857%
Kadın öğrenci sayısı	1054	87085	8162%

Veri Kaynağı: T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı Resmi İstatistikler (2006-2017)
<http://sgb.meb.gov.tr/www/resmi-istatistikler/kategori/23/1/> (erişim tarihi: 01.07.2018)

Orta öğretim düzeyinde toplam 5.278.107 öğrencinin %7.31’i toplam 1.597 imam-hatip orta-okulunda okumaktadır; din eğitimi alan 385.830 öğrencinin 198.194’ü (%51’i) kız öğrencidir.

Tablo 27: 2014-2015 Genel Ortaokul Eğitim Kurumları ve Öğrencileri İçinde Din Okulları ve Dinî Eğitim alan Öğrenciler

2014- 2015 Eğitim - Öğretim Yılı Ortaokul Kurum ve Öğrenci Sayıları						
	Okul Kurum Sayısı	%	Öğrenci Sayısı	%	Erkek Öğrenci Sayısı	Kız Öğrenci Sayısı
Temel Eğitim Genel Müdürlüğü	13.894	81,88	4.356.879	82,55	2.248.942	2.107.937
Din Öğretimi Genel Müdürlüğü	1.597	9,41	385.830	7,31	187.636	198.194
Ortaokul Toplam	16.969		5.278.107		2.670.118	2.607.989

Veri Kaynağı: https://www.yekder.org/images/pdf/yayinlar/din_egitimi_indeksi_web_7273.pdf (erişim tarihi: 01.07.2018)

150 Bu tarihte ortaokul ve lise birleşik olduğu için sayılar bir sonraki tablo ile aynıdır.

2014- 2015 verilerine göre Türkiye’deki ortaokulların %9,41’i İmam Hatip Ortaokullarından oluşmaktadır. Toplam ortaokul öğrencilerinin ise %7,31’i Din Öğretimi Genel Müdürlüğü’ne bağlı okullarda eğitim almaktadır.

Tablo 28: 2015- 2016 Genel Ortaokul Eğitim Kurumları ve Öğrencileri İçinde Din Okulları ve Dinî Eğitim alan Öğrenciler

2015- 2016 Eğitim - Öğretim Yılı Ortaokul Kurum ve Öğrenci Sayıları						
	Okul Kurum Sayısı	%	Öğrenci Sayısı	%	Erkek Öğrenci Sayısı	Kadın Öğrenci Sayısı
Temel Eğitim Genel Müdürlüğü	13.454	77,6	4.059.217	77,9	2.101.431	1.957.786
Din Öğretimi Genel Müdürlüğü	1.961	11,3	524.295	10,1	250.241	274.054
Ortaokul Toplam	17.343	100,00	5.211.506	100,00	2.635.412	2.576.094

Veri Kaynağı: https://www.yekder.org/images/pdf/yayinlar/din_egitimi_indeksi_web_7273.pdf (erişim tarihi: 01.07.2018)

2015- 2016 verilerine göre ise; toplam ortaokul kurum sayısının %11,31’i Din Öğretimi Genel Müdürlüğü’ne ait okullardır. Ortaokul öğrencilerinin tamamının ise %10,06’sı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü’ne bağlı okullarda okumaktadır. Bir önceki yıla göre ortaokul kurum ve öğrenci sayılarında artış gözlemlenmektedir.

Dinî orta öğretime giden toplam 524.295 öğrencinin 274.054’ü (%52’si) kız çocuğudur.

2014-2015 yılı ile 2015-2016 yılı arasında toplam dinî orta öğretim öğrenci sayısı 385.830 den 524.295’e yükselmiştir (% 73). Bu yükselişte kız öğrenci 198.194’dan 274.054’e çıkmıştır (%72). Erkek öğrenci sayısı 187.636 iken 250.241’e yükselmiştir (%75).

Tablo 29: 2014-2015 Ortaöğretim Okul ve Öğrenci Sayıları

	Okul sayısı	Okul Oranı	Öğrenci sayısı	Öğrenci Oranı
Genel Ortaöğretim	3.955	43,7	2.902.954	51,0
Mesleki ve Teknik Ortaöğretim	4.089	45,1	2.119.736	37,3
Din Öğretimi (İHL)	1.017	11,2	668.381	11,7
Ortaöğretim Toplam	9.061	100	5.691.071	100

Veri Kaynağı: https://www.yekder.org/images/pdf/yayinlar/din_egitimi_indeksi_web_7273.pdf (erişim tarihi: 01.07.2018)

Tablo 30: 2015-2016 Eğitim Yılı Ortaöğretim Okul ve Öğrenci Sayıları

	Okul sayısı	Okul Oranı	Öğrenci sayısı	Öğrenci Oranı
Genel Ortaöğretim	5.311	50,3	3.047.503	52,5
Mesleki ve Teknik Ortaöğretim	4.090	38,8	2.082.935	35,9
Din Öğretimi	1.149	10,9	677.205	11,7
Ortaöğretim Toplamı	10.550	100	5.807.643	100

Veri Kaynağı: https://www.yekder.org/images/pdf/yayinlar/din_egitimi_indeksi_web_7273.pdf (erişim tarihi: 01.07.2018)

1996-1997 öğretim yılında 464 İmam-Hatip Lisesi, 108 Anadolu İmam-Hatip Lisesi (yedisi müstakil), iki Yabancı Dil Ağırlıklı İmam-Hatip Lisesi, 37 çok programlı lise içinde İmam-Hatip Lisesi faaliyet göstermekte olup, bu okulların orta kısmında 301.983 (% 43’ü kız), lise kısmında ise 247.376 (% 38’i kız) öğrenci bulunmaktaydı¹⁵¹

2014- 2015 eğitim-öğretim yılında ortaöğretim okullarının %11,22’sini İmam Hatip Liseleri oluşturmaktadır. Toplam ortaöğretim öğrencilerinin ise %11,74’ü İmam Hatip Liseleri’nde eğitim almaktadır.

2015- 2016 eğitim-öğretim yılında 2014- 2015 eğitim yılına göre toplam okul ve öğrenci sayısında dikkat çekmemekle birlikte bir azalma yaşanmıştır. 2015- 2016 toplam okul sayısının %10.89’unu din öğretimi oluşturmaktadır. Ortaöğretim toplam öğrenci sayısının ise %11,66’sı din öğretimine kayıtlıdır.

2006-2017 yılı ile 2016-2017 eğitim yıllarını karşılaştırdığımızda dinî eğitim veren okul sayısında %510, öğrenci sayısında %110 artış olmuştur. Bu artışın içinde erkek öğrenci sayısı %51 artarken kız öğrenci sayısı %210 artmıştır.

Tablo 31: T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü’ne Bağlı Ortaokul ve Liselerde Öğrenci Artış Oranı

	2006-2007	2016-2017	Toplam Artış Oranı
Okul sayısı	455	2777	510%
Toplam öğrenci sayısı	15049	31530	110%
Erkek öğrenci sayısı	9498	14313	51%
Kadın öğrenci sayısı	5551	17217	210%

Veri Kaynağı: T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı Resmi İstatistikler (2006-2017)
<http://sgb.meb.gov.tr/www/resmi-istatistikler/kategori/23/1/> (erişim tarihi: 01.07.2018)

İmam-Hatip açık liselerinde öğretmenler içinde de kadın öğretmen sayısındaki artış erkek öğretmen sayısındaki artışların iki buçuk katından fazladır (%263).

Tablo 32: T.C. MEB-DÖGM’ne Bağlı İmam Hatip Açık Öğretim Liselerinde Görevli Öğretmen Sayısı Artışı

	2011-2012	2016-2017	Toplam Artış Oranı
Okul sayısı	537	1452	170%
Toplam öğretmen sayısı	15049	40891	172%
Erkek öğretmen sayısı	9498	20719	118%
Kadın öğretmen sayısı	5551	20172	263%

Veri Kaynağı: T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı Resmi İstatistikler (2006-2017)
<http://sgb.meb.gov.tr/www/resmi-istatistikler/kategori/23/1/> (erişim tarihi: 01.07.2018)

151 MAZLUMDER, *Türkiye’de Dini Ayrımcılık Raporu*, İstanbul: MAZLUMDER, 2011a. <http://istanbul.mazlumder.org/tr/main/yayinlar/yurt-ici-raporlar/3/turkiyede-dini-ayrimcilik-raporu/577>. (erişim tarihi: 23.06.2018).

3.3 Yüksek Din Eğitimi ve İlahiyat Fakülteleri

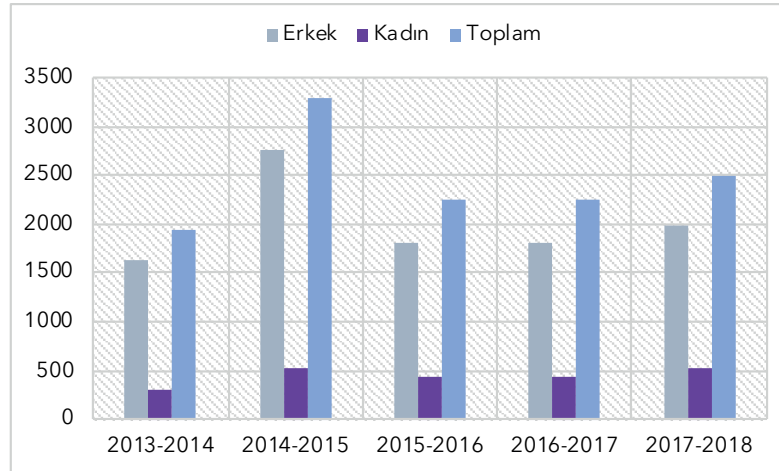
Yüksek din eğitimi, yani teoloji/ilahiyat eğitimi Yüksek Öğrenim Kurumu (YÖK)’e bağlı ilahiyat fakülteleri tarafından yapılmaktadır. İlahiyat fakültelerinde yüksek din eğitimi veren öğretim üyeleri arasında kadın çok az olmakla birlikte, alt kademelere inildikçe kadın ve erkek öğretim üye sayısı dengelenmektedir.

Tablo 33: Yüksek Din Eğitimi: İlahiyat Fakülteleri Akademik Kadro Cinsiyet Dağılımı: 2017-2018

Kadro türü	Erkek	%	Kadın	%	Toplam
Prof	388	97	12	3	400
Doç	209	88,9	26	11,1	235
Dr. Öğr.	703	84,2	132	15,8	835
Öğr. Gör.	175	84,1	33	15,9	208
Arş. Gör.	515	62,3	312	52,3	827
Toplam	1990	100,0	515	100,0	2505

Veri Kaynağı: Yüksek Öğretim Kurulu (YÖK) Yüksek Öğretim İstatistikleri (2017-2018)
<https://istatistik.yok.gov.tr/> (erişim tarihi: 19.06.2018)

Şekil 2: İlahiyat Fakültelerinde Görevli Akademik Personelin Kadro Türüne ve Cinsiyete Göre Dağılımı



Veri Kaynağı: Yüksek Öğretim Kurulu (YÖK) Yüksek Öğretim İstatistikleri (2013-2018)
<https://istatistik.yok.gov.tr/> (erişim tarihi: 01.07.2018)

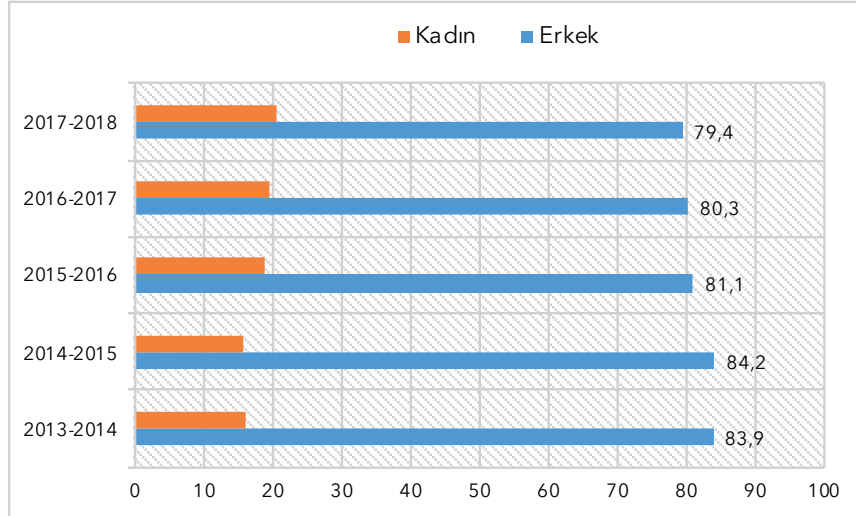
İlahiyat Fakülteleri akademik kadrolarındaki sayıları 2013-14 ve 2017-18 yılları itibariyle karşılaştırdığımızda kadın öğretim üyesi sayılarındaki artış erkek öğretim üyesi sayılarındaki artışın en az birkaç katıdır. Toplamda ise erkek öğretim üyesi sayısı, bu artışlara rağmen, daha fazladır.

Tablo 34: Yüksek Din Eğitimi: İlahiyat Fakülteleri Akademik Kadro Artışı: 2013-2018

	2013-14		2017-18		Artış Toplam		Artış Oran	
	E	K	E	K	E	K	E	K
Prof	389	5	388	12	-	7	-	140%
Doç	160	14	209	26	49	12	31%	86%
Dr. Öğr.	563	73	703	132	140	59	25%	81%
Öğr. Gör.	114	10	175	33	61	23	54%	230%
Araş.Gör.	391	205	515	312	124	107	32%	52%
Toplam	1617	307	1990	515	373	208	23%	68%

Veri Kaynağı: Yüksek Öğretim Kurulu (YÖK) Yüksek Öğretim İstatistikleri (2013-2018)
<https://istatistik.yok.gov.tr/> (erişim tarihi: 01.07.2018)

Şekil 3: İlahiyat Fakültelerinde Görevli Akademik Personelin Kadro Türüne ve Cinsiyete Göre Dağılımı



Veri Kaynağı: Yüksek Öğretim Kurulu (YÖK) Yüksek Öğretim İstatistikleri (2013-2018)
<https://istatistik.yok.gov.tr/> (erişim tarihi: 01.07.2018)

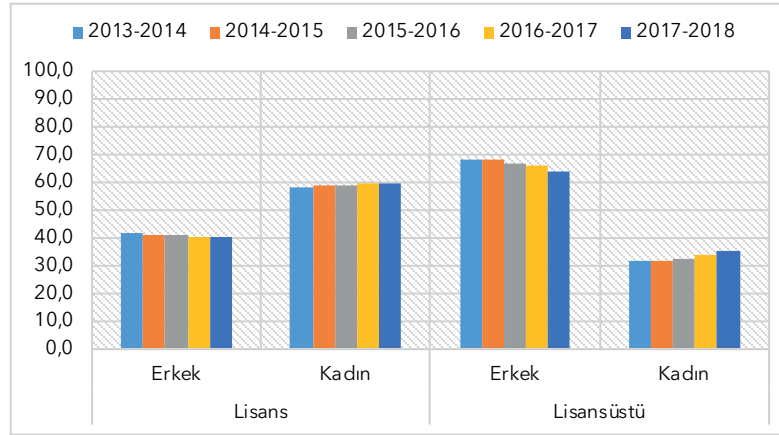
İlahiyat Fakültelerinde eğitim alan öğrencilerin cinsiyet dağılımına 2012-2013 ve 2017-2018 yılları verilerini karşılaştırarak baktığımızda kadın öğrencilerin ön-lisans ve lisansta yoğunlaştığını; yüksek lisans ve doktora da ise erkeklerin sayıca daha fazla olduklarını görürüz. Ayrıca verileri karşılaştırdığımız beş yıl içinde yüksek din eğitimi alan öğrenci sayılarında en az yüzde 50 oranında bir artış söz konusudur ve bu artış içinde kadın öğrencilerin oranı önlisans ve lisans düzeyinde yüzde 70’in üzerindedir.

Tablo 35: İlahiyat Fakültelerinde Öğrencilerin Öğrenim Türüne Göre, Yıllara ve Cinsiyete Göre Dağılımı¹⁵²

Eğitim Türü	2012-2013				2017-2018				Artış Toplam		Artış Oran	
	E	E %	K	K%	E	E %	K	K %	E	K	E	K
Ön lisans	66775	43,2	87797	56,8	101624	40,4	149627	59,6	34849	61830	52%	70%
Lisans	20078	38,5	32134	61,5	38428	40,2	57188	59,8	18350	25054	91%	78%
Yüksek Lisans	4580	64,5	2520	35,5	7688	61	4910	39	3108	2390	68%	95%
Doktora	1723	79,4	446	20,6	2435	77,9	692	22,1	712	246	41%	55%

Veri Kaynağı: Yüksek Öğretim Kurulu (YÖK) Yüksek Öğretim İstatistikleri (2013-2018)
<https://istatistik.yok.gov.tr/> (erişim tarihi: 01.07.2018)

Şekil 4: İlahiyat Fakültelerinde Kayıtlı Lisans ve Lisansüstü Öğrencilerinin Cinsiyete Göre Dağılımı



Veri Kaynağı: Yüksek Öğretim Kurulu (YÖK) Yüksek Öğretim İstatistikleri (2013-2018)
<https://istatistik.yok.gov.tr/> (erişim tarihi: 01.07.2018)

Son beş yılda ilahiyat fakülteleri mezun öğrencileri içinde kadın öğrenci sayılarındaki artışa baktığımızda bunu yüzde 100’ün üzerinde olduğunu görürüz.

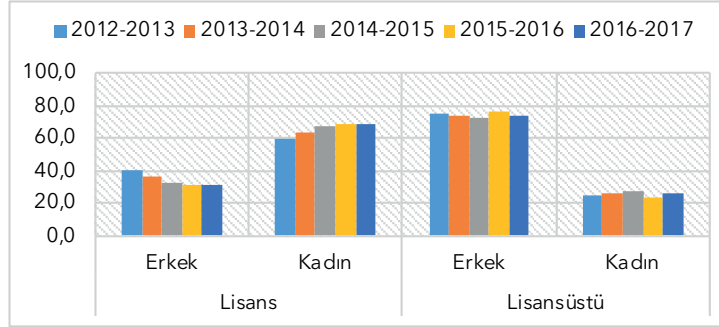
Tablo 36: Din Eğitimi: İlahiyat Fakülteleri Mezun Sayılarının Yıllara Göre Artışı

	2012-2013					2017-2018					Artış Toplam		Artış oranı	
	Erkek	%	Kadın	%	Toplam	Erkek	%	Kadın	%	Toplam	E	K	E	K
Lisans	2615	41,5	3686	58,5	6301	3956	33,5	7856	66,5	11812	1341	4170	51%	113%
Lisansüstü	275	75,3	90	24,7	365	617	74,2	214	25,8	831	342	124	124%	138%

Veri Kaynağı: Yüksek Öğretim Kurulu (YÖK) Yüksek Öğretim İstatistikleri (2013-2018)
<https://istatistik.yok.gov.tr/> (erişim tarihi: 01.07.2018)

152 Detaylı bilgiler için Ek Tablo 2 ve 3’ e bakınız.

Şekil 5: İlahiyat Fakültelerinden Mezun Öğrencilerin Program Türüne ve Cinsiyete Göre Dağılımı



Veri Kaynağı: Yüksek Öğretim Kurulu (YÖK) Yüksek Öğretim İstatistikleri (2013-2018)
<https://istatistik.yok.gov.tr/> (erişim tarihi: 01.07.2018)

Değerlendirme: Yaygın ve örgün din eğitimi veren kurum sayısı, öğrenci sayısı ve toplam içinde kız öğrenci sayısı artmaktadır.

Örgün eğitimde ortaokul ve lise düzeyinde kız - erkek öğrenci sayısı birbirine yakındır.

2015- 2016 yılı ortaokul verileri 2014- 2015 verileri karşılaştırıldığında, Din Öğretimi Genel Müdürlüğü'ne bağlı İmam-Hatip ortaokulu ve öğrenci sayısının, Temel Eğitim Genel Müdürlüğü'ne bağlı eğitim kurum ve öğrenci sayısına oranla, toplam sayıda artış gösterdiği görülmektedir. Din Öğretimi Genel Müdürlüğü'ne bağlı öğrenci sayısında %2,75'lik bir artış söz konusu iken, kurum sayısında %1,9'luk bir artış söz konusudur.

2015- 2016 öğretim yılında ortaöğretim düzeyine 132 yeni din eğitimi veren okul eklenmiştir.

Yüksek eğitimde ön lisans düzeyine kız öğrencilerin sayısı daha fazla, yaklaşık olarak erkek öğrencilerin iki katıdır.

2015- 2016 yılı lisans düzeyi Din ve Din Bilimleri yeni kayıt öğrenci sayısı bir önceki yıla göre %0,17 artmıştır.

Lisans düzeyinde kız- erkek öğrenci sayısında fark azalmakla birlikte yine kız öğrenci sayısı toplam öğrenci sayısı içerisinde erkek öğrenci sayısına oranla yüksektir.

Lisansüstü düzeydeki verilere bakıldığında, 2014- 2015 eğitim yılına göre 2015- 2016 eğitim yılında yeni kayıt öğrenci sayısı ve toplam öğrenci sayısı içerisinde Din ve Din Bilimleri bölümü öğrenci sayılarında artış gözlemlenirken, yüzdeler oranda azalma söz konusudur.

Yüksek lisans ve doktora düzeyinde kız öğrenci sayısı hızla düşmekte ve erkek öğrenci sayısı çoğunluğa geçmektedir.

Yaygın Eğitimde en yüksek oranda kursiyer sayısını, ilköğretim seviyesi eğitime sahip olan kişiler oluşturmakta ve kadın kursiyer sayısı erkek kursiyer sayısının çok üstündedir.

2014- 2015 istatistiklerine göre, kadın kursiyer sayısı erkek kursiyer sayısının 11.43 katıdır. Kursiyer sayısının en yoğun olduğu yaş grubu 45 yaş üstü iken, en az yoğunluk 15- 17 arası yaş grubundadır. 2015- 2016 istatistiklerine göre ise, kadın kursiyer sayısı erkek kursiyer sayısının 7,91 katıdır.

Yaygın Eğitim istatistiklerinde dikkat çeken artış 04-06 yaş arası okul öncesi öğretim programı verilerindedir. 2015- 2016 yılında kurs, öğretici ve öğrenci sayısı 2014- 2015 yılına kıyasla yaklaşık olarak 4 kat artış göstermiştir. Erkek öğrenci ve kadın öğrenci sayısı her iki yılda da birbirine yakınken, erkek öğretici sayısı 2014- 2015 yılında 0, 2015- 2016 yılında ise 2’dir. Buna karşılık kadın öğretici sayısı 2015- 2016 yılında geçici ve kadrolu birlikte olmak üzere 3.014’tür.¹⁵³

4. Dinî Rehberlik Görevi Olarak Kadını ve Aileyi Koruma

Raporun III. A /4-1. Bölümünde, DİB - *Aile ve Dinî Rehberlik Büroları*’nın görev alanı ve yetkileri konusunda yapılan açıklamadan da anlaşılacağı üzere, 2000’li yıllardan başlayarak Türkiye’de aile politikaları konusuna önem verildiği görülmektedir. Bu yeni politikanın “ailenin korunması” odaklı olduğu ve bu bağlamda kadın hakları ve toplumsal cinsiyet eşitliği sorunlarına yaklaştığı söylenebilir. DİB’in aile ile ilgili politikalarından sorumlu bir kamu kurumlarından biri olarak tanımlanmaya başlanması¹⁵⁴ ile de *Aile ve Dinî Rehberlik Büroları*’nın önemli hâle geldiğini görüyoruz.

Bu süreç içinde DİB’in aile içinde ve/veya kadına yönelik şiddetin önlenmesi için de görevli kamu kurumlarından biri olarak tanımlandığını¹⁵⁵ ve bu görevin yerine getirilmesinde din görevlilerinin hizmet-içi eğitimi projesi ile eğitilmeye çalışıldığını görüyoruz. Bu eğitim için özel bir eğitim materyalleri de hazırlanmıştır.¹⁵⁶

Eğitim materyalinin bakış açısından Kuran’ın kadın ve erkeği “kul” bakımından eşit yarattığı ve cinsler arası fizyolojik farklılıkların asla aşağılama sebebi olmayacağını altı çiziliyor: “*Kadın insan ve erkek insan arasında psikolojik ve fizyolojik açıdan bazı farklılıkların bulunduğu da bir gerçektir. Farklılıklar bir aşağılama sebebi değil, zenginlik sebebidir. Nitekim Kur’an, söz konusu ayette, insan olma bakımından kadın ve erkeğin eşit olduğunu ve üstünlüğün takvada olduğunu ortaya koymuştur*”.

Eğitim materyalinin kadına karşı şiddetin önlenmesiyle ilgili geliştirdiği çerçeveyi şu başlıklar altında özetleyebiliriz:

153 https://www.yekder.org/images/pdf/yayinlar/din_egitimi_indeksi_web_7273.pdf (erişim tarihi: 01.07.2018)

154 Çiftkat, S., *Diyaret İşleri Başkanlığı Bünyesindeki Aile İrşat ve Rehberlik Hizmetlerinin Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi (Elazığ ili örneği)*. Doktora Tezi. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011; Aybey, S., *Diyaret İşleri Başkanlığı Aile ve Dini Rehberlik Bürolarına Gelen Soruların Analiz ve Değerlendirilmesi (Ege Bölgesi Örneği)*. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalında tamamlanmış Doktora Tezi, Isparta, 2015.

155 http://www.kadininstatusu.gov.tr/upload/mce/eski_site/Pdf/kadinayonelikaleicisiddetlemucadeleulusaleyemlani.pdf (erişim tarihi: 01.07.2018)

156 Ş Şefkatli Tuksal, H. (Der.), *Kadına Yönelik Şiddetle Mücadelede Din Görevlilerinin Katkısının Sağlanması Eğitim Seti*. KSGM, DİB, BM Nüfus Fonu (UNFPA) Ortak Yayını, Damla Matbaacılık, 2010. Eğitim setinin içinde yer alan kitapçıklar şöyle: Dr. Fatma Akdokur, “*Diyaret İşleri Başkanlığının Kadına Yönelik Şiddetle Mücadelede Görüş ve Yaklaşımları, Sorumluluk Alanı, Görev ve İcraatları*”; Dr. Hatice Güler, “*Kadına Yönelik Şiddetle Mücadelede Din Görevlilerinin Katkısının Sağlanması*.”

- *Namus ve iffet, kadın ve erkeği aynı şekilde sorumlu kılan kavramlardır; tek bir cinsin yükümlülüğü değildir.*¹⁵⁷
- *İtaat beklentisi ve kadının faaliyetlerinin erkeğin iznine bağlı kılınması kadının insan haklarıyla çelişen sonuçlar doğurmaktadır.*
- *Kadınların iş hayatında ve yönetimde yer almaları uygundur.*

DİB’in dinî rehberlik yoluyla “ailenin korunması” politikasının kurumsal aygıtı olan *Aile ve Dini Rehberlik Büroları*’na yapılan başvuruların ağırlıklı olarak kadınlardan oluştuğu görülmekle birlikte aile sorunlarıyla ilgili danışmanlığın ağırlıklı olarak erkeklere yönelik olması gerekliliği açıktır. Çünkü bürolara kadınların yaptığı başvuruların çoğunlukla evlilik, boşanma, eşlerin birbirleriyle problemleri, aile içi şiddet, cinsel sorunlar, kadının çalışması, miras, kürtaj, tüp bebek sahibi olmak, akrabalık, töre cinayetleri, evlilik programları, internet kullanımı, evlilik dışı veya öncesi cinsel ilişki gibi, dinî olmaktan çok dünyevi meselelerde yoğunlaşmaktadır ve çoğu sorunlarda failer erkektir.¹⁵⁸

Dinî konularda danışmanlık ile aile sorunları konusunda danışmanlığın nasıl bağdaştırılacağı kurumun görev alanının bir zorluğudur. Ayrıca Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı’nın görev alanı ile çakışma olup olmayacağı da sorgulanması gereken bir konudur.

5. Aile Hukuku Konularında Dinî Yorumlar: Din İşleri Yüksek Kurulu Yorumları, Diyanet-Aile Dergisi ve Hutbeler

Diyanet İşleri Başkanlığı’na dinî konularda bilgi/yorum soran vatandaşlara yönelik hizmet yürütmekle görevli olan birimi *Din İşleri Yüksek Kurulu*’nun yayınladığı görüşlerde (fetva) toplumsal cinsiyet eşitliği ile ilgili çok farklı konulara değinildiği görülmektedir. Aslında Türk Medeni Kanunu tarafından düzenlenmiş olan evlenme, boşanma, miras, velayet gibi aile hukukunu ilgilendiren konularla ilgili yapılan yorumlar, ilgili yasa ile çelişmemekle beraber, İslâm’a özgü dinî kuralların nasıl uygulanacağını göstermektedir. Bu yorumlar DİB’in resmî görüşü olarak kabul edilmektedir. Öte yandan, DİB tarafından yayınlanan *Diyanet Dergi*¹⁵⁹ ve *Aile Dergisi*¹⁶⁰’nde yer alan yazılarla da benzer bir işlev yerine getirilmektedir. Yalnız dergilerde yer alan yazı ve yorumlar sadece yazarların görüşüdür, kurumsal bir görüş yansıtmamaktadır. DİB’in söz konusu iki faaliyet alanının kadın hakları ve aile hukuku ile ilgili konulara nasıl baktığı önemlidir. Örnek vermek gerekirse *Diyanet-Aile Dergisi*’nin boşanma ile ilgili sorunlara odaklanan Kasım 2015 sayısında, “*Evliliğin sürdürülmesini zorlaştıran nitelik taşıyan kimi hastalık ve kusurlar, kocanın imkânı olduğu hâlde ailesinin geçimiyle ilgili sorumluluğunu yerine getirmemesi, eşlerin birbirine karşı nefret duymaları, evlilik hukukuna riayet etmemeleri, kocanın şiddet uygulaması gibi fena muamele ve geçimsizlik ile aldatma durumları genel olarak boşanma sebepleri arasında kabul edilmiştir ve eğer Kur’an’ın önerdiği tüm tedbirler alınıp evliliği kurtarmaya yönelik her türlü*

157 Bu görüş açısının cinsiyet eşitliğinin gerçekleştirilmesine dayalı bir görüş olduğu söylenebilir. Namus kavramını kadın bedenine indirgeyen anlayışa karşı çıkan bu görüş, her ne kadar bu alanda erkeklerin rolünü eleştiren bir içerik sunmasa da önemli bir açılmıdır.

158 Sancar, S. *Diyanet’in ‘Kadınlaşması*, 2016b.

159 <http://www.diyandergi.com/> (erişim tarihi: 10.06.2018)

160 <http://www.diyandergi.com/aile> erişim tarihi: 10.06.2018)

çabanın gösterilmesine rağmen müspet sonuç alınamamışsa boşanma da ilke olarak benimsenmiştir. Sevgi ve saygının tüketildiği, evin huzur ortamı olmaktan çıkıp adeta cehenneme döndüğü, kalplerin kırılıp onurların heder edildiği bir ortamda evliliğin sürdürülmesini şart koşturmak ve boşanmaya geçit vermemek elbette realiteye uygun düşmezdi. Bu itibarla ihtiyaç durumunda boşanma başvurulacak son çare olarak meşru kabul edilmiştir” denmektedir.¹⁶¹

DİB’in, zaman zaman bütün camilerde okunması için hazırlayarak gönderdiği hutbeler ise İslam anlayışının farklı konulardaki yaklaşımlarını yansıtır. Bu açıdan DİB tarafından hazırlanan hutbelerde toplumsal cinsiyet eşitliğinin nasıl yer aldığına bakmak önemli bir veri alanı oluşturmaktadır. Hutbelerde aile içi ilişkilerin ele alındığını ve “aileyi koruma” politikası çerçevesinde bir yaklaşım sergilendiğini görüyoruz.¹⁶²

Hutbelerin genellikle geleneksel bir aile modeli çerçevesinde karşılıklı sorumlulukların ve görevlerin yerine getirildiği ve kadın ve erkek rollerine uyumlu davranmanın tavsiye edildiği görülmektedir. Bu konuda önemli bir bağlam “ailenin ahlâken yozlaşmakta ve çökmekte” olduğu ve buna karşı çıkmak gerektiği söyleminin vurgulanmasıdır.

6. Dinî İbadet Yerlerinin Yönetimi - Cami Hizmetlerine Kadınların Erişimi

Türkiye’de cami açma, yönetme ve cami ibadetlerini yürütme yetki ve görevi DİB’e aittir. Türkiye’de yaklaşık 90.000 caminin personel ve diğer giderleri de DİB bütçesinden ödenir.

Camilerde kamu hizmeti olarak yürütülen dinî ibadetlerden kadınların oldukça sınırlı yararlandıkları bilinen bir gerçektir. Son zamanlarda kadınların camileri ibadet amaçlı kullanabilmelerinin kolaylaştırılmasını talep eden önemli girişimler olmuştur. Söz konusu taleplerin çıkış noktası camiye giden kadınların ayrımcılığa maruz kalmalarıdır.¹⁶³

İbadet yerlerini yönetmek, Diyanet İşleri Başkanlığı’na ait bir görev olduğundan ve bu kamu hizmetini kadın yurttaşlar eşit olarak almayı talep ettiklerinden, sivil toplumda bu hususta mevcut olan eleştiri ve taleplerin muhatabı da bu kurumdur. Diyanet İşleri Başkanlığı’nın 2000’ler sonrası yeni politikalarının bir boyutu da, camilerin kadınların kullanımına uygun hale getirilmesidir.¹⁶⁴

DİB’in camilerin kadınlar tarafından daha etkin ve kolay kullanımını sağlamayı amaçlayan çalışmalarından bahsetmek gerekir. Türkiye’de 2018 yılı itibari ile kadınlar için namaz kılma yeri olan cami sayısı 60.456 iken camide kadınların abdest alabileceği yerin bulunduğu cami sayısı 25.470’dir (Bkz Ek Tablo 1). İstanbul Müftülüğü tarafından 2012 yılında yürütülmeye başlanan ve DİB tarafından desteklenen bir proje kapsamında camilerin kadınlar tarafından ne ölçüde

161 Fatma Bayraktar Karahan, “En Sevimsiz Helal: Boşanma”, *Aile*, Mayıs 2015.

162 Hande Eslen-Ziya ve Umut Korkut, “Hutbelerde Toplumsal cinsiyet söylemlerinin yapılandırılması”, içinde, *Kadın Odaklı*, der. Ç. Kağıtçıbaşı, H. Şimga, D. Şimga, D. Barlas, M. Onok, Z. G. Göker, Koç-Kam Araştırmaları Dizisi, Koç Üniversitesi Yayınları, 2016, s. 241-267.

163 Eyüp Sultan Camii’nin hanımlar mahfilinin kapatıldığı, kadınlar, camiinin kapısından çevrildikleri ile ilgili olarak bkz. Ayça Örer, “Camide kadına yer var mı?”, *Gerçek Hayat*, 22 Mayıs 2017, <http://www.gercek hayat.com.tr/dosya/camide-kadina-yer-var-mi/> erişim tarihi: 10.06.2018)

164 Sunier, J. T., & Landman, N., *Diyanet: The Turkish directorate for religious affairs in a changing environment*, 2011. <http://dare.ubv.uu.nl/handle/1871/48186>

kullanılabildiği ve kadınların ibadet ederken yaşadıkları sorunlar saptanmaya çalışılmıştır.¹⁶⁵ Proje İstanbul’un 39 ilçesinde 2.979 cami ile ilgili verileri içermiştir. Buna göre: ¹⁶⁶

- Camilerin %92,3’ünde kadınlara ait uygun yer var. Bunların %8,7’si ana mekânda, %32,7’si müstakil mekânda ve %58,6’sı da mahfelde yer alıyor.
- Kadınlar için bu bölümlerin %31,2’si duvarla, %21,3’ü paravanla, %47,5’i perdeyle ayrılmış. Bu çerçevede % 88 mekân yeterli bulunmuş.
- Bu mekânların temizlik açısından durumu: %70,1’i orta, %23,6’sı iyi durumda.
- %77’sinin ısıtması var. % 91,2’sinin müstakil ses sistemi yeterli.
- %62,1’inde kadınlara ait tuvalet var. %47’sinde abdest alma yeri var. %43,3’ünde yok ve geri kalanı yetersiz.
- Camilerin %72,8’i namaz dışında kadınlara yönelik diğer faaliyetlere uygun olduğu halde, %53,2’sinde başka faaliyet yok; %19,8’inde vaaz var; %27,1’inde mukabele var.
- Cuma namazları için %37,9’unda yer ayrılmış, %43,4’ünde ayrılmamış ve geri kalanında gerekmiyor.
- Camilerin %50,7’si kadınların cuma namazına katılmalarına uygun, %42,3’ü ise uygun değil.
- Kadınların vakit namazlarında camiye gelme sıklığı şöyle: camilerin %69,3’üne günlük gelen kadın sayısı 0-5 ; %18’ine gelen kadın sayısı 5-10; %12,7’sine ise 10dan fazla kadın gidiyor.
- Kadınların Cuma namazına katılma oranı da %7,1. Cuma namazına katılan kadın sayısının 1-10 arasında olduğu cami oranı %57,6.

DİB tarafından desteklenen ve İstanbul Müftülüğü koordinatörlüğünde yürütülen “Camilerin Kadınlar Bölümünün Güzelleştirilmesi” Projesi ile ilgili, bir gazetede, “Kadınlar Camiden Neden Uzaklaştı” başlığıyla yayınlanan bir görüş aşağıdadır:

“Kadınların toplum hayatında daha aktif olması, kadınların camilerde vakit ve Cuma namazı kılama ihtiyacını gündeme getirmiştir. Çoğu camimizin mimari yapısı, cami yapılırken kadınlar düşünülmediği için bu talebi karşılama konusunda yetersizdir. Hz. Peygamber zamanında caminin ana mekânında saf düzenine uygun olarak namazlarını kılan, camide cemaat olma duygu ve bilgisine erebilen kadınlara bugün Türkiye’de, bodrum katı ya da küçük yerler tahsis edilmiştir. Bu küçük yerler camiden kopuk odalar veya cami estetiğine uymayan perde ile ayrılmış mekânlar olup bu durum, namazlarının geçmesi gibi bir zaruret olmadıkça, kadınların camiye gelmemesinde de etkilidir. Ramazan’da bir ay teravih namazı kılmak için bu tür camiden kopuk mekânlara gelen

165 Proje o tarihte İstanbul Müftü Yardımcısı olan Kadriye Erdemli tarafından yürütülmüştür. Konu ile ilgili gazete röportajı için bkn: Kadriye Erdemli, “3 bin cami elden geçiriliyor, kadınlar bölümü düzelecek”, *Star*, 20 Ağustos 2012, Pazartesi, , Fadime Özkan’ın röportajı. <http://www.gazeteler.org/star-gazetesi/2012-agustos-20/> (erişim tarihi: 07.06.2018)

166 Aktaran Sancar, *Diyanet’in Kadınlaşması*: 2016b. Proje verileri o tarihte DİB sayfasında yayınlanmış ve daha sonra kaldırılmış. Bkn: Diyanet İşleri Başkanlığı, *Camilerde Kadınlara Ayrılan Yerlere Yönelik Değerlendirmeler*, <http://istanbulmuftulugu.gov.tr/arsiv/haber-arsivi/1262-camilerin-kadınlar-bolumunun-guzellestirme-projesi-degerlendirme-raporu.html> (erişim tarihi 12.12.2012); *Camilerde Kadınlara Ayrılan Mekanların Güzelleştirilmesi Çalışmaları kapsamında hazırlanan genel rapor*, Mart 2012, http://www.diyanet.gov.tr/turkish/dinhizmetleriweb/dinhizmetleri/camiHiz/cami_kad%C4%B1n.pdf (erişim tarihi: 20.7.2012)

kadınlar, mihrabı, minberi, caminin bölümlerini görmedikleri, caminin atmosferini yaşayamadıkları ve kendilerini camide hissetmediklerinden, konsantrasyonlarını kaybetmekte, arkadaşlarını görünce konuşmaya dalmaktadırlar. Ya da mevsimine göre yazın çok sıcak kışın çok soğuk, rutubetli, eski halı, rahle, sıra, süpürge, perde, temizlik ürünleri gibi eşyaların bulunduğu sağlıklı şartlarda namazlarını kılmak durumunda kalmaları da kadınları camiden uzaklaştırmaktadır.”¹⁶⁷

İstanbul Müftülüğü bu hususta hukukî bir düzenleme de yaparak, “Camilerde Kadınlara Ayrılan Yerlerin Güzelleştirilmesinde Esas Alınacak Kriterler” başlıklı bir genelge yayınladı.¹⁶⁸ İstanbul Müftülüğü 2008 yılında kadınların da erkeklerle birlikte camileri eşit şekilde kullanabilmesine ilişkin “Cami Projesi” başlattı ve bu proje çerçevesinde İstanbul’daki 3000 cami kadınların da ana mekânı kullanabileceği şekilde yeniden düzenlendi. Diyanet İşleri Başkanlığı 2013 yılının Ekim ayında çıkardığı Diyanet Dergisinin ana teması “Cami-Kadın ve Aile”¹⁶⁹ olarak belirlenmiş, dönemin Diyanet İşleri Başkanı Mehmet Görmez’in, “Kadınlar Camilerde” kampanyasının talep ettiği tüm düzenlemeleri destekleyen bir beyanı da derginin ilk sayfasında yer almıştır.

7. Hac ve Umre Ziyaretlerinin Örgütlenmesi

İslâm dininin kutsal mekanı olan Mekke ve Medine’ye ziyaret etme dinî ritüellerin en önemlilerindedir. Bu ziyaret yılın belli bir tarihinde yapıldığı için söz konusu olabilecek aşırı talebi engellemek amacıyla Suudi Arabistan her yıl, her ülkeden ancak belli sayıda hac ziyaretçisi almaktadır. Türkiye’den her yıl hac ziyaretine Suudi Arabistan’a gidecek vatandaşların belirlenmesini (Suudi Arabistan’ın verdiği kotaya göre) DİB yapmakta ve her yıl gitmek isteyen vatandaşlar arasından kura ile seçtiği kişilerin hac için gidiş, kalış ve dönüşlerini düzenlemektedir. DİB tarafından kura ile belirlenen kişilere hac ve umre ziyaretlerinde rehberlik, yardım ve danışmanlık edecek görevliler (sağlık dâhil) devlet tarafından temin edilmektedir.¹⁷⁰

Diyanet İşleri Başkanlığı organizasyonu ile Umreye giden toplam 96.567 kişinin % 60’ı kadın (58.170) iken yaklaşık % 40’ı erkektir (38.397). Benzer biçimde DİB organizasyonuna başvurmuş 2018 yılı hac yolcularının (42.388) % 55’i kadın yolcu (23.143) iken erkek yolcuların (19.195) oranı % 45’tir (Bkz Ek Tablo 1). 2017 yılında gerçekleştirilen hac ziyaretine toplam 81.712 kişi gitmiş ve bu kişilere hizmet etmek için 4397 kamu görevlisi DİB tarafından görevlendirilmiştir. Bu görevliler kfile başkanı, din görevlisi, kadın irşat görevlisi ve düzenleyici personelden oluşmaktadır. Hacca giden vatandaşlara sağlık hizmeti sunulmuş ve toplam 171.206 poliklinik muayenesi hizmeti ve 1.278 hacıya da yataklı tedavi hizmeti verilmiştir. 2017 hac ziyaretine 15 kadın il müftü yardımcısı da katılmıştır.¹⁷¹

167 “Kadınlar camiden neden uzaklaştı?”, http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/yasam/306977/Kadınlar_camiden_neden_uzaklasti_.html (erişim tarihi: 09.06.2018)

168 Bu düzenleme ile ilgili olarak bkz. Sancar, *Diyanet’in Kadınlaşması* 2016b; 228.

169 http://www2.diyaret.gov.tr/DiniYay%C4%B1nlarGenelMudurlugu/DergiDokumanlar/Aylik/2013/ekim_aylik_2013.pdf (erişim tarihi: 09.06.2018)

170 *Hac ve Umre Seyahatleriyle İlgili İşlerin Diyanet İşleri Başkanlığınca Yürütülmesine Dair Yönetmelik* <http://www2.diyaret.gov.tr/hacveumregenelmudurlugu/Shared%20Documents/HAC%20MEVZUATI.pdf> (erişim tarihi: 09.06.2018)

171 Diyanet İşleri Başkanlığı, *Faaliyet Raporu*, 2017. <http://www2.diyaret.gov.tr/StratejiGelistirme/Faaliyet/2017%20Y%C4%B1l%C4%B1%20Faaliyet%20Raporu.pdf>; 55-s.65 (erişim tarihi: 09.06.2018.)

Diğer din hizmetlerinden yararlanmada olduğu gibi, son yıllarda hac ve umreye giden vatandaşlar arasında da erkek sayısı azalmakta ve kadın sayısı artmaktadır.

Tablo 37: Diyanet İşleri Başkanlığı: Hacca ve Umreye Giden Kadın Erkek Sayıları (2014-2017)

	2014		2017		Artış Toplam		Artış Oranı	
	E	K	E	K	E	K	E	K
Hac	26377	29600	40660	43977	14283	14377	54%	49%
Umre	230599	169022	176717	243648	-53882	74626	-23%	44%
Toplam	256976	198622	217377	287625	-39599	89003	-15%	45%

Veri kaynağı: T.C. Başbakanlık Diyanet İşleri Başkanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı İstatistikler <http://stratejigelistirme.diyamet.gov.tr/sayfa/57/istatistikler> (erişim tarihi: 09.06.2018)

Tablo 38: Haç ve Umreye Gidenlerin Cinsiyet ve Yaşa Göre Dağılımı (2017)

Yaş grubu	Hacca gidenler			Umreye gidenler		
	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın
Toplam	84.637	40.660	43.977	420.365	176.717	243.648
-20	318	173	145	26.743	13.592	13.151
21-25	151	66	85	15.511	7.129	8.382
26-30	549	306	243	16.736	8.189	8.547
31-35	1655	1030	625	20.878	11.104	9.774
36-40	3.331	1930	1401	26.943	13.578	13.365
41-45	4.917	2.583	2.334	30.107	13.789	16.318
46-50	6.405	3.192	3.213	33.713	13.097	20.616
51-55	10.868	4.790	6.078	47.599	17.051	30.548
56-60	13.566	5.993	7.573	49.780	17.714	32.066
61+	42.877	20.597	22.280	152.355	61.474	90.881

Veri kaynağı: T.C. Başbakanlık Diyanet İşleri Başkanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı İstatistikler <http://stratejigelistirme.diyamet.gov.tr/sayfa/57/istatistikler> (erişim tarihi: 09.06.2018)

C. Sivil Toplum Örgütlerinin Toplumsal Cinsiyet Eşitliğini İzleme Kapasitelerinin Haritalaması (Yapısal İzleme)

1. Toplumsal Cinsiyet Temelli İzleme Yapan Sivil Örgütlerin Kapasiteleri

Türkiye’de din ve vicdan özgürlüğünü temel alarak toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması amacıyla çalışan sivil örgütlerin önde gelenleri İslam dinini temel alarak kadın haklarının savunulması amaçlayan örgütlerdir. Bu örgütlerin ortaya çıkışı 1990’lı yılların başlarına denk gelir. Bu gelişmeler, dünyanın birçok yerinde benzer kadın örgütlerinin görünür hâle gelmesi ile eş zamanlıdır. Bu nedenle önce küresel ölçekte var olan din temelli kadın örgütlerine bakalım.

Türkiye’de yerleşik din ve vicdan özgürlüğü temelli çalışan kadın örgütlerinin ulusal ve küresel platformlarda görünür hâle geldiği tarih 1990’lı yılların ortalarıdır. 1995 yılında Pekin’de düzenlenen Dördüncü Dünya Kadın Konferansı¹⁷² ilk defa farklı coğrafyalardan ve kültürlerden, dinlerden; laik veya dindar, feminist ya da değil her tür kadın hakları savunucularının bir araya geldiği ve kadın hakları savunusuna küresel bir nitelik kazandırıldığı önemli bir dönüm noktasıdır. Toplantıya katılan Türkiye’den 35’i resmî delege olmak üzere 100 temsilci arasında, dindar Müslüman kadınların öncülüğündeki Gökkuşuğu Kadın Platformu¹⁷³ da yer almıştır. Konferans, tüm kadın hakları savunucuları arasında dayanışma ve uzlaşma zemini sağlarken aynı zamanda çoğunlukla İslâm ve Katolik ülkelerin oluşturduğu Grup 77’nin¹⁷⁴ küresel bir kadın hareketi üzerine koyduğu çekincelerle kadınlar arası ayrışmaları da açığa çıkarmıştır.¹⁷⁵

Konferansın tarihsel önemi her kesimden kadınların en genel çerçevede kadın haklarının savunulması zemininde buluşulabileceğine ilişkin bir çabanın görünür hâle gelmesidir. Bu ortaklık zemininde kadın haklarının ana tema tartışmalarında anlaşılabilir ve ayrışılabilir konular (LGBTİ hakları, kürtaj serbestliği, kadın-erkek eşitliği, vb) ortaya çıkmıştır¹⁷⁶. Aslında Pekin Konferansı öncesinde farklı kadınlar arasında dayanışmaya imkân tanıyan ilk gelişme, “dönüm noktası” olarak da tabir edilen, *Kadınlara Karşı Her Türül Ayrımcılığın Önlenmesi Uluslararası Sözleşmesi’nin* (CEDAW) 1979 yılında imzalanmasıydı.¹⁷⁷

Bu gelişmelerin ışığında, CEDAW Sözleşmesi ve Pekin Konferansı ertesinde, bir tür “küresel kadın aklı”ın oluştuğunu “kadının insan hakları”nı anlayışının evrensel ve ortak bir değer olarak savunan kadın hakları siyasetinin ortaya çıktığını söyleyebiliriz¹⁷⁸. Nitekim CEDAW sonrasında da, CEDAW’ın önerdiği kriterlerle kendi toplumlarındaki kadın haklarını uyumlaştırmak üzere tüm dünyada harekete geçen kadın örgütlenmeleri artmış, ulus-ötesi kadınlar arası bağlar açısından da önemli ilerlemeler kaydedilmiştir. Özellikle 1990’lar, yeni dünya sisteminin değerlerini tesis etmek bakımından uluslararası örgütlerin önemini tartışıldığı yıllar olmuştur. *Pekin Konferansı* ise bu bağın ulaştığı ilk önemli aşamadır.

İslâmî kaynaklara dayanarak kadın hakları savunusu için bir araya gelen küresel sivil örgütler bu dönemde önemli ölçüde dinî temellerden hareketle küresel bir kadın hakları gündemi oluşturma işlevi yerine getirmiştir. Bu gündemi oluşturmada küresel çapta rol alan önemli örgütler şunlardır: *Musawah, Sisters in Islam, Women Living Under Muslim Laws (WLUML), Women’s Islamic Initiative in Spirituality and Equality (WISE), Women’s Learning Partnership’s for Rights, Development and Peace*. Bu örgütler Müslüman dünyanın kadınları arasında 1980’ler itibariyle

- 172 Bu toplantı öncesinde, BM çerçevesinde 1975 Mexico City, 1980 Kopenhag ve 1984 Nairobi olmak üzere üç toplantı yapılmıştı.
- 173 Platform adına Münire Yazar, Mehlika Mısıroğlu, Selime Sancar ve Nazife Şişman’dan oluşan dört kişilik bir grup toplantıya katılmıştır. Bkz: Şişman, N., *Global Konferanslarda Kadın Politikası*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1996.
- 174 BM’nin içinde yer alan gelişmekte olan 77 ülkenin ekonomik konularda birbirine destek olmak üzere oluşturduğu en geniş hükümetler-arası organizasyondur. Güneyin-güneyle ittifakını güçlendirmeyi hedefler. Kaynak: <http://www.g77.org/doc/> (erişim tarihi: 09.06.2018)
- 175 Türkiye’deki Müslüman kadınların ‘evrensel’ kadın sorunlarına ilişkin yorumları üzerine, konferansın hemen sonrasında yaptıkları bir değerlendirmeyi içeren haber için bkz:http://www.zaman.com.tr/aile-saglik_musulman-kadınlar-pek-in-de-de-eleleydi_346043.html. (erişim tarihi: 09.06.2018)
- 176 Şişman, N., *Global Konferanslarda Kadın Politikası*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1996, s. 123.
- 177 Sikand, Y., Understanding Islamic Feminism: Interview with Ziba Mir-Hosseini. *Countercurrents*, 2010. <http://www.countercurrents.org/sikand070210.htm> (erişim tarihi: 07.08.2017)
- 178 Sancar, Türkiye’de Kadın Hareketi’nin Politiği: Tarihsel Bağlam, Politik Gündem ve Özgünlükler. Serpil Sancar (Der.), *Birkaç Arpa Boyu: 21. Yüzyıla Girerken Türkiye’de Feminist Çalışmalar* 1. Cilt içinde, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları; 2011, s. 71

kurulmuş çeşitli işbirlikleri sayesinde oluşmuştur. Asıl amaçları CEDAW’ın sunduğu ilkeler üzerinden İslâm ülkelerinde ya da Müslümanların yaşadığı tüm toplumlarda kadınlara uygulanan ayrımcılığın ortadan kaldırmasıdır.

Türkiye’deki Müslüman kadın örgütlerinin çalışmalarıyla, uluslararası alanda çalışan kadın örgütleri arasında temel bir fark vardır. Sayılan uluslararası örgütlerin önemli bir kısmı Kur-an’ı kadın merkezli okuyarak İslâm ülkelerinde kadına karşı ayrımcılığı ortadan kaldırmayı amaçlar. Elbette, kadınlar açısından Kur-an’ı kadın merkezli yeniden okumak, öncelikle aile hukukunda yeni yorumlara kapı aralamak amacıyla başlatılmış çalışmalardır. Oysa Türkiye’de zaten laik bir hukuk sistemi olduğu için kadın örgütleri için bu konu daha ikincildir. Bu nedenle Türkiye’deki İslâmî temelli kadın hakları savunusu yapan sivil örgütler, dine dayalı hukuku kadın haklarına duyarlı hale getirmeye değil, cinsiyet eşitliğine dayalı mevcut hukukî düzenlemelere rağmen, dinî referans olarak kullanıp toplumsal hayatta kadınları ikincilleştiren dinî davranışlara ve erkeklere karşı bir eleştiri olarak ortaya çıkmıştır. Türkiye’de bu tür faaliyetlerde bulunan sivil örgütlere AK-DER, HAZAR, Başkent Kadın Platformu, Gökkuşluğu Platformu örnek olarak verilebilir.

Küresel ölçekte İslam dinî ile toplumsal cinsiyet eşitliğini bağdaştırma amacıyla kurulmuş önemli sivil örgütler vardır. Bu örgütlerin toplumsal cinsiyet eşitliği ile ilgili tartışmaları ve oluşturdukları gündemler de Türkiye’de bu alanda yeni sivil örgütlerin oluşmasına ve karşılıklı etkilenmeye yol açmıştır. Bu küresel kadın örgütlerinin önde gelenleri hakkında kısaca bilgi verelim:

Musawah¹⁷⁹

Örgüt temel amacını Müslüman ailelerde eşitlik (*equality*) ve adalet (*justice*) sağlamak üzere kurulmuş küresel bir hareket olarak tanımlıyor ve İslâmî ilkelerle insan haklarına ilişkin uluslararası standartlar arasında uyum sağlamayı amaçlıyor. Bu örgütsel yapı çoğu İslâmî kadın örgütlerinin kullandığı *equity* (adalet) kavramı yerine *equality* (eşitlik) kavramı kullanıyor. Musawah 2009 yılında Kuala Lumpur’da *Sisters in Islam*’ın (SIS) düzenlediği Musawah¹⁸⁰ (Eşitlik) Toplantısı’nda Müslüman kadınların hakları üzerine çalışan örgütler olarak bilinen *Women Living Under Muslim Laws (WLUML)*, *Women’s Islamic Initiative in Spirituality, Equality, Women’s Learning Partnership*, *Coalition for Sexual and Bodily Rights in Muslim Societies* arasında koordinasyon sağlama amacıyla bir araya gelinen bir toplantı ile ortaya çıkmıştır. Bu toplantı daha sonra bir “girişim”e dönüşmüş ve Musawah adındaki bu girişim İslâm dinî ile kadın hakları ve toplumsal cinsiyet eşitliği hakkında tartışmalar yürütmüş ve raporlar yayınlamıştır. Bu çalışmalar örneğin “kadın-merkezli Kur-an okumaları”¹⁸¹ gibi temalar etrafında odaklanmıştır. İlk toplantıda, “Metnin Ötesi: Kadın Düşmanlığından Eşitliğe”, “Şeriat Hukuku ve Toplumu”, “İslam Hukukunda Toplumsal Cinsiyetin Kuruluşu”, “Kur-an’ın Yorumlanması: Çağdaş Bakışlar Doğrultusunda” ve “Metin ve Bağlam: Eşitlik Okuması için İmkânlar” gibi başlıklarla çeşitli atölyeler yapılmıştır.¹⁸² Toplantıya Türkiye’den Başkent Kadın Platformu gözlemci olarak katılmıştır.

179 Musawah Arapça, eşitlik anlamına gelir. Merkezi Malezya’da Kuala Lumpur’dadır.

180 Toplantıyla ilgili bilgi için bir internet ağı olarak sürdürülen Musawah’ın kendi sitesine bakılabilir: <http://www.musawah.org/home/2009-global-meeting>. (erişim tarihi: 07.08.2017)

181 Toplantıyı düzenleyen isimler şöyledir: Amal Abdel Hadi (Mısır), Amira El-Azhary Sonbol (Mısır/Katar/ABD), Asma’u Joda (Nijerya), Azza Soliman (Mısır), Cassandra Balchin (İngiltere), Isatou Touray (Gambiya), Kamala Chandrakirana (Endonezya), Pinar İlkaracan (Türkiye), Rabéa Naciri (Fas), Sohail Akbar Warraich (Pakistan), Zainah Anwar (Malezya), Ziba Mir-Hosseini (İran/İngiltere). <http://www.musawah.org/sites/default/files/2009%20GM%20Programme.pdf> (erişim tarihi: 07.08.2017)

182 <http://www.musawah.org/sites/default/files/2009%20GM%20Programme.pdf>. (erişim tarihi: 07.08.2017)

Musawah’ın Türkiye ile ilgili çalışmaları şunlardır:

- Türkiye’deki medeni kanun değişikliklerine ilişkin kısa bir rapor (2012) yayınlanmıştır.¹⁸³
- 64. CEDAW oturumuna “*Thematic Report on Muslim Family Law: Turkey (2016)*”¹⁸⁴ başlığıyla bir rapor sunmuştur. Rapor, erken evlilik ve çokeşli evlilikten bahsederek Türkiye’de Suriyeli sayısının artmasının erken yaşta ve çokeşli evliliği arttırdığını saptıyor. Ayrıca boşanmalardaki ve kadına yönelik şiddetteki artış da raporda yer alıyor ve devletin STK’larla daha fazla çalışması ve STK’ların da devletin-hükümetin politikalarından bağımsız izleme kapasitelerini geliştirmesi gereğinden söz ediliyor.
- *Musawah* ayrıca Türkiye’de medenî kanunda yapılan hukukî değişiklikler hakkında rapor¹⁸⁵ hazırlamış ve benzer şekilde Müslüman nüfusunun çoğunlukta yaşadığı toplam 27 ülke ve Müslümanların azınlıkta olduğu 4 ülke için de aynı çalışmayı yapmıştır.¹⁸⁶

Sisters in Islam (SIS)¹⁸⁷

Uluslararası alanda “Kur-an’ın kadın merkezli okunması” çalışmalarını sürdüren ve buna bağlı İslam hukukunun özellikle de aile hukukunun yeniden yorumlanması tartışmalarına odaklık yapan önemli bir diğer örgütlenme ise *Sisters in Islam* (SIS)¹⁸⁸ grubudur. Merkezi Malezya-Kuala Lumpur’dur. Çalışma alanları çokeşli evlilik, erken yaşta ve zorla evlilikler, ahlâk politikaları, örtünme ve İslâm hukuku gibi konulardır. *Sisters in Islam* 2006 yılında Türk Ceza Kanunu’nda Aile içi şiddetin ele alınışına ilişkin kısa bir rapor hazırlamıştır.¹⁸⁹

Women Living Under Muslim Laws (WLUML)¹⁹⁰

Kur-an’ın kadın-merkezli yeniden yorumlanması tartışmalarına öncülük eden, böylece İslâm hukuku gerekçe gösterilerek kadının ikincilleştirilmesinin yanlışlığını ortaya çıkarmaya çalışan etkili ulus-ötesi örgüt WLMUL’dur. İlk İslamcı feminist internet ağı olarak bilinen ve 1984 yılında kurulan WLUML, “Ortadoğu’da demokratikleşme hareketlerini destekleyen en önemli kuruluşlardan biridir”¹⁹¹. WLUML’nin faaliyetlerinde belirleyici olan isimler genellikle Avrupa ve ABD’de yaşayan Müslüman kadınlardır.¹⁹² Bu nedenle örgütün bir Senegal bir de Pakistan’da merkezi olmasına rağmen koordinasyon merkezi Londra’dadır.

183 *Spotlight: Turkey, Muslim Women’s Rights*, <http://www.musawah.org/spotlight-turkey-muslim-womens-rights> (erişim tarihi: 07.08.2017)

184 http://www.musawah.org/sites/default/files/Musawah%20Thematic%20Report_Turkey%20%2864%29.pdf (erişim tarihi: 07.08.2017)

185 2017 tarihli rapor için bkn: <http://www.musawah.org/sites/default/files/Turkey%20-%20Overview%20Table%20UPLOAD.pdf> (erişim tarihi: 09.06.2018)

186 *Mapping Muslim Family Laws globally*, <http://www.musawah.org/mapping-muslim-family-laws> (erişim tarihi: 09.06.2018)

187 Türkçesi: İslam Kızkardeşliği

188 <http://www.sistersinislam.org.my/page.php?54> (erişim tarihi: 09.06.2018)

189 Raporun aslı “Women Learning Partnership” tarafından paylaşılmış, bu nedenle metnin altında kaynak olarak onların sitesinin linki verilmiştir. <http://www.sistersinislam.org.my/comment.php?comment.news.594> (erişim tarihi: 09.06.2018)

190 Türkçesi: Müslüman Hukuku Altında Yaşayan Kadınlar

191 Moghadam, V. M., *Globalizing Women: Transnational Feminist Networks*. Baltimore ve London: Jonh Hopkins University Press, 2005, s. 155.

192 WLUML’nin kurucuları Cezayir doğumlu Helie-Lucas ile birlikte Pakistanlı Farida Shaheed ve Khawar Mumtaz’dır. Bu isimler yaşamalarının önemli bir kısmını Avrupa’da ya da ABD’de geçirmişlerdir. WLUML’nin merkezi Londra’dadır, daha sonra Senegal ve Pakistan’da şubeler açmıştır.

WLUML’nin esas gündemi İslâm ülkelerinde uygulanan aile hukukunu ve medenî kanunu, kadın-merkezli Kur-an okuma yöntemini kullanarak daha eşitlikçi bir temelde yeniden yorumlamaktır. Bu nedenle de kuruluşundan bu yana WLUML, İslâm konusunda anti-köktenci bir tutum sergilemiştir. Örneğin, son yıllarda, radikal İslâmcı örgütlenmeler olan *FIS (Front Islamique du Salut-İslami Selamet Cephesi)* ve *GIA (Groupe Islamique Armé- Silahlı İslami Grup)*’nın Cezayirli kadınlara yönelik taciz, kaçırma, tecavüz ve öldürme gibi faaliyetlerini de içeren şiddet eylemlerine karşı sesini yükseltmiştir.

WLUML, Müslüman kadın ağları içinde farklı bağlamları birbiriyle kesiştiren önemli bir örnektir. WLUML’nin kurucularından Merieme Helie-Lucas, birçok İslâmcı feminist düşünür gibi erkek egemen yorumun sadece dinî yorum farklılığını değil, aynı zamanda cinsiyetler arasındaki eşitsiz ilişkiyi de kurduğuna inanır ve bu görüşlerini şöyle dile getirir: “İslam adına pratik edilen çoğu yerel gelenek görenek, diğer İslam toplumları tarafından duyulmamış bile. Bu da, Kur-an yorumunun erkekler tarafından yapılmasının sadece dini yorum farklılığını değil, aynı zamanda bu yorumun Müslüman kadının statüsünü belirlemede de belirleyici olduğunu ortaya koyuyor”¹⁹³

WLUML’nin Türkiye’deki Müslüman kadın örgütleriyle mesafeli olduğu söylenebilir.

WLUML’nin internet sayfasında içinde Türkiye’deki kadınlarla ilgili 114 haber yapılmış. Bu haberlerin bir kısmı İslâm’ın hukukî kararlarda yer alış biçimiyle ilgili; yani müftülerin nikah kıyabilmesi ya da dinî nikahın serbest bırakılması¹⁹⁴ gibi, ayrıca başörtüsü yasaklarının kaldırılması da haber yapılmış; Türkiye’de erken evlilikler, namus cinayetleri, kadına yönelik şiddet¹⁹⁵, şiddetle mücadele için geliştirilen panik butonu uygulaması,¹⁹⁶ camilerin kadınların da ibadetlerine uygun koşullara kavuşturulması¹⁹⁷ ve LGBTİ hakları¹⁹⁸ diğer haber konularıdır.

Women’s Islamic Initiative in Spirituality and Equality (WISE)¹⁹⁹

WISE, Müslüman kadınlar arasında sosyal adalet üzerine network oluşturmayı hedefleyen küresel bir programdır.²⁰⁰ Düzenli olarak organize ettiği Küresel Konferanslar dizisinin üçüncüsünü 14-17 Ekim 2011 tarihlerinde İstanbul’da gerçekleştirmiştir. Konferansa 45 ülkeden 180 kadın katılmış ve özel olarak Müslüman kadınların liderliği meselesi konuşulmuştur.²⁰¹

193 akt., a.g.m., s. 153.

194 *Turkey court ruling on religious marriages spurs uproar*, <https://www.aljazeera.com/news/2015/05/turkey-court-ruling-religious-marriages-spurs-uproar-150530151909516.html> (erişim tarihi: 09.06.2027)

195 *Domestic violence in Turkey reaches boiling point*, <http://www.dw.com/en/domestic-violence-in-turkey-reaches-boiling-point/a-1857637> (erişim tarihi: 09.06.2027)

196 *Turkey’s ‘Panic Buttons’ Turn Off Safety Advocates*, <http://womensnews.org/story/domestic-violence/121109/turkeys-panic-buttons-turn> (erişim tarihi: 09.06.2027)

197 Jones, D., “Can Turkey Make Its Mosques Feminist?”. *The Atlantic*, 2011. <https://www.theatlantic.com/international/archive/2011/12/can-turkey-make-its-mosques-feminist/249786/> (erişim tarihi: 09.06.2027)

198 *Turkey: Turkey’s homosexuals come out for their rights*, <http://www.wluml.org/node/1682> (erişim tarihi: 09.06.2027)

199 Maneviyat ve Eşitlikte Kadınların İslami Girişimi

200 <https://www.wisemuslimwomen.org> (erişim tarihi: 07.08.2017)

201 <https://www.wisemuslimwomen.org/collaborate/wise-conferences/> (erişim tarihi: 07.08.2017)

Women’s Learning Partnership for Rights, Development and Peace (WLP)²⁰²

Women’s Learning Partnership’in (WLP) temelleri *Sisterhood is Global Institute* (SIGI) tarafından atılmıştır. Merkezi ABD’nin Maryland eyaletindedir ve kurucuları İran doğumlu Mahnaz Afkhami ile Amerikalı feminist yazar Robin Morgan’dır. Bu örgüt de laik ve dindar Müslüman kadınların bir arada çalıştığı bir başka örnektir. SIGI’yi oluşturan kadro 2000 yılında *Women’s Learning Partnership*’i²⁰³ kurmuştur²⁰⁴. Örgüt özellikle kadın liderler yetiştirmek ve kadınları güçlendirmek amacıyla kurulmuştur. Ayrıca kadınların eğitiminin artırılması ve kadına yönelik şiddetin önlenmesi için de çalışmaktadır. **Women’s Learning Partnership**’in amaçları feminizmin Müslüman çoğunluğun yaşadığı ülkelerde ve küresel olarak etkisini arttırmak ile kadınların haklarının güvenliğini sağlamak, kadınların buldukları topluma katkı sağlamalarını desteklemek ve daha barışçıl bir dünya yaratmak olarak sıralanabilir.²⁰⁵

Women’s Learning Partnership’in Brezilya, Mısır, Endonezya, İran, Ürdün, Kazakistan, Kırgızistan, Malezya, Moritanya, Fas, Mozambik, Nijerya, Pakistan, Filistin, Senegal, Zimbabve ve Türkiye’de partnerleri var. Türkiye’deki partneri Kadın Emeğini Değerlendirme Vakfı (KEDV)’dir. *Women’s Learning Partnership* örgütü de, bahsettiğimiz diğer örgütler gibi, ilişkili olduğu ülkeler üzerine raporlar hazırlıyor. 2013 yılında hazırlanan raporda Türkiye hakkında da çeşitli sayısal verilere yer verilmiştir.

2. Toplumsal Cinsiyet Temelli İzleme Yapan Yerel STK’ların Toplumsal Cinsiyet Eşitliği İzleme Kapasiteleri

Türkiye’de İslâm dininin normlarını kadın hakları ve toplumsal cinsiyet eşitliği normları ile bağdaştırmak üzere kurulan sivil örgütlerin önde gelenlerinin yapısal ve düşünsel özelliklerine kısaca bakalım. Bu örgütler arasında *Ayrımcılığa Karşı Kadın Hakları Derneği* (AK-DER), *Başkent Kadın Platformu*, *Gökkuşluğu Kadın Platformu* (GİKAP), *Hanımlar Eğitim ve Kültür Vakfı* (HEKVA), *Hazar Eğitim, Kültür ve Dayanışma Derneği* (HAZAR), İstanbul Kadın ve Kadın Kuruluşları Derneği (İKADDER) ve *Kadına Şiddete Karşı Müslümanlar İnisiyatifi* ile *Kadın ve Demokrasi Derneği* (KADEM) ele alınmaktadır.

Ayrımcılığa Karşı Kadın Hakları Derneği (AKDER)

AKDER, başörtüleri gerekçe gösterilerek eğitim ve çalışma hayatından dışlanan kadınlar tarafından 15 Şubat 1999 tarihinde kurulan bir insan hakları derneğidir.²⁰⁶ Derneğin amacı “kadınların bir birey olarak sahip oldukları haklarını kullanmalarının önündeki hukuki ve toplumsal engelleri tespit etmek; bireylerin inanclarından ödün vermeden yaşayabilmelerini, çalışabilmelerini ve eğitim alabilmelerini sağlamak; insan hak ve özgürlükleri alanında toplumsal bilincin gelişmesi ve yerleşmesi için eğitim, seminer ve kampanyalar düzenlemek; bu alandaki projelere

202 Haklar, Kalkınma ve Barış için Kadınların Öğrenme Ortaklığı

203 *Women Learning Partnership* doğrudan özellikle İslam üzerine çalışmaz, ama faaliyet gösterdiği 20 ülkeden Brezilya ve Hindistan dışında tümü nüfusun çoğunluğu Müslüman olan ülkelerdir. <http://www.learningpartnership.org/>. (erişim tarihi: 07.08.2017)

204 Moghadam, V.M., *Globalization and Social Movements: Islamism, Feminism and The Global Justice Movement*, UK: Rowman&Littlefield Publishers, 2009, s. 143.

205 a.g.m., s. 75. Ayrıca örgüt sekiz dile çevrilen, *Claiming Our Rights: A Manual for Women’s Human Rights Education in Muslim Societies* adında bir kitap da çıkarmıştır.

206 <http://ak-der.org/tarihcemiz> (erişim tarihi: 09.06.2018)

destek vermek; mevcut yasal engelleri aşmak için yasa önerileri hazırlamak; yasalarda kadınlar lehine yapılan değişikliklerden toplumu haberdar etmek ve kadınlara hak arama mücadelelerinde yasal destek sağlamak²⁰⁷ olarak tanımlanmıştır. Derneğin toplumsal cinsiyet konusundaki bakışı²⁰⁸ “cinslerin eşitliği” vurgusu yerine “cinslerin birbirinin tamamlayıcısı” olduğu vurgusunu içermektedir.

Dernek tüzüğü²⁰⁹nün 3.maddesinde kadınların kişilik haklarına (eğitim, çalışma, kariyer yapma vb.) yapılabilecek her müdahaleyi önlemenin amaç olduğu belirtiliyor. Bu bağlamda derneğin gündeminde çoğunlukla başörtüsü ile ilgili yasakların ve engellerin kaldırması olduğunu görüyoruz.²¹⁰ Ayrıca, 1998’den bugüne başörtüsü yasağı nedeniyle hak kaybına uğramış 1200’den fazla kadının davasını takip edilmiştir. Tüm bunlara ilâve olarak başörtüsü yasağına karşı basın açıklamaları, seminerler, miting ve toplantılar düzenlenmiştir.²¹¹

AK-DER, 2003 yılında İslâmcı kadınlar arasında kurulan ‘Buluşan Kadınlar Platformu’²¹² tarafından başlatılan ‘Başörtülü Aday Yoksa Oy da Yok!’ kampanyasına²¹³ destek vermiştir. Kampanya, “henüz zamanı olmadığı”, “kampanya içinde ‘feminist’ kadınların da bulunduğu”, “başörtülü aday ısrarının, modernist diskurunu yaptığı gibi başörtülülere totalleştirici bir etki yarattığı” ve “oy vermemenin diğer partileri güçlendireceği”²¹⁴ gibi gerekçelerle dindar kesimden de oldukça fazla kişiden ve gruptan eleştiri de almıştır.

Bugün ise AK-DER, KADEM’in kurulmasından sonra genelde faaliyetlerini KADEM’in projelerine destek vererek devam ettirmektedir.²¹⁵ Nitekim, AKDER, KADEM tarafından yürütülen “Türkiye - Avrupa Sivil Toplum Kuruluşları Ortaklığı ve İşbirliği Konseyi”²¹⁶ projesine destek vermiş ve Temmuz 2017 tarihinde Hayat Sağlık ve Sosyal Hizmetler Vakfı’nın organize ettiği “Değişen Dünyada Müslüman Kadınlar Sempozyumu”na katılmışlar. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı koordinatörlüğünde düzenlenen “Kadına Yönelik Şiddet İzleme Komitesi” toplantılarında da yer almışlar. Birleşmiş Milletler’de Danışman Statüsü olan AK-DER herhangi bir izleme ya da gölge rapor yayınlanmamıştır.

Başkent Kadın Platformu (BKP)

Başkent Kadın Platformu, din temelli kadın örgütleri arasında en eskilerinden biridir. 1995 yılında Ankara’da kurulmuştur. Kuruluşunda Türkiye’deki başörtüsü yasakları belirleyici olmuştur.

207 <http://ak-der.org/misyon-vizyon> (erişim tarihi: 09.06.2018)

208 8 Mart 2018 Dünya Kadınlar Günü bildirisi <http://ak-der.org/blog/8-mart-dunya-kadınlar-gunu-bildirisi> (erişim tarihi: 09.06.2018)

209 <http://ak-der.org/akder-tuzuk> (erişim tarihi: 09.06.2018)

210 Örneğin yayınları arasında “Teorinin Raconunu Bozan “Başörtüsü”, “Bir Direnişin Anatomisi; Başörtüsü-Kamusal Alan İlişkisi”; “Örtülemeyen Sorun Başörtüsü” dikkati çekmektedir. <http://ak-der.org/blog/arastirma-raporlari> (erişim tarihi: 09.06.2018)

211 <http://ak-der.org/blog/faaliyetler>(erişim tarihi: 09.06.2018)

212 2003 yılından bu yana dindar Müslüman kadınlardan oluşan çeşitli dernek ve vakfın bir araya gelerek oluşturduğu, belli aralıklarla toplantılar ve kampanyalar düzenleyen bir yapılanmadır. 2003 yılından bu yana kadınları bir araya getiren toplantılar da düzenlemiştir. Sadece *Buluşan Kadınlar*’a açık bir blog aracılığıyla da sürekli kadınlar arasında kadın hakları ya da güncel sosyal, siyasal konulara ilişkin tartışmalar yürütülmektedir.

213 <https://basortuluadayoksaoydayok.wordpress.com/2011/04/13/basortulu-kadınlari-yok-sayanlari-biz-de-yok-sayıyoruz/> (erişim tarihi: 09.06.2018)

214 Bu tartışma için bkz. Sibel Eraslan, “Kadınlar oy verecek mi?”, <http://www.stargazete.com/yazar/sibel-eraslan/kadınlar-oy-verecek-mi-haber-338789.htm>. (erişim tarihi: 09.06.2018)

215 Örneğin AK-DER, KADEM tarafından düzenlenen “Toplumsal Cinsiyet Adaleti Kongresi”nin aktif katılımcılarından. <http://ak-der.org/blog/toplumsal-cinsiyet-ve-adaleti-kongresi> (erişim tarihi: 09.06.2018)

216 Proje konusunda bilgilendirme KADEM’le ilgili bölümde yapılacaktır.

Başkent Kadın Platformu’nun vizyonunu “*Geleneksel kadın imajını pekiştiren dini yorumlardan, anlayış ya da kabullerden ve modern toplumda dindar kadınlara uygulanan ayrımcılıklardan kaynaklanan sorunların çözümü*”²¹⁷ olarak belirlenmiştir. Bu vizyon tanımının iki anlamı vardır. Platform hem kadınları ikincilleştiren dinî yorumlarla hem de laik hukuk dolayısıyla dindar kadınların uğradığı ayrımcılıkla eşgüdümlü mücadele etmeyi hedeflemektedir.

2013 yılında kadın istihdamına ilişkin yayınladığı raporda,²¹⁸ kadın istihdamına neden gerek duyulduğunu ve kadınların istihdama katılımını artırılması için çözüm önerileri dile getirilmektedir. Bu bağlamda önerileri şunlar: ev hanımlığı övülmemeli; *Devlet Memurları Kıyafet Yönetmeliği* kaldırılmalı; aileye ilişkin yükümlülükler kadın ve erkeğin ortak sorumluluğu olarak vurgulanmalı; aile ve çocuk bakımı yetiştirilmesiyle ilişkili idarî söylem kadın kelimesiyle değil “ebeveyn” kavramıyla gerçekleştirilmeli; *İnsan Hakları Kurulu* ve oluşma aşamasındaki *Ayrımcılıkları İzleme Kurulu* tüm kamu ve özel sektör kurumlarını kadın sorunlarını ve tüm ayrımcılık ve eşitsizlikleri temel çalışma konuları arasında sayarak titiz incelemelerle denetlemelidir.

Başkent Kadın Platformu tarafından yayınlanan *Kadına Yönelik Şiddet Raporu*²¹⁹ KADEM tarafından İstanbul Sözleşmesi ve 6284 Sayılı kanun kapsamında kadına yönelik şiddete karşı yürütülen çalışmalar ve uygulama alanlarını değerlendiren toplantıya platformun sunduğu görüşleri içermektedir. Rapor, öncelikle, *Kadın Sığınma Evleri*’nin isminin *Kadın Konukevleri* olarak değiştirilmesini eleştirerek başlıyor. *Konuk evleri* ibaresinin kadın sığınma evlerinin kapsadığı anlamı tam olarak karşılamadığını ve bu iki ayrı ifade tarzının İstanbul Sözleşmesi’yle iç yasalarımızın uyumunun sağlanabilmesi ve karışıklığın önüne geçilebilmesi için ayrıştırılmasının daha doğru olduğu belirtiliyor. Bu bağlamda Şiddet Önleme ve İzleme Merkezi -ŞÖNİM’e ilişkin aşağıda sıralanan öneri ve eleştirileri dile getiriyor. Bunların başında ŞÖNİM’lerin sayısının ve personel sayısının artırılması yer alıyor. Ayrıca Rapor ŞÖNİM’lere ulaşımın kolay olması, gizlilik konusunda daha dikkatli olunması, başvuruların karakola yönlendirilmemeleri, 6284 sayılı yasada yer alan tedbir ve destek hizmetlerinin hayata geçirilmesi, şiddete uğrayan kadınlara psiko-sosyal destek verilmesi, meslek edindirme kurslarının açılması, ŞÖNİM mekânlarının engelli erişilebilirliği, yaşlı, hamile, yeni bebekli, sığınmacı/mülteci, okur-yazar olmayan, Türkçe konuşamayan, çatışma ortamından gelen kadınlar gibi özel ihtiyaç sahibi ve şiddete hassas grup kadınlara hizmet üretecek biçimde düzenlenmesi gibi talepleri de içeriyor.

Başkent Kadın Platformu’nun başından beri içinde bulunduğu ve organizasyonunda etkin rol aldığı toplantılar “*Kadın Buluşmaları*”dır. Bu buluşmalar 2003 yılı ile 2010 yılları arasında Türkiye’nin farklı şehirlerinde toplam 10 toplantı yapılmıştır.²²⁰ Bu bölümde ele aldığımız AK-DER, Hazar ve Hekva gibi dernekler de “*Buluşan Kadınlar*” başlığıyla yapılan toplantılara katılan başlıca örgütlerdir.

217 <http://www.baskentkadin.org/tr/?p=167> (erişim tarihi: 09.06.2018)

218 a.g.m.

219 *Kadına Yönelik Şiddet ve Çocuk İstismarı (2016)*, <http://www.baskentkadin.org/tr/?p=938>. (erişim tarihi: 09.06.2018)

220 Platformun sayfasında bunlardan 7’sinin gündemine ilişkin bilgi bulunabiliyor. <http://www.baskentkadin.org/tr/?p=938>. (erişim tarihi: 09.06.2018)

Eylül 2003 tarihinde Ankara’da yapılan ilk toplantı gündeminde CEDAW konusunda bilgi alış-verişi, başörtüsü ile ilgili iç hukuktan kaynaklanan sıkıntılar ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesine başvuru süreci hakkında bilgilendirme gibi konular yer almış.²²¹

Platform’un “Açıklamalar” bölümünde toplumsal cinsiyetle ilgili öne çıkan başlıklar örgütün gündemi hakkında daha detaylı bilgi vermektedir.

Gökkuşuğu İstanbul Kadın Platformu (GİKAP)

1995 yılında kurulan GİKAP, bünyesinde *STK Türkiye Aile Platformu/TURAP*, *Türkiye STK Çocuk ve Genç Platformu* ve *Türkiye Gençlerarası İletişim Platformu*’nun ve ayrıca kadın örgütlerinin de olduğu bir çatı örgüttür. Platformun vizyonu “*gönüllü kadın kuruluşlarının öncelikle kadın ve aile eksenli olmak üzere ortak paydalar çerçevesinde, proje ve politikaların üretim süreçlerinde aktif rol oynamalarını sağlamak, kadından topluma kadın bakış açısıyla küresel düşünüp yerel ve özgün çözümler üretmek*” olarak tanımlanmıştır.²²² Misyonunda yer verilen konular ise şöyle sıralanıyor:²²³ *Kadınların aile içinde, ekonomik, sosyal ve kültürel hayatta üretken bireyler olmalarını desteklemek; temel hak ve özgürlüklerin toplumda yaygınlaşmasını sağlamak; yaşam boyu eğitimi teşvik etmek; çeşitli sebeplerle aile kurumu dışında kalmış bireylerin (huzurevi, yetiştirme yurdu, sığınma evi vb.) yaşam koşullarını iyileştirmek; aile destek hizmetlerini toplumda yaygınlaştırmak; kadın ve aileyle ilgili olarak hayatı anlamlandıran her konuyu (sağlık, hukuk, çevre, sanat, spor, medya, etik değerler vb.) çalışma sahası içinde kabul etmek; kadın STK’ları desteklemek ve verimliliği artırmaya yönelik proje ve programlar uygulamak; öz değerlerimizi muhafaza etmek, ulusal ve uluslararası platformlarda tanıtmak amacıyla çalışmalar yürütmek.*

Görüldüğü üzere GİKAP, kendisi gibi bir platform olarak hareket eden ve temelde Ankara’da faaliyet gösteren ve kadın haklarını aile odaklı ele alan bir çatı örgüttür. Örgüt komisyonları içinde aile komisyonu ilk sırada yer almakta, kadın komisyonu hemen onun ardından gelmekte ve onu da çocuk komisyonu takip etmektedir. İslâmî geleneğe göre “aile olmadan toplum, toplum olmadan da aile olmaz” anlayışını benimsemektedir. GİKAP, kadının aile içinde güçlendirilmesiyle ‘öz değerlerimizi muhafaza etmek’ arasında doğrusal bir ilişki kuruyor. Bu nedenle GİKAP’ın projeleri de çoğunlukla bu konuyla ilgilidir. Örneğin GİKAP, 2013-2015 yılları arasında Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı ile birlikte “*Aile Odaklı Medya İzleme ve Değerlendirme Projesi*”ni yürütmüştür.

GİKAP için aile içi şiddet de önemli bir gündemdir. GİKAP, Aralık 2015’te “*Çocuk ve Kadınlara Yönelik Şiddet Hareketiyle Töre ve Namus Cinayetlerinin Önlenmesi İçin Alınacak Tedbirler*” konulu 2006/17 sayılı Başbakanlık Genelgesi’nde verilen görev çerçevesinde kadına yönelik şiddet ve töre/namus cinayetleri konusunda KSSGM’nin koordinatörlüğünde gerçekleştirilen “9. Kadına Yönelik Şiddet İzleme Toplantısı”na katılmıştır.

GİKAP tarafından Aralık 2015’te Aile Akademisi’nden yapılan “Uluslararası Sözleşmelerde Kadın”²²⁴ konulu sunumda CEDAW’a karşı eleştiriler dile getirilmiş ve CEDAW’ın uluslararası bir

221 <http://www.baskentkadin.org/tr/?p=76> (erişim tarihi: 09.06.2018)

222 http://gikap.org/?page_id=14. (erişim tarihi: 09.06.2018)

223 a.g.m.

224 <http://gikap.org/?p=413> (erişim tarihi: 09.06.2018)

metin olmadığı, sadece belli ülkelerin görüşleri temsil ettiği iddia edilmiştir. Özellikle bu anlaşmanın Türkiye’nin ulusal hukukunun da üstünde tanınıyor olmasının sakıncalarına değinilmiştir. Örneğin CEDAW Madde 5’te “Kadın ve erkeğin kalıplaşmış rollerine dayalı önyargı, geleneksel ve diğer bütün uygulamaların ortadan kaldırılmasını sağlamak amacıyla kadın ve erkeklerin sosyal ve kültürel alanda davranış kalıplarını değiştirmek” ifadesinin “sen böyle kalamazsın, kadın ve erkek olarak senin değerlerinin, kültürünün, dininin tanımladığı bir takım şeyler varsa bunların değiştireceğim ve sende değiştirmek için gerekli yasal önlemini alacaksın” anlamına geldiği iddia edilmiştir. Diğer taraftan yine CEDAW’da öngörülen kız-erkek karma eğitimin teşvik edilmesinin bazı sakıncaları olabileceği de belirtilmiştir. İstanbul Sözleşmesini esas alarak 2012’de 6284 Sayılı Aileyi Koruma ve Kadına Şiddeti Önleme Kanunu çıkarılmış olmasının ertesinde *haya-edep-namus* kavramlarının soyut kavramlar olarak tanımlanması ve Türk Ceza Kanunu’ndan çıkarılması gibi konular da dile getirilmiştir.

GİKAP tarafından hazırlanarak T.C. Başbakanlık Kadın Statüsü Genel Müdürlüğü’ne sunulan “*Toplumsal Cinsiyet Eşitliği*” raporunda²²⁵ derneğin kadın-erkek eşitliğine bakış açısı yer alıyor. Bu raporda bir batı ve batıcılık eleştirisi ile manevî değerlere vurgu yapılıyor; “Manevi dinamiklerine ve kültürel değerlerine bağlı kuruluşlar açısından bir özeleştirme yapacak olursak, genç kızlarımıza ve kadınlarımıza sahip çıkma noktasında maalesef çok geride kaldık” ifadeleri kullanılıyor. Bu bağlamda, “toplumsal cinsiyet eşitliği” de batılı bir kavram olarak değerlendiriliyor. Onun yerine “toplumsal cinsiyet adaleti” kavramı tercih ediliyor. Bu tercihin nedeni ise şöyle açıklanıyor:

“Kadın ve erkek cinsleri arasında, anatomik, fizyolojik, psikolojik vb. açılardan farklılıklar inkâr edilmeyecek bilimsel bir gerçektir. Sivil Toplum Kuruluşları kavramın bu farklılıklar kapsamında revize edilmesi ve tartışılmasında taraf olmalıdır. Toplumsal Cinsiyet Eşitliği (Gender Equality) kavramı yerine, Toplumsal Cinsiyet Hakkaniyeti (Gender Equity) kavramı kullanılarak kadın ve erkeğin farklı ihtiyaçları göz önünde bulundurulmalıdır. Bu bakış açısıyla cinsler arasında sorumluluk, görev ve rol dağılımında hakkaniyet aranmalıdır. Fırsatları kullanma, kaynakların dağılımı ve hizmetlere ulaşmada ayrımcılık önlenmeli, eşitlik ve adalet sağlanmalıdır.”²²⁶

Bu çerçevede, çalışma hayatında da kadın erkek eşitliği de eleştiriliyor. Kadının çalışma hayatındaki sorumluluklarında, kadının biyolojik farklılığının dikkate alınmamasının bebekleri, çocukları mağdur ettiği kadını da; eşitlik adına ezdiği vurgulanıyor. GİKAP manevî değerler vurgusuyla, “STK’lar olarak, değerlerimiz çerçevesinde sağlıklı toplumların birbirlerini tamamlayan özelliklerle yaratılmış kadın ve erkeklerden müteşekkil olduğu noktada savunuculuk çalışmalarına devam etmeliyiz” görüşünü dile getiriyor.

Hanımlar Eğitim ve Kültür Vakfı (HEKVA)

HEKVA tanımladığı misyonu gereği eğitim hizmetlerine yönelik kültürel ve eğitsel çalışmalar yapan bir kadın örgütüdür.²²⁷ HEKVA, özellikle maddi açıdan sorunları bulunan ve bu sebeple eğitimine devam etmekte zorlanan Türkiye’nin farklı illerindeki öğrenciler için yardım kampanyaları

225 Ataseven, G., Ekinci, F., Sözen, A., & Çitil, P., *Toplumsal Cinsiyet Eşitliği*, 2015. <http://gikap.org/?p=101>. (erişim tarihi: 22.06.2018)

226 a.g.m.

227 <http://www.hekva.org.tr> (erişim tarihi: 09.06.2018)

yaları düzenleyen, giysi ve kırtasiye yardımı yapan, gençler için eğitim programları, seminerler düzenleyen, dul ve yetimlerin, yaşlıların, engellilerin ve öğrencilerin hayatlarını iyileştirmeye yönelik aynı ve nakdi yardımlar yapan bir sivil kuruluştur. HEKVA, öğrencilere yönelik eğitim destek programları yanı sıra kadınlara yönelik el sanatları kursları, ailelere yönelik psikolojik ve rehberlik danışma hizmetleri programları düzenlemektedir. Bu tür faaliyetleri ile “hak temelli” çalışan bir sivil örgüt olmaktan çok “sosyal yardım” örgütüne sahiptir. Ama öte yandan diğer kadın örgütleri ile birlikte kadınlar için çalışmalar da yapmaktadır. HEKVA, 2015 yılında KADEM tarafından yayınlanan “İstanbul Sözleşmesi Çalıştay Raporu”na da katkı sağlamıştır. KADEM tarafından, 30 Eylül 2014 tarihinde sivil toplum örgüt temsilcilerinin geniş katılımıyla düzenlenen “Kadına Yönelik Şiddet ve Aile İçi Şiddetin Önlenmesinde İstanbul Sözleşmesi Çalıştayı”na da katılmıştır.²²⁸

Hazar Eğitim Kültür ve Dayanışma Derneği

Hazar, 1993 yılında kadınların eğitimi üzerine odaklanan çalışmalar yapmak üzere kuruldu. Hazar’ı hak temelli kadın örgütleri içinde ele almama rağmen, bu örgütün doğrudan hedefi kadın hakları savunuculuğu değildir. Bu örgütün temel amacı kadın hakları savunuculuğundan önce, kadınları eğitmektir. Bu eğitim de geleneksel İslâmî akımların tümünde olduğu gibi toplumsal düzenin devam edebilirliği açısından kadının değil “anne”nin eğitimi vurgular. Anne eğitimi, buna bağlı olarak çocuğun iyi yetişmesi ve neticede istikrarlı toplum arasında kurulan doğrusal ilişki verilen eğitimlerin temel çerçevesini belirler. Ancak, bu gruplar içinde yer alan kadınların önemli bir kısmı anneliği sadece ev içini düzenlemek değil, toplumun bütünü düzenlemek olarak da algılamaktadır. Bu tutumun kadınların hem kamusal hayatlarını hem de farkındalıklarını arttırmak açısından dönüştürücü bir etkisi olmuştur. Toplumun tümüne annelik yapmak üzerinden şekillenen bu “eğitme” misyonu, toplumu organikleştiren, kendine de kadın olarak o organik yapı içinde ‘düzenleyici’ rol atfeden anlayışı yansıtır.²²⁹ Başörtüsü ile ilgili çalışmalar Hazar için önemli olmuştur.²³⁰ Hazar Derneği’nin önemli faaliyetlerini şöyle özetleyebiliriz:

- 2010 yılında Anayasa’nın 10. maddesinde yer alan “Kadınlar ve erkekler eşit haklara sahiptir. Devlet, bu eşitliğin yaşama geçmesini sağlamakla yükümlüdür” hükmü vurgulanarak Diyanet İşleri Başkanlığı’nda hem çalışan düzeyinde hem de yönetici kademedeki kadın sayısının artırılmasını içeren bir dilekçe hazırlanmıştır. “Olumlu ayrımcılık” uygulanması talebini de içeren dilekçe, birçok kadın örgütü tarafından imzalanmış ve Diyanet İşleri Başkanlığı’na sunulmuştur.²³¹
- Kadınların camilere daha rahat gidebilmesi için sürdürülen çalışmalara destek vermiştir.
- 2014 ve 2015 yıllarında Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı bünyesinde yürütülen “Aile İçi Şiddet ile Mücadele Projesi” kapsamında Hazar “Wo/Men for Women” projesini yürütmüştür.²³²

228 HEKVA, *İstanbul Sözleşmesi Çalıştay Raporu*, 2015. <http://www.hekva.org.tr/etkinlik/istanbul-sozlesmesi-calistay-raporu>. (erişim 23.06.2018)

229 Yılmaz, Z., *Dişil Dindarlık: İslâmî Kadın Hareketinin Dönüşümü*, Ankara: İletişim Yayınları, 2015. s. 25.

230 Hazar Eğitim Kültür ve Dayanışma Derneği, *Türkiye’nin Örtülü Gerçeği; Başörtüsü Yasağı Alan Araştırması*, 2007. <http://www.hazarderneği.org/turkiyenin-ortulu-gercegi/>. (erişim tarihi 22.06.2018)

231 *Diyanette Üst Düzey Çalışan Kadın Sayısının Artırılması Talebi*, <http://www.hazarderneği.org/diyanet-kadin-yonetici-2/>(erişim tarihi 22.06.2018)

232 <http://www.hazarderneği.org/women-for-women-3/>(erişim 23.06.2018)

- 2016 yılında “Avrupa’da Kadın Olmak: Riskler, Fırsatlar Kazanımlar” başlıklı bir Çalıştay yapılmıştır.²³³

İstanbul Kadın ve Kadın Kuruluşları Derneği (İKAD-DER)

İKADDER, İstanbul’da çeşitli alanlarda topluma hizmet veren kadınlar ile gönüllü kadın kuruluşlarının başkanları, üyeleri ve gönüllülerinin bir araya gelmesi ile kurulmuştur.²³⁴

İKAD-DER bünyesinde kadın-erkek eşitliğinden ziyade genel olarak aile ve toplum içerisinde kadınların statüsünün geliştirilmesi ve çeşitli konular hakkında kadınların bilinçlendirilmesine yönelik çalışmalar yapılmıştır. Dernek tüzüğü’nün ikinci maddesinde derneğin amacı “Kadını/ aileyi doğrudan veya dolaylı olarak ilgilendiren konularda faaliyet gösteren kişi, kurum ve kuruluşlarla dayanışma içinde olmak ve kadın sivil toplum kuruluşlarının, kadınların ve aile kurumunun statüsünü yükseltme çalışmalarına destek verilmesi” olarak belirtiliyor.²³⁵ Ayrıca yapılan projelere bakıldığı zaman bu amaç açık bir şekilde gözlenmektedir. İKADDER’in yaptığı önemli projeler şöyle özetlenebilir:

Ailemiz Projesi: Bu projeye amaçlanan, bilinçli medya izleyicisi oranını artırmak, toplumun taraflarını temsil eden sivil bir inisiyatif oluşturmak, bireylerin ilgili kişi/kurum/kuruluşlara yayınlarla ilgili olumlu/olumsuz tepkilerini göstermelerinde rehberlik etmek, böylece öncelikle çocuklar olmak üzere aile kurumunu korumak, desteklemek ve değer kaybını önlemektir.²³⁶

Kadın Sağlığı Eğitimi Programı: Eğitim, kadınların ve ailelerinin yaşam ortamlarını iyileştirecek temel koruyucu sağlık davranışlarının geliştirilmesi ve sağlık kurumlarından koruyucu sağlık hizmet talep bilincinin artırılması amacıyla oluşturulmuştur.²³⁷

Kadına Şiddete Karşı Müslümanlar İnisiyatifi (KŞKMİ)

KŞKMİ kadınlara karşı şiddetin önlenmesine yönelik İslâmî bir söylem ve perspektif geliştirmek amacıyla ile 2013 yılının Şubat ayında İstanbul’da, kendini öncelikli olarak Müslüman kimliği ile tanımlayan bireyler tarafından meydana getirilen bir oluşumdur. KŞKMİ kadınların erkeklerle eşit ve denk yaratıldığına inanan kadınlardan oluşmaktadır. Amaçları, kadınların sadece kadın olmalarından dolayı uğradıkları eşitsizlik, ayrımcılık ve şiddetle mücadele etmektir.²³⁸ Genel olarak kadınlara yönelik şiddetin İslâmî referanslarla meşrû gösterilmeye çalışılmasına karşı çıkmayı amaçlamaktadırlar. İslâm’da genel olarak kadının yerinin erkeğe göre daha çok konuşulmasına karşı çıkmaktadırlar ve bu kapsamda erkek rollerin konuşulması ve ailenin erkekleri de içine alan biçimde daha kapsamlı bir şekilde ele alınmasını amaçlayan bir forum düzenlemişlerdir.²³⁹ Bu çalışmalarla amaçlanan, ahlâkın sadece kadınlar üzerinden tanımlanmasına karşı çıkmaktır. Bunun tacizde tahrik indirimi yapılmasına sebebiyet verdiği belirtilmektedir. Şiddetin engellenmesi için en etkili yolun caydırıcı cezalar verilmesi ve uygulanmasını talep edilmektedir. Şiddet

233 <http://www.hazardernei.org/avrupada-kadin-olmak-2> (erişim tarihi 22.06.2018)

234 <http://ikadder.org/biz-kimiz/> (erişim tarihi 22.06.2018)

235 <http://ikadder.org/tuzuk/> (erişim tarihi 22.06.2018)

236 <http://ikadder.org/kategoriler/ailemiz-p/> (erişim tarihi 22.06.2018)

237 <http://ikadder.org/stklara-yonelik-sekreteryaya-egitimi/> (erişim tarihi 22.06.2018)

238 <http://kskmi.com> (erişim tarihi 22.06.2018)

239 <http://kskmi.com/basindan/> (erişim tarihi 22.06.2018)

gördüğü için kocasını öldüren kadınların meşrû müdafaa hakkından yararlanmaları gerektiğini belirtilmektedir. Bu konuda hukukun cinsiyet ayrımcı kararlar aldığını söylemektedirler.

Kadınlara karşı şiddetin önlenmesi amacıyla seslerini özellikle erkeklere daha geniş ölçüde duyurmak için Cuma hutbesi atölyesi²⁴⁰ düzenlenmiştir. Kadına şiddete karşı Cuma hutbesi adlı hazırlanan videoda²⁴¹ ayetler referans gösterilerek kadınlara yönelen şiddete karşı çıkılmaktadır.

Camilerde kadınların da ibadet edebilmesinin koşullarının oluşturulmasını talep etmektedirler.²⁴² Öte yandan pembe otobüs uygulamasını, *Başkent Kadın Platformu* ve burada ele aldığımız dindar Müslüman kadınların oluşturduğu bir diğer sivil örgüt olan İlke Kadın İlim Kültür ve Dayanışma Derneği (İLKDER) ile birlikte protesto etmişlerdir.²⁴³

KŞKMİ “Suriyeli Kadın Ticaretine Hayır!” kampanyası yaparak Suriyeli kadınların yeterli-koruma ve desteğe sahip olmamasından ötürü karşılaştıkları istismar, açlık, tecavüze dikkat çekmeye çalışmışlar.²⁴⁴ Özellikle Suriyeli kadınlarla yapılan yasa dışı evliliklerin iyilik ve yardım gereksinimiyle meşrûlaştırıldığını belirtiyorlar. Bunların önüne geçme sorumluluğunun devlet ve aynı zamanda sivil toplum kuruluşlarında olduğu belirtilip, devleti sorumluluklarını yerine getirmeye davet ediyorlar.

KŞKMİ oldukça genç ve küçük bir grup; ama şiddet konusundaki çıkışlarıyla dikkat çekiyor ve etki yaratıyorlar. Grubun içinde kendisini feminist olarak tanımlayan aktivist kadınlar da var.

Kadın ve Demokrasi Derneği (KADEM)

KADEM, 2013 yılında kurulan ve dernek statüsünde olan bir kuruluştur. KADEM’in amacı kendi sayfasında “Kadınların sosyo-kültürel, ekonomik ve siyasal hayata aktif katılımlarını sağlayarak, kadınların demokratik haklarının bilincinde olmalarını destekleyici, mesleki gelişimlerine yönelik projeler ve aktiviteler gerçekleştirerek; araştırma, inceleme ve yayın çalışmalarını teşvik etmek, yürütmek ve yaymayı amaçlamaktadır”²⁴⁵ şeklinde açıklanmıştır.

KADEM’in faaliyetleri din ve vicdan özgürlüğü ile toplumsal cinsiyet eşitliğinin bir arada hayata geçirilmesi ile doğrudan ilgili değildir. KADEM ulusal ve uluslararası düzeyde her tür kadın sorunu ile ilgili çalışmalar yapmaktadır.

- KADEM, BM tarafından her sene düzenlenen Kadının Statüsü Komisyonu toplantılarına, 2013’ten beri düzenli bir şekilde katılmaktadır ve 2016 yılında Birleşmiş Milletler Kadının Statüsü Komisyonu 61. oturumu üzerine bir gözlem raporu yayınlamıştır.²⁴⁶

240 <http://kskmi.com/basindan/> (erişim tarihi 22.06.2018)

241 a.g.m.

242 <http://kskmi.com/kadinlar-camilerin-neresinde-tartismalar-oneriler/>(erişim tarihi 22.06.2018)

243 <http://kskmi.com/baskent-kadin-platfomu-ve-ilkder-pembe-alanlara-sikismayi-reddediyoruz/>(erişim tarihi 22.06.2018)

244 *Suriyeli Kadın Ticaretine Hayır*, <http://bianet.org/biamag/kadin/153142-siddete-karsi-musulmanlar-suriyeli-kadin-ticaretine-karsi-bulusuyor> (erişim tarihi 22.06.2018)

245 Sümeyye Erdoğan Bayraktar KADEM Başkan Yardımcısı, <http://kadem.org.tr/kadem-hakkinda/>(erişim tarihi 22.06.2018)

246 KADEM, *BM Kadının Statüsü Komisyonu 61. Oturumu Gözlem Raporu*, New York, 2016a. http://kadem.org.tr/wp-content/uploads/2018/01/BM_61_Oturum_Rapor.pdf (erişim 23.06.2018)

- KADEM 2016 yılında Türkiye’nin CEDAW Komitesi’ne Sunduğu 7. Periyodik Rapor kapsamında, diğer STK Gölge Raporu’ndan ayrı bir Gölge Raporu hazırlamıştır²⁴⁷. Raporun içeriği *Hukuk ve Hukuksal Eşitlik, Kadın Eğitimi, Siyasete ve Karar-Alma Sürecine Katılım, Çalışma Yaşamı ve İstihdam, Kadın Yoksulluğu, Kadına Yönelik Şiddet, Kadın Sağlığı, Mülteci Kadınlar, Dezavantajlı Kadınlar* başlıklarını içermektedir. Bu başlıklar içinde Türkiye’de din ve inanç özgürlüğü ile toplumsal cinsiyet eşitliği normlarının birlikte uygulanması gereklerine ilişkin bir içerik bulunmamaktadır.
- KADEM’in “İslam dini ve kadın” üzerine az sayıdaki faaliyetlerine örnek vermek gerekirse Şubat 2016’da İslam Aile Hukuku’nda Kadın Semineri; 2014 yılında “Semâvî Dinlerde Kadın Tasavvuru” seminerini ve başörtüsü meselesi üzerine ise “28 Şubat’la Hesaplaşmak” başlıklı yaptığı toplantıyı örnek gösterebiliriz.

3. Hak Temelli İzleme Yapan Yerel STK’ların Toplumsal Cinsiyet Eşitliği İzleme Kapasiteleri

Din ve inanç özgürlüğü bağlamında hak temelli çalışma yapan önemli sivil örgütlerin gündemlerine toplumsal cinsiyet eşitliğinin ne ölçüde içerildiği de çalışmamız açısından önemli bir konudur. Bu tür örgütlerin önde gelenlerini ele alacağız. Ele aldığımız üç sivil örgüt de tüzüğünde ya da amaçları arasında “insan hakları çalışmaları”nı saymaktadır.

İHH-İnsani Yardım Vakfı

İHH- İnsani Yardım Vakfı kendi ifadeleriyle “*bölge, din, dil, ırk ve mezhep ayrımı yapmaksızın dünyanın herhangi bir yerinde sıkıntıya düşmüş, felakete uğramış, zulüm görmüş, aç ve açlıkta kalmış; savaş, tabii afet gibi sebeplerle mağdur olmuş, yaralanmış, sakat kalmış; evsiz, yurtsuz, tüm insanlara insani yardım ulaştırmak ve bu insanların temel hak ve hürriyetlerinin ihlal edilmesini önlemek üzere*” 1992 yılından bu yana çalışmaktadır. Gönüllü faaliyetlerle başlayan ve 1995 yılında kurumsallaşan bu çalışmalar kısa sürede 5 kıtada 135 ülke ve bölgeye yayılmıştır.²⁴⁸ Vakıf özellikle savaş ve savaşın etkisinin sürdüğü bölgelerde; afet bölgelerinde ve yoksulluk olan ülke ve bölgelerde faaliyet yürütmektedir. Vakfın, Birleşmiş Milletler Ekonomik ve Sosyal Konseyi (ECOSOC) danışman statüsünde üyeliği; İslam İşbirliği Teşkilatı (OIC) danışmanlık statüsünde üyeliği; İslam İşbirliği Teşkilatı İnsani Fonu (OICHF) meclis üyeliği; İnsani Forum (THF) üyeliği; İslam Dünyası Sivil Toplum Kuruluşları Birliği (İDSB) üyeliği; Türkiye Gönüllü Teşekküller Vakfı (TGTV) üyeliği; Uluslararası Gönüllü Kuruluşlar Konseyi (ICVA) üyeliği bulunmaktadır.

Örgüt yönetiminde hiç kadın bulunmamaktadır²⁴⁹ İHH içinde çalışan bir Kadın Kolları vardır ve gönüllü faaliyetlerin büyük kısmı da zaten kadın kolları tarafından gerçekleştirilmektedir.

İHH’nin toplumsal cinsiyet odaklı çalışmaları çok sınırlıdır. İHH içindeki az sayıda kadın yönetici vardır ve bunlardan bir de İHH İnsani Yardım Vakfı Yurtdışı Kaynak Oluşturma Koordinatörü-

247 KADEM, *Türkiye’nin CEDAW Komitesi’ne Sunduğu Yedinci Periyodik Rapor için STK Gölge Raporu*, 2016b. <http://kadem.org.tr/tr/wp-content/uploads/2016/09/CEDAW-Raporu-KADEM.pdf>. (erişim 17.06.2018)

248 <https://www.ihh.org.tr/hakkimizda> (erişim tarihi 22.06.2018)

249 Sunar, L., *Türkiye’de İslami STK’ların Kurumsal Yapı ve Faaliyetlerinin Değişimi*. Kurumsal Yönetim Akademisi Araştırma Raporları 1, İstanbul., 2018. <http://kurumsalyonetim.org/tr/yayinlar/turkiyede-islami-stklar-in-kurumsal-yapi-faaliyetlerinin-degisimi>. (erişim tarihi: 17.06.2018)

dür.²⁵⁰ İHH Somali’de “Kadın Eğitim Enstitüsü” açmış ve bu proje 2006 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü’nün “gerçekleştirilmiş en iyi proje” ödülüne layık görülmüştür.²⁵¹

İnsan Hakları ve Mazlumlar için Dayanışma Derneği (MAZLUMDER)

MAZLUMDER, 1991 yılında insan hakları odaklı çalışmayı hedefleyen bir sivil toplum kuruluşu olarak kurulmuştur. MAZLUMDER amacını şöyle tanımlıyor: “Her türlü zulmün kaldırılması ve yeryüzünde tüm haksızlıkların son bulması için çalışmayı, insan olarak var olmanın ve insanca yaşamının bir gereği olarak kabul etmektedir. Bu konuda hiçbir ayrıma gitmeksizin, kim tarafından ve kime karşı yapılırsa yapılsın, her türlü haksız muameleye karşı çıkmanın, işkence, aşağılama ve tecavüze karşı mücadele vermenin gerekliliğinden hareketle çifte standartsız bir insan hakları mücadelesinin önemine inanmaktadır.”²⁵²

MAZLUMDER’in genel merkezi İstanbul’dadır. Adana, Adıyaman, Ağrı, Akyazı, Ankara, İstanbul, Kayseri, Konya, Malatya, Mardin’de ise şubeleri bulunmaktadır. Bütün şube başkanları erkektir. Genel yönetim kurulu asıl üyeleri arasında 1 kadın, yedek üyelerinde yine 1 kadın bulunmaktadır. MAZLUMDER’in faaliyetleri içinde kadın sorunları ile ilgili çok sayıda çalışma vardır. Mülteci kadınlara, Ezidi kadınlara ve genel olarak kadınlara yönelik şiddet, erken yaşta evlendirilme, imam nikâhı, İslâmî kuralların erkek egemen tarzda yorumlanmasına eleştiri gibi konularda örgütün çalışmaları mevcuttur. MAZLUMDER’in din ve inanç özgürlüğü ile toplumsal cinsiyet eşitliğinin birlikte ele alınması ile ilgili çok fazla çalışması yoktur.

MAZLUMDER 2011 öncesinde çalışmalarının önemli bir kısmı başörtüsü ile ilgilidir. 2011’de başörtüsü üzerine yazdığı raporda Türkiye’de kadın istihdamının AB ve AGİT ülkelerinin çok gerisinde olmasını başörtüsü yasaklarıyla ilişkilendirmiştir. Ayrıca CEDAW’ın 46. oturumunda çalışma yaşamında başörtülü kadınların uğradığı ayrımcılıkların kaldırılmasına yönelik talebi de raporda belirtilmiştir.²⁵³

Özgür Düşünce ve Eğitim Hakları Derneği (ÖZGÜR-DER)

Özgür-Der insan haklarını İslami bir perspektiften ele almaktadır. Hedefini Özgür-Der internet sitesinde şöyle ifade ediyor: “Özgür-Der Türkiye’de ve tüm dünya genelinde yaşanan zulümlere, haksızlıklara ve adaletsizliklere İslami kimliği esas alan bir perspektifle tavır almayı ibadet bilen bir anlayışın temsilcisidir. En büyük zulüm insanın insanlara kulluğa zorlanmasıdır.”²⁵⁴ Özgür-Der kendisini emperyalizm karşıtı bir dernek olarak tanımladığından insan haklarını batılı bir terminoloji üzerinden açıklamayı da reddediyor. Bu anlamda İslâmî kimlikten yalıtılmış bir insan hakları mücadelesinin mümkün olamayacağını ifade ediyor.²⁵⁵

Özgür-Der’in yönetiminde hiç kadın yok. Özgür-Der’in toplumsal cinsiyet odaklı çalışmaları ise sadece iki konuyu içeriyor: Biri başörtüsü, diğeri ise aile. Başörtüsünün ise bir bireysel tercih ya da kadın hakkı meselesi olarak ele alınmasına kesinlikle karşı çıkılıyor. Aile ve aile değerleri

250 Bu görevi yürüten Nalan Dal’dır.

251 <https://www.ihh.org.tr/hakkimizda> (erişim tarihi 22.06.2018)

252 <http://www.mazlumder.org/tr/main/pages/hakkimizda-biz-kimiz/65> (erişim tarihi 22.06.2018)

253 MAZLUMDER.(2011a).*Türkiye’de Dini Ayrımcılık Raporu*. İstanbul: MAZLUMDER. <http://istanbul.mazlumder.org/tr/main/yayinlar/yurt-ici-raporlar/3/turkiyede-dini-ayrimcilik-raporu/577>.(erişim tarihi: 23.06.2018) .

254 http://www.ozgurder.org/news_print.php?id=542 ,(erişim tarihi: 23.06.2018)

255 a.g.m.

tüm İslâmî temelli örgütlerde görüldüğü üzere dindarlığın temeli olarak ele alındığı için kadın bağlamında en çok vurgulanan konu.

Alevi Dernekleri Federasyonu

Alevi Dernekleri Federasyonu tamamen inanç temelli bir örgütlenmedir. Birçok Alevi Derneği’nin bir araya gelmesiyle oluşur.²⁵⁶ Zaten kendi internet sitesinde de amacını açıklarken: “Alevi Dernekleri Federasyonun Örgütlülüğü temelde inanç eksenlidir, herhangi dernek ve kurumla birlikte hareket ederken mutlaka Alevilik ilkeleri doğrultusunda hizmet vermesi gerekir”²⁵⁷ ibaresine yer vermiştir. Bu nedenle gündemleri de Cemevleri’nin hukukî statüye kavuşturulması ve zorunlu din derslerinin kaldırılması gibi temalardan oluşmaktadır.

Alevi Dernekleri Federasyonunda genel başkan genel başkan yardımcıları ve yönetim organlarında kadın temsilci bulunmamaktadır.

Hacı Bektaş Veli Anadolu Kültür Vakfı

Hacı Bektaş Anadolu Kültür Vakfı genel hedeflerini özel hedeflerini ayrı ayrı ifade ediyor. Özel hedefleri doğrudan Alevilerin haklarına ilişkin genel hedeflerde şu ifadelerle yer verilmiş: “Hacı Bektaş Veli Anadolu Kültür Vakfı din veya inanç, dil, ırk veya etnik köken, cinsiyet, cinsel yönelim, engellilik ve yaş farkı gözetmeksizin demokrasinin, laikliğin, barışın, hukukun üstünlüğünün ve insan haklarının en üst düzeyde olduğu bir Türkiye özlemine sahiptir. Vakfımız eşitlik ve ayrımcı olmama ilkelerine sıkı sıkıya bağlıdır.”²⁵⁸

Her ne kadar genel hedeflerdeki “cinsiyet, cinsel yönelim” gibi ifadeler bu vakfın toplumsal cinsiyet eşitliği ve cinsiyet temelinde ayrımcılık yapmamaya daha duyarlı bir vakıf olduğu izlenimi yaratsa da vakfın yönetiminde hiç kadın yöneticinin yer almadığını görüyoruz. 2001 yılında “Medeni Kanun Tasarısı” için düzenlenen bir çalışmaya kurum olarak destek vermişler.²⁵⁹

Cem Vakfı

Cem Vakfı’nın amacı tüzüğünün 3. maddesinde şöyle ifade ediliyor: “Evrensel kültür değerlerini yakalayan engin ve eşsiz kültür mirasımızın, özellikle tasavvuf kültürünün araştırılması, ortaya çıkarılması, geliştirilmesi ve korunması, ülkemiz kültür hayatının uluslararası kültür değerlerine katkıda bulunması amacı doğrultusunda seminer, brifing, konferans, tartışma, sohbet toplantılar düzenlemek, kültürel faaliyetlerde bulunmak, aynı amaçla çalışan gerçek ve tüzel kişilere yardımcı olmak, hiçbir din, dil, cins, renk ırk ayrımını yapmaksızın, yetenekli fakat maddi imkandan yoksun öğrencilere her türlü eğitim, öğretim ve barınma olanakları ile çağdaş bir toplumda gerekli sevgiyi geliştirmek ve dayanışmayı sağlamak amacıyla birleştirici bir istikamette katkıda bulunmaktır.”²⁶⁰

Vakıf Aleviliği “Anadolu kültürünün temeli”²⁶¹ olarak görüyor ve bu kültürel faaliyetlerin temelini Alevilik öğretisi oluşturuyor.

256 http://www.aleviderneklerifederasyonu.org/alevi_islam.asp .(erişim tarihi: 23.06.2018) .

257 http://www.aleviderneklerifederasyonu.org/cem_evleri.asp .(erişim tarihi: 23.06.2018) .

258 <http://hacibektasvakfi.web.tr/menu/9/tarihcemiz/> .(erişim tarihi: 23.06.2018) .

259 <http://tbbyayinlari.barobirlik.org.tr/TBBBooks/tubakkom2.pdf> .(erişim tarihi: 23.06.2018) .

260 <http://www.cemvakfi.org/pages/kurumsal/3/tarihcemiz> .(erişim tarihi: 23.06.2018) .

261 a.g.m.

Toplumsal Cinsiyet duyarlılığına ilişkin dikkat çekilebilecek konular ise şöyle:

- Cem Vakfı’nın 30 kişilik yönetim kurulunda üç kadın bulunuyor. Genel Başkan yardımcılarında biri de kadın.
- 2018 yılında “Dünya Emekçi Kadınlar Günü” kutlanmıştır.²⁶²
- Genel Merkez’de “Kadına Şiddeti Durduracağız Paneli” düzenlenmiştir.²⁶³
- Vakfın bünyesinde faaliyet gösteren Kadın Kolları birimi var. Ama bu birim daha çok huzurevi ziyaretleri gibi aktiviteler yapıyor.²⁶⁴

Pir Sultan Abdal Kültür Derneği

Ele aldığımız Alevilik temelli hak örgütleri arasında toplumsal cinsiyet duyarlılığına en yüksek olan derneğin Pir Sultan Abdal olduğunu söyleyebiliriz.

Derneğin toplumsal cinsiyet eşitliği ile ilgili faaliyetlerini şöyle özetleyebiliriz:

- Derneğin diğerleri gibi başkanı erkek; ama 3 başkan yardımcısından 2’si kadın.
- Derneğin 1 Şube (Antalya) müdürü kadın.
- 3 Aralık 2017 tarihinde Pir Sultan Abdal Kültür Derneği Maltepe Şubesi’nde “Toplumsal cinsiyet nedir? Toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin hayatlarımıza yansıyan sonuçları nelerdir?” başlığıyla bir toplantı düzenlenmiştir.
- Dernek Şubat 2018’de dernek bünyesinde “Kadın Meclisi” kurma kararı almış. Meclisin amacı kadınların dernekte daha fazla yer almasını sağlamak olarak belirlenmiştir.²⁶⁵

Derneğin “Kadın Meclisi” kurma girişimi için Eyüp Şubesi Alibeyköy Cemevi’nde yapılan toplantı²⁶⁶ ile ilgili basın açıklamasında genel merkez kadın yöneticisi “25 yıllık Pir Sultan Abdal örgütlülüğünde kadınların sadece hizmet alanında değil yönetim alanlarında da olması gerektiğini” ifade ediyor.²⁶⁷ Pir Sultan Abdal Derneği Yönetim Kurulunun bir başka kadın üyesi ise “Pir Sultan Örgütlülüğü içinde kadın ayağının çok zayıf olduğunu, örgütlülüğün içinde kadınların çok az yer aldığını ve kadınların her alanda yer almasını istedikleri için böyle bir kadın çalışması yapma ihtiyacı duyduklarını” belirtiyor.²⁶⁸

Hacıbektaş Veli Dergahı Postnişini Veliyettin Ulusoy da 2017 yılında yaptığı bir araştırmada 18 Alevi örgütünün yönetim yapılarını toplumsal cinsiyet perspektifinden incelemiştir . Bu araştırmanın sonuçları da yukarıdaki tespiti onaylamaktadır. Araştırma sonuçlarına göre, bu 18 Alevi sivil toplum örgütünün Yönetim Kurulu Üyeleri’ne bakıldığında tümünün toplamı üzerinden 277 üyenin 48’i kadınlardan oluşmakta olduğu belirtilmiştir. Yani yönetim kurullarının %83’ü

262 <http://www.cemvakfi.org/pages/Haber/143/cem-vakfi-genel-merkezde-dunya-emekci-kadinlar-gunu>. (erişim tarihi: 23.06.2018) .

263 <http://www.cemvakfi.org/pages/Haber/30/kadina-yonelik-siddeti-durduracagiz-paneli>. (erişim tarihi: 23.06.2018) .

264 <http://www.cemvakfi.org/pages/HaberDetay/48/kadin-kollarimizdan-sevkat-huzurevi’ni-ziyaret> .(erişim tarihi: 23.06.2018) .

265 <https://www.pirha.net/psakd-esenler-cemevinden-iddiali-bir-calisma-programi-108764.html/27/02/2018/> .(erişim tarihi: 23.06.2018)

266 <http://alevinet.com/2017/04/23/psakd-kadin-orgutlulugu-kuruluyor/> .(erişim tarihi: 23.06.2018)

267 a.g.m.

268 a.g.m.

erkek, %17’si de kadındır. Araştırmanın sonuçlarına göre; örgütlerin şube ve bileşen yapısı incelendiğinde 386 şube/bileşenin başkanı düzeyinde kadınların temsil oranı %8.5, yani %91.5’u erkeklerden oluşmaktadır. Araştırmadaki bir başka çarpıcı tespit ise hiyerarşik olarak üyelik tabanından başkanlığa doğru gidildiğinde, kadınların sayısı ve temsili azalmakta olduğu ve tersinden başkan olma pozisyonunda üyelik tabanına doğru gidildiğinde ise kadınların sayısı ve temsil oranının arttığıdır.²⁶⁹

4. Farklı İnanç Gruplarının Hak Temelli Dernekleri ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliği

Din ve vicdan özgürlüğü ile toplumsal cinsiyet eşitliği normlarının bir arada hayata geçirilmesi için sivil toplum kapasitesinin incelenmesini tamamlamak için İslâm’dan başka din ve inançlara mensup vatandaşların yürüttüğü hak temelli örgütlere de bakmak gerekir. Bu kapsamda olan derneklerle ilgili bilgileri de aşağıda kısaca değerlendirdik.

Ermeni Kültürü Dayanışma Derneği

Ermeni Kültürü ve Dayanışma Derneği’nin tüzüğünün 3.5. maddesinde derneğin faaliyetleri ile ilgili şu ifadeler yer alıyor: *“Kadın ve çocuk hakları başta olmak üzere insan haklarının çeşitli alanlarında çalışmalar yapar. Kadınlara Ermeni Kültürü ve Dayanışma Derneği aktivitelerinde, komisyon ve kurullarında görev almalarına öncelik verir. Çocukların geleceğimiz olduğu bilinciyle kültürümüzün taşıyıcısı ve örnek vatandaş olarak yetiştirilmesi konusunda çeşitli çalışmalar yapar.”*²⁷⁰ Tüzüğünde komisyonlarda kadınlara yer verileceği söylene de 7 kişilik dernek yönetiminde sadece 1 kadın bulunmaktadır.²⁷¹ Derneğin toplumsal cinsiyet ile ilgili önemli faaliyetleri şunlardır:

- 17 Mart 2012 tarihinde “İrkçılık Kuramları ve İncelemeleri Atölyesi” yapıyor. Atölyede ırk, toplumsal cinsiyet ve sınıf ilişkilerini tartışılıyor.²⁷²
- 2012 yılında “Kadına Yönelik Şiddet” odaklı bir söyleşi düzenleniyor. Bu söyleşide çeşitli talepler dile getiriliyor.²⁷³
- 27 Ağustos 2014 tarihinde, yönetmenliğini Adrineh Gregorian’ın yaptığı *Bavakan* (Yeter) adlı belgesel izleniyor. Belgeselin konusu şöyle aktarılmış: *“Ermenistan toplum yaşamının görünen yüzeyinin altında, kadının taşıdığı bebekle ilgili seçme hakkının, aileye erkek bir varis verme arayışıyla sona erdiği bir gerçek yatmakta... Bavakan, dört kadının, doğacak bebeğin cinsiyetine göre kürtaç olmaları için gördükleri baskının hikayesi aracılığıyla bu konuyu araştırmaktadır.”*²⁷⁴

Ermeni Kültürü Dayanışma Derneği’nin Ermeni Cemaati içinde din ve inanç özgürlüğü ile ilgili olarak toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlama açısından özel bir çalışması saptanmamıştır.

269 PİRHA, (2018). <https://www.pirha.net/27/02/2018/> (erişim tarihi: 09.08.2018)

270 <http://www.ermenikultur.org/hakkimizda/tuzuk> (erişim tarihi: 09.08.2018)

271 <http://www.ermenikultur.org/hakkimizda/yonetim-kurulu/> (erişim tarihi: 09.08.2018)

272 *Ermeni Kültür’de İrkçılık üzerine atölye*, <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/812/ermeni-kulturde-irkcilik-uzerine-atolye> (erişim tarihi: 09.08.2018)

273 <http://www.norzaritok.org/panel-kadina-yonelik-siddet/>(erişim tarihi: 09.08.2018)

274 <http://www.ermenikultur.org/2014/08/23/belgesel-gosterimi-bavakan-enough-yeter/> (erişim tarihi: 09.08.2018)

Türkiye Hahambaşılığı Vakfı

Vakıf Musevi cemaatine hitap eden ve dini korumak, dinsel faaliyetlerde bulunmak odaklı çalışan bir sivil örgüt örgütüdür. Beyoğlu Musevi Hahamhanesi Vakfı tarafından 2009 yılında yapılan “Farklı Kimliklere ve Yahudiliğe Bakış Algı Araştırması”adlı çalışmada ise toplumsal cinsiyete ilişkin herhangi bir analiz yoktur.²⁷⁵ Vakfın Musevi Cemaati içinde din ve inanç özgürlüğü ile ilgili olarak toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlama açısından özel bir çalışması da saptanmamıştır.

Rum Cemaat Vakıfları Destekleme Derneği

Vakfın 11 kişilik kurucu üyeleri arasında iki kadın üye vardır. Bu kadınlardan biri genel sekreter olarak görev yapmaktadır. 11 kişilik yönetim kurulunda ise üç kadın yer almaktadır. Yönetim kurulundaki genel sekreter yardımcısı da bir kadındır. Derneğin amacı açıklanırken de tüzüğün 2. maddesinde şu ifadeler yer verilmektedir: “Dernek, Rum Cemaat Vakıflarının kuruluş ve varoluş amaçları çerçevesinde vakıflara teknik konularda her türlü desteği sağlamak ve vakıflar arası ilişkilerin koordinasyonuna yardımcı olmak, öncelikli sorunlarını çözmeye yönelik girişimlere, bireylere, vakıf ve derneklere maddi, mali, iktisadi ve manevi destek sağlamak, sağlık, eğitim, sanat, kültür, spor, çevre, kadın, gençlik, araştırma-geliştirme, ilim ve insan hakları gibi sosyal, kültürel ve ekonomik alanlarda vakıfların kalkınması ve kamuoyunda daha iyi tanınmaları için gerekli çalışmaları yapmak amacı ile kurulmuştur.”²⁷⁶

Bu ifadeden de anlaşılacağı üzere dernek kadınlarla ilgili çalışma yapmayı da öncelikli hedefleri arasına koymuştur. Ancak derneğin internet sitesinde bu tür faaliyetlerine rastlanılmamaktadır. Sadece Temmuz 2017 tarihinde AB destekli proje kapsamında Rum Cemaat Vakıfları Destekleme Derneği (RUMVADER) ile Boyacıköy Surp Yerits Mangans Ermeni Kilisesi Vakfı ortaklığıyla yürüttükleri azınlık vakıfları arasındaki iletişim ve kapasite artırma eğitimine katılacak kişiler arasında “cinsiyet dengesi” gözetileceklerini belirtmişlerdir.²⁷⁷

Derneğin Rum vatandaşlar içinde din ve inanç özgürlüğü ile ilgili olarak toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlama açısından özel bir çalışması saptanmamıştır.

Protestan Kiliseleri Derneği

Merkezi İzmir’de olan derneğin yönetim kurulunun kimlerden oluştuğuna dair bir bilgiye derneğin internet sitesinden ulaşılamamaktadır. Derneğin öncelikli amaçları ise şu şekilde ifade edilmiştir: “1)Türkiye çapında Protestan Hristiyanların paylaşım, temsil ve dayanışma örgütü olmak; Kiliseler arasında sevgi ve saygıdan kaynaklanan bir birlik ve işbirliği ortamını sağlamak; Protestan Kiliselerin T.C. yasaları önündeki hukuksal konularını izlemek ve saptamak”.

Bu çerçevede dernek 2006’dan bu yana, her yıl hak izleme raporları yayınlamıştır. Bu raporlardan en sonuncusu 2017 yılına aittir. Ayrıca 2015 yılında “İbadet Yeri Raporu”, 2012 yılında “Protestan Kiliselerinin Anayasa Önerisi”, 2010 yılında “Hakkını Bil, Hakkını Öğren, Hakkını Ara Bilgi Notu”, 2008 yılında “Türkiye’de Protestan Cemaatinin İbadet Yeri Sorunu”, 2006 yılında

275 Toplumun %90’ı hiç Yahudi tanımıyor, http://www.salom.com.tr/haber-73567-toplumun_90i_hic_yahudi_tanimiyor.html (erişim tarihi: 09.08.2018)

276 <http://www.rumvader.org/Assets/Upload/ContentImage/rumvader-tuzugu-pdf14082015034541.pdf> (erişim tarihi: 09.08.2018)

277 http://www.rumvader.org/Page/137/123/projenin_amaclari.html (erişim tarihi: 09.08.2018)

Türkiye’deki Protestanların Hakları ve Ödevleri gibi ek raporlar da yayınlamıştır.²⁷⁸ Tüm bu raporlarda Protestanların haklarından ve hak taleplerinden söz edilmiş; ancak toplumsal cinsiyet eşitliğine ilişkin herhangi bir ibareye yer verilmemiştir. Sadece 2010 yılında yayınlanan “Türkiye’deki Protestanlar’ın Yasal ve Sosyal Sorunları” başlıklı raporda “Çalışmamızda amaçladığımız diğer bir konu da, Protestan toplumu içinde kadınların ve çocukların sorunlarına özel olarak odaklanmaktır. Düzenlediğimiz toplantılarda kadın katılımcıların sayısının son derece az olmasından ötürü, toplumun bu kesiminin sesini duyurma amacımıza ulaşamadık”²⁷⁹ cümlesine yer verilmiştir.

Derneğin faaliyetleri arasında din ve inanç özgürlüğü ile ilgili olarak toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlama açısından özel bir çalışması saptanmamıştır.

Türkiye Bahai Toplumu

Türkiye Bahai Toplumu, Türkiye’de yaşayan Bahailer adına kurulmuş bir resmî web sayfasıdır. Yani bir dernek statüsünde değildir. Ancak hem Bahai inancını tanıtmaya hem de Bahailer adına açıklama yapma gibi önemli bir sivil işlevi vardır. Web sayfasında Bahai inancının kadın-erkek eşitliğine verdiği önem şu şekilde açıklanmıştır: “Bahai İnancı’nın en önemli öğretilerinden bir tanesi kadın erkek eşitliğidir ve Bahailer dünya barışının kurulmasında bu prensibin hayata geçirilmesinin en önemli önkoşullardan biri olduğuna inanırlar. Kültür yapısı gereği kadına söz hakkı verilmeyen ve kadının potansiyelinin sıklıkla yadsındığı bölgelerde, Bahai İnancı’nın cinsiyet eşitliğine dair bakış açısı incelenerek, anlayışlar geliştirilerek ve farkındalıklar yaratılarak kadının toplum içerisinde hak ettiği, erkeklerle eşit seviyeye getirilerek yeni bir kültür oluşturma yolunda adımlar atılmıştır.”²⁸⁰

Türkiye Bahai Toplumu, çalışmalarını Bahai Uluslararası Toplumu ile ortaklaşa yürütmektedir. Bu bağlamda resmî web sitesinde Bahai Uluslararası Toplumu’nun çalışmalarına ve faaliyetlerine de yer verilmiştir. Toplumsal cinsiyet eşitliğine ilişkin Bahai Uluslararası Toplumu’nun BM Ofisi’nin uluslararası faaliyetleri şöyle sıralanmıştır:²⁸¹

- BM’in Kadının Statüsü Komisyonu’nun oturumlarına fiilen katılıp katkıda bulunulmuştur.
- BM’in cinsiyet mekanizmalarını geliştirilmesine katkı sağlanmıştır.
- BM’in kadın konulu konferanslarında yönlendirici görevler alınmıştır .
- Ofis, dünyanın çeşitli yerlerindeki kadınların seslerinin, BM’in gündemine alınması konusunda öncü rol oynamıştır.
- Kadınların ve kız çocuklarının sağlığı, eğitimi, güvenliği ve kadına karşı şiddet gibi konularda UNICEF ve BM Kadın Kuruluşları ile yakın işbirliğini sürdürmektedir.

Bahai Uluslararası Toplumu Birleşmiş Milletler’e kadın-erkek eşitliğine ilişkin çeşitli bildirimler de sunmuştur. Bu bildirimler ise şöyle sıralanmıştır:²⁸²

278 https://www.protestankiliseler.org/?page_id=638 (erişim tarihi: 09.08.2018)

279 <http://www.protestankiliseler.org/protestanlarin-yasal-sorunlari.pdf>, s.5-6. (erişim tarihi: 09.08.2018)

280 <http://www.bahair.org/index.php/en/kadin-erkek-esitligine-dogru-ilerleme> (erişim tarihi: 09.08.2018)

281 a.g.m.

282 a.g.m.

- **1 Şubat 2015 tarihli bildirme:** “Din ve Cinsiyet Eşitliği Üzerine Yeni Bir Diskura Doğru” (Kadının Statüsü ve Dördüncü Dünya Kadın Konferansının 20. Yıldönümü üzerine 59. Komisyona Bahai Uluslararası Toplumunun Bildirgesi)
- **15 Kasım 2012 tarihli bildirme:** “Kadınlara ve Kız Çocuklarına Yönelik Şiddetin Yok Edilmesine Doğru” (Bahai Uluslararası Toplumu’nun Kadının Statüsü Komisyonu’nun 57. Oturumuna Katkısı)
- **22 Şubat 2011 tarihli bildirme:** “Toplumun Islahı için Eğitim ve Öğretim” (Bahai Uluslararası Toplumu’nun Kadının Statüsü Komisyonu’nun 55. Oturumuna Sunuşu)
- **2 Temmuz 2006 tarihli bildirme:** “Yasal Reformların Ötesinde: Kadınlara ve Kızlara Karşı Şiddetin Ortadan Kaldırılmasında Kültür ve Kapasite”

Bahai Toplumu’nun toplumsal cinsiyet eşitliğine ilişkin Türkiye’de yürüttüğü çalışmalar şu şekilde açıklanmıştır:²⁸³

- Bahailer kadın-erkek eşitliği konusunda mümkün olduğu kadar çok sivil toplum kuruluşları, dernekler ve kurumlarla bir araya gelip düşünce seviyesinde katkılarını sunuyor.
- Bahai toplumu kadın-erkek eşitliğine ilişkin farkındalığı ve anlayışı geliştirerek hem günlük konuşmalarında hem de panel, seminer gibi daha kurumsal ortamlarda kadın erkek eşitliğinin ilerletilmesine dair deneyimlerini ve öğrenmelerini paylaşıyor, politika ve düşünce üretilen yerlerdeki kişilere görüşlerini resmî yollarla iletiyor.

2016 yılında “Yoksulluğu Eritmede Kadın İşgücü ve Din” konulu bir makale yayınlanıyor.

Hrant Dink Vakfı

7 kişilik yönetim kurulunda, 4 kadın 3 erkek bulunuyor. Bu erkeklerden biri aynı zamanda Yönetim Kurulu Başkanlığı’nı da yürütüyor. Vakfın çalışma ekibinde ise kadınlar yoğunluktadır: vakıfta 17 kadın, 7 erkek çalışmaktadır. 2007 yılında kurulan, “*diyalog, barış ve empati kültürünü geliştirmeyi tüm faaliyetlerinin temeli*” olarak tanımlayan vakfın çalışma alanları ise şöyle açıklanmıştır:

“Çocuklar/gençler arası fırsat eşitliği ve çocukların/gençlerin yaratıcı yönlerinin desteklenmesi; kültürel çeşitliliğin bir zenginlik, farklılığın bir hak olarak kabul görmesi; Türkiye, Ermenistan ve Avrupa toplumları arasındaki kültürel ilişkilerin geliştirilmesi; Türkiye’nin demokratikleşme sürecinin desteklenmesi; milliyetçilikten ve ırkçılıktan arındırılmış tarih çalışmaları; Hrant Dink ile ilgili yazı, fotoğraf ve belgelerin toplanması; bu alanlarda kitap yayımlamak; arşiv oluşturmak; yaz okulu düzenlemek; film, müzik, görsel sanatlar, dans ve edebiyat içerikli festivaller yapmak ve Hrant Dink’in anısına ödül vermek gibi çalışmalar yürütecektir.”²⁸⁴

Vakıf “Medyada Nefret Söylemi”ne ilişkin dönemsel raporlar yayınlamıştır. Önce haftalık, daha sonra da yıllık yayınlanan raporların tümünde kadınlara ve LGBTİ’lere ilişkin izlemeler de yer alıyor. Ayrıca; biri “*Trans Kadın Cinayetlerinde Ayrımcı Söylem Raporu*”²⁸⁵ ve diğeri “*Türkiye Med-*

283 <http://www.bahaitr.org/index.php/en/kadin-erkek-esitligine-dogru-ilerleme> (erişim tarihi: 09.08.2018)

284 <https://hrantdink.org/tr/hakkimizda/vizyon-ve-misyon> (erişim tarihi: 09.08.2018)

285 <https://hrantdink.org/attachments/article/1039/Trans%20Kadın%20Cinayeti%20Haberlerinde%20Ayrımcı%20Söylem%20Raporu.pdf> (erişim tarihi: 09.08.2018)

*yasında Kadınların Temsili: Gazete ve İnternet Haberciliği*²⁸⁶ olmak üzere toplumsal cinsiyet eşitliğine ilişkin iki özel rapor da yayınlanmıştır.²⁸⁷

Hrant Dink Vakfı da en genel anlamda din ve inanç özgürlüğü temelinde önemli insan hakları ihlallerini izleme amacındaki önemli bir örgüt olmakla birlikte dinî inançları gerekçe göstererek kadınların yaşadığı insan hakları ihlallerini izlemeyi amaç edinmemiş görünüyor.

286 <https://hrantdink.org/attachments/article/457/Turkiye-Medyasinda-Kadinlarin-Temsili.pdf> (erişim tarihi: 09.08.2018)

287 Vakıf toplumsal cinsiyet eşitliğine yönelik düzenlediği söyleşi ve paneller şunlardır:

- Kavramsal Tartışmalar: Feminist ve Queer Düşüncede Söylem Söyleşisi
- Medyada Toplumsal Cinsiyet Eşitliği ve Ayrımcılık Paneli
- Yerel Yönetimlerde Kadınlar ve Ayrımcılık Paneli
- Medyada “Kadın”ın Yerini Gazetecilerle Konuşuyoruz Söyleşisi
- Spor ve Toplumsal Cinsiyet Ayrımcılığı Paneli
- Kadına Yönelik Ayrımcı Dil ve Alternatif Medya Oluşumları Atölyesi

<https://hrantdink.org/tr/asulis/faaliyetler/soylesiler-paneller?start=30> (erişim tarihi: 09.08.2018)

Tablo 39: İncelenen Yerel STK’ların Yönetimlerinde Kadın-Erkek Sayıları²⁸⁸

Sıra No	2018 verileri	Başkan		Yönetim Kurulu			
		Kadın	Erkek	Kadın		Erkek	
		N	N	N	%	N	%
1	Ayrımcılığa Karşı Kadın Hakları Derneği	1	0	11	100	0	0
2	Başkent Kadın Platformu	BİLGİ YOK					
3	Gökkuşığı Kadın Platformu	BİLGİ YOK					
4	Hanımlar Eğitim ve Kültür Vakfı	1	0	5	100	0	0
5	Hazar Eğitim, Kültür ve Dayanışma Derneği	1	0	7	100	0	0
6	İstanbul Kadın ve Kadın Kuruluşları Derneği	1	0	5	100	0	0
7	Kadın ve Demokrasi Derneği	1	0	7	100	0	0
8	Kadına Şiddete Karşı Müslümanlar İnisyatifi	BİLGİ YOK					
9	İHH İnsani Yardım Vakfı	0	1	0	0	7	100
10	İnsan Hakları ve Mazlumlar için Dayanışma Derneği	0	1	1	4	24	96
11	Özgür Düşünce ve Eğitim Hakları Derneği	0	1				
12	Alevi Dernekleri Federasyonu	0	1	0	0	11	100
13	Hacı Bektaş Veli Anadolu Kültür Vakfı	0	1	1	14	6	86
14	Cem Vakfı	0	1	3	10	27	90
15	Pir Sultan Abdal Kültür Derneği	0	1	4	16	21	84
16	Ermeni Kültürü Dayanışma Derneği	0	1	1	14	6	86
17	Türkiye Hahambaşılığı Vakfı	BİLGİ YOK					
18	Rum Cemaat Vakıfları Derneği	0	1	3	73	8	27
19	Protestan Kiliseleri Derneği	BİLGİ YOK					
20	Hrant Dink Vakfı	0	1	4	57	3	43
21	Türkiye Bahai Toplumu	BİLGİ YOK					

288 Tabloda yer alan veriler her bir örgütün web sayfalarından alınmıştır. Bu veriler 19.10.2018 tarihi itibarıyla güncellenmiştir. Örgütlerin web adresleri Kaynakça’da yer almaktadır.

Tablo 40: İncelenen Toplumsal Cinsiyet Temelli Sivil Örgütlerin İzleme Kapasiteleri²⁸⁹

AK-DER	BKP	GİKAP	HAZAR	HEKVA	İKAD-DER	KADEM	KŞKMI	
Karar Alma Mekanizmalarına Katılım	Cinsiyet kotası desteklenmiştir. Ayrıca karar mekanizmalarında kadınların yer alabilmesi için Anayasa'nın 10. maddesindeki kadın-erkek arasındaki eşitliği içeren 10. maddesi hatırlatılarak DİB’de kadın yönetici sayısının artırılması için hazırlanan dilekçe pozitif ayrımcılık da vurgulanmıştır.	“Öncü Kadınlar ve Öncü STK’lar” projesini İkad-der ile birlikte yürüttülmüştür.	1. Karar mekanizmalarında kadınların yer alabilmesine ilişkin Anayasa’nın kadın-erkek arasındaki eşitliği içeren 10. maddesi hatırlatılarak DİB’de kadın yönetici sayısının artırılması için hazırlanan dilekçe pozitif ayrımcılık da vurgulanmıştır.	2. GİKAP ile birlikte “öncü kadınlar, öncü STK’lar projesi” yürütülmüştür.	Karar mekanizmalarında kadınların yer alabilmesine ilişkin Anayasa’nın kadın-erkek arasındaki eşitliği içeren 10. maddesi hatırlatılarak DİB’de kadın yönetici sayısının artırılması için hazırlanan dilekçe pozitif ayrımcılık da vurgulanmıştır.	Karar mekanizmalarında kadınların yer alabilmesine ilişkin Anayasa’nın kadın-erkek arasındaki eşitliği içeren 10. maddesi hatırlatılarak DİB’de kadın yönetici sayısının artırılması için hazırlanan dilekçe pozitif ayrımcılık da vurgulanmıştır.	1. Cinsiyet kotası ve Pozitif Ayrımcılığı desteklemektedir. 2. 2015 yılında, kadınların siyasete ve karara mekanizmalarına katılımını arttırmak üzere “Siyasette Kadın Ağı” projesini ve seçimlerinde “Kadın Adaylara Destek Kampanyası”ni yürütmüştür. 3. 2014 yılında “Yerel Yönetimler Kadın Aday Eğitimi” düzenlenmiştir.	Konuyla ilgili çalışma yok.

289 Tablo’da yer alan veriler raporda yer alan dökümanlardan ve örgütlerin web sayfalarından tarafımızdan derlenmiştir. Web adresleri Kaynakçada belirtilmiştir.

Tablo 40: İncelenen Toplumsal Cinsiyet Temelli Sivil Örgütlerin İzleme Kapasiteleri (devam)

	AK-DER	BKP	GİKAP	HAZAR	HEKVA	İKAD-DER	KADEM	KŞKMI
Kadın İstihdamı	Konuyla ilgili çalışma yok.	Kadın istihdamının artırılması desteklenmektedir. 2005 yılında Kadın Emegi Platformu çalışmalarına katılmış ve 2013 yılında bu konuda bir rapor yayınlanmıştır.	Kadınların, biyolojik farklılıklarını gözlemleyen ve kadınların çocuklarını ihmal etmelerine sebep olan istihdama eşit katılım desteklenmektedir.	Konuyla ilgili çalışma yok.	1. Kadın istihdamının Arttırılması için “İstihdam Garantili Mutlak Atölyeleri Projesi” yürütmüştür 2. KÜP (Kadın El Ürünleri Pazar Projesi) yürütmüştür.	Konuyla ilgili çalışma yok.	1. Kadın istihdamının artırılması için “Dünya Kadın Zinvesi” düzenlenmiştir. 2. “Geleceğe İşbaş” projesiyle COGEM’deki kız çocuklarına meslek eğitimi verilmiştir. 3. “İnovasyonda Kadın” projesi yürütülmüştür. 4.2015’te “Mobbingle Mücadele Çalıştay” düzenlenmiştir.	Konuyla ilgili çalışma yok.
Toplumsal Cinsiyet Temelli Proje Sayısı	1.“Toplumsal Cinsiyet Adaneti” kavramı benimsenmektedir. 2. Yürütülen projelerin neredeyse tamamı başvurusu davası üzerinedir.	1. “Toplumsal Cinsiyet Eşitliği” kavramı benimsenmektedir. 2. Yürütülen projelerin toplumsal cinsiyet eşitliği temalıdır.	1. “Toplumsal Cinsiyet Adaneti” kavramı benimsenmektedir. 2. Bütün meselelere aile odaklı bakılmıştır. 3. İKAD-DER ile birlikte Aile odaklı Medya izlemesine yönelik 1 proje yürütülmüştür.	1.“Toplumsal cinsiyet” tanımına ilişkin özel bir vurgu yapılmamıştır. 2. “Aile” toplumun en temel yapıları olarak ele alınmış ve kadın sorunlarının merkezine yerleştirilmiştir.	Konuyla ilgili çalışma yok.	1. Toplumsal cinsiyet” tanımına ilişkin özel bir vurgu yapılmamıştır. 2. Tüm konular aile çerçevesinde ele alınmıştır. 3. Aile ile ilgili medya izlemesi, uyuşturucuyla mücadele ve kadın sağlığı temalı 3 proje yürütülmüştür.	1. “Toplumsal Cinsiyet Adaneti” kavramı benimsenmektedir. 2. Yürütülen projelerin tamamı toplumsal cinsiyet temalıdır.	Konuyla ilgili çalışma yok.

Tablo 40: İncelenen Toplumsal Cinsiyet Temelli Sivil Örgütlerin İzleme Kapasiteleri (devam)

AK-DER	BKP	GİKAP	HAZAR	HEKVA	İKAD-DER	KADEM	KŞKMI
Yerel/Uluslararası Standartları Kabul	<p>1. 2002 sonrası Medeni Kanun’da yapılan düzenlemeleri desteklemiştir.</p> <p>2. 6284 sayılı Ailenin Korunması ve Kadına Yönelik Şiddetin Önlenmesi Hakkında Kanun’un uygulanmasında sıkıntı olduğu belirtilmiştir.</p> <p>3. 2007 yılında CEDAW gölge raporu hazırlayan TCK kadın platformu içinde yer almıştır.</p> <p>4. İstanbul Sözleşmesi’ni desteklemiştir.</p>	<p>1. CEDAW ve İstanbul Sözleşmeleri’nin tam metni internet sitelerinde yayınlanmaktadır.</p> <p>2. CEDAW’ın ilkelerini belirlemede temel aktör olmamasına rağmen, Türkiye’nin kanunen CEDAW’ı ulusal hukukun üstünde tanımlaması eleştirilmiştir.</p>	Konuyla ilgili çalışma yok.	2015 yılında KADEM tarafından yayınlanan “İstanbul Sözleşmesi Çalıştay Raporu”na katkı sağlanmıştır.	Konuyla ilgili çalışma yok.	<p>1. 2014 yılından bu yana düzenli olarak “Kadının Yasal Hakları Eğitimi” dizisi yapılmaktadır.</p> <p>2. 2016 yılında CEDAW ile İstanbul Sözleşmesi arasındaki bağlantıların anlattığı bir seminer düzenlenmiştir.</p> <p>3. 2017 yılında Kadına Yönelik Şiddet ve Aile İçi Şiddete Karşı Mücadelede Uzmanlar Grubu (GRE-VIO)’nun İstanbul Sözleşmesinin izlenmesi çerçevesinde taraf ülkelere gönderdiği anket çalışması esas alınarak 1 STK Gölge Raporu hazırlanmıştır.</p> <p>4. 2016 yılında Türkiye’nin CEDAW Komitesi’ne Sunduğu 7. Periyodik Rapor için ayrı bir STK Gölge raporu hazırlanmıştır.</p>	Konuyla ilgili çalışma yok.

Tablo 40: İncelenen Toplumsal Cinsiyet Temelli Sivil Örgütlerin İzleme Kapasiteleri (devam)

	AK-DER	BKP	GİKAP	HAZAR	HEKVA	İKAD-DER	KADEM	KŞKMI
DİB’e Yönelik Tutum	DİB’in karar mekanizmalarında daha fazla kadın bulunmasına ilişkin, pozitif ayrımçılık talep eden ortak dilekçe imzalanmıştır.	1. DİB’in karar mekanizmalarında daha fazla kadın bulunmasına ilişkin, pozitif ayrımçılık talep eden ortak dilekçe imzalanmıştır. 2. DİB tarafından basılan fıkıh literatüründe erkek bedeninin kadın bedeninin üzerinde tanımlanmasının kadın erkek eşitliğinin tesisi edilmesi bakımından sorun oluşturduğu vurgulanmıştır.	Konuyla ilgili çalışma yok.	DİB’in karar mekanizmalarında daha fazla kadın bulunmasına ilişkin, pozitif ayrımçılık talep eden ortak dilekçe imzalanmıştır.	DİB’in karar mekanizmalarında daha fazla kadın bulunmasına ilişkin, pozitif ayrımçılık talep eden ortak dilekçe imzalanmıştır.	DİB’in karar mekanizmalarında daha fazla kadın bulunmasına ilişkin, pozitif ayrımçılık talep eden ortak dilekçe imzalanmıştır.	2018 yılında düzenlenen “Toplumsal Cinsiyet Adaleti” toplantısının sonuç bildirgesinde “şiddetin din kaynaklanmadığının, bunun islam’da yeri olmadığı”nın da toplumdin otoriteler” tarafından anlatılması gerektiği belirtilmiştir.	Kadına Yönelik Şiddetle Karşı Bir Cuma Hutbesi Hazırlanmış ancak, DİB bu hutbeyi camilerde okutmayı reddedince kendileri bir video çekip paylaşmışlar.
Başörtüsü	1. Bu konuda kapsamlı yayınları var. 2. Tüm çalışmalarını başörtüsü meselesi ve 28 Şubat üzerinedir.	Başörtüsü davası, buna ilişkin kılık kıyafet yönetmeliğinde yapılması istenen değişikliklere ilişkin çok sık açıklama yapılmıştır.	Konuyla ilgili çalışma yok.	2007 yılında başörtüsü yasaklarıyla ilgili bir araştırma yapılmıştır.	Konuyla ilgili çalışma yok.	Konuyla ilgili çalışma yok.	28 Şubat Müdahalesinin Başörtüsü Kadınlar Yönelik Olumsuz Etkisi İle İlgili Panel ve Söyleşiler düzenlenmiştir.	Konuyla ilgili çalışma yok.

Tablo 40: İncelenen Toplumsal Cinsiyet Temelli Sivil Örgütlerin İzleme Kapasiteleri (devam)

	AK-DER	BKP	GİKAP	HAZAR	HEKVA	İKAD-DER	KADEM	KŞKMI	
Kadına Yönelik Şiddet	Kadına Yönelik Şiddet İzleme Toplantıları'na katılımıdır.	1.2017 yılında KA-DEM tarafından İstanbul Sözleşmesi ve 6284 Sayılı Kanun kapsamında kadına yönelik şiddete karşı yürütülen çalışmalar ve uygulama alanlarını değerlendiren toplantıya kendi görüşlerini içeren bir rapor sunmuştur. 2.2017 raporunda siyasi iradenin, bürokratik kademelerin, memurların kadına yönelik şiddet konularında yasal mevzuatın uygulanmasının takibini yapmaları gerekliliğinden söz edilmiştir. 3. Şönim'lerin hem sayısının hem de etkinliğinin artırılması talep edilmiştir. "Kadın Sığınma Evleri"nin isminin "Kadın Konukevleri" olarak değiştirilmesi eleştirilmiştir. 4.6284 Sayılı Yasa'nın uygulanmasına yönelik eleştirilerde bulunulmuştur. Kadınların yasadışı alan tedbir ve destek hizmetlerine erişimekte sorunlar yaşandığı belirtilmiştir. Özellikle kolluk kuvvetlerinin müdahale yetkisinin ve şiddet uygulayan evden uzaklaştırma yetkisinin, yasanın yürürlüğe girdiği 8 Mart 2012'den beri kullanılmamakta olması eleştirilmiştir.	Konuyla ilgili çalışma yok.	Konuyla ilgili çalışma yok.	Konuyla ilgili çalışma yok.	Konuyla ilgili çalışma yok.	Konuyla ilgili çalışma yok.	1.2014 yılında "Kadına Yönelik Şiddet ve Aile İçerisindeki Önlenmesinde İstanbul Sözleşmesi" Çalıştayı düzenlenmiştir. 2."Önce Adam Ol", "Erkeklerin Öfkeli Yen", "Şiddete Hakkin Yok", "Sevdiklerine Hangi Yüzle Bakıyorsun" kampanyaları yürütülmüştür.	1.Tüm kampanya ve açıklamalar "kadına yönelik şiddet" ile ilişkilidir. 2."Erkek ve Aile" konulu bir forum düzenlenmiştir.

Tablo 40: İncelenen Toplumsal Cinsiyet Temelli Sivil Örgütlerin İzleme Kapasiteleri (devam)

	AK-DER	BKP	GİKAP	HAZAR	HEKVA	İKAD-DER	KADEM	KŞKMI
Kadın Cinayetleri	Konuyla ilgili çalışma yok.	Özgecan cinayetinin hukukî takibi yapılmıştır.	Konuyla ilgili çalışma yok.	Konuyla ilgili çalışma yok.	Konuyla ilgili çalışma yok.	Konuyla ilgili çalışma yok.	Özgecan cinayetinin hukukî takibi yapılmıştır.	Konuyla ilgili çalışma yok.
Eğitim	Başörtüsü yasaklarının kadınların eğitimini engellediğine ilişkin tespitleri içeren çalışmalar dışında, konuyla ilgili bir çalışma bulunmamaktadır.	Kadınların eğitiminin artırılması destekleniyor; ama bu konuyla ilgili projesi ya da kampanyası bulunmamaktadır.	Konuyla ilgili çalışma yok.	Konuyla ilgili çalışma yok.	1. Kalkınma Ajansı tarafından desteklenen “Gelişim için Fırsat Eşitliği Projesi” kadınların eğitimini desteklemiştir. 2. 2016 yılında “Bilinçli Kadın, Bilinçli Toplum Seminerleri” düzenlenmiştir. 3. 2016 yılında “Bilinçli Anne Sağlıklı Sorumluluk Projesi” gerçekleştirilmiştir.	Konuyla ilgili çalışma yok.	Kadının eğitiminin artırılmasını destekliyor; ama bu konuyla ilgili projesi ya da kampanyası bulunmamaktadır.	Konuyla ilgili çalışma yok.
Erken Evlilik	Konuyla ilgili çalışma yok.	Konuyla ilgili çalışma yok.	Konuyla ilgili çalışma yok.	Konuyla ilgili çalışma yok.	Konuyla ilgili çalışma yok.	Konuyla ilgili çalışma yok.	2014 yılında “Eriken Yaşta Evliliklerle Mücadele” konulu bir panel düzenlenmiştir.	Konuyla ilgili çalışma yok.

Tablo 41: İncelenen Hak Temelli Kuruluşlarının Toplumsal Cinsiyet Eşitliği İzleme Kapasiteleri²⁹⁰

	İHH	MAZLUM-DER	ÖZGÜR-DER
Karar Alma Mekanizmalarına Katılım	Konuyla ilgili çalışma yok.	Sadece 8 mart açıklamasında bu konuyu konuşmak gerektiği vurgulanmıştır.	Konuyla ilgili çalışma yok.
Kadın İstihdamı	Konuyla ilgili çalışma yok.	Sadece 8 Mart açıklamasında bir cümle bu konuyu konuşmak gerektiği vurgulanmıştır.	Konuyla ilgili çalışma yok.
Toplumsal Cinsiyet Temalı Proje Sayısı	Konuyla ilgili çalışma yok.	Konuyla ilgili çalışma yok.	Konuyla ilgili çalışma yok.
Yerel/Uluslararası Standartları Kabul	Konuyla ilgili çalışma yok.	Bir bilgi yok/ sadece başörtüsü yasakları ile ilgili hazırlanan bir raporda CEDAW’ın 46. oturumunda yasakların kaldırılmasına yönelik talepte bulunduğu belirtilmiştir.	Konuyla ilgili çalışma yok.
DİB’e Yönelik Tutum	Konuyla ilgili çalışma yok.	Konuyla ilgili bir çalışma yok.	Konuyla ilgili çalışma yok.
Başörtüsü	Konuyla ilgili çalışma yok.	Konuyla ilgili 4 adet basın açıklaması yapılmış, 1 rapor yayınlanmış, 1 konferans düzenlenmiş ve 1 makale yazılmıştır.	Konuyla ilgili 2 basın açıklaması ve 1 gösteri yapılmıştır.
Kadına Yönelik Şiddet	Konuyla ilgili çalışma yok.	Cezaevlerine cinsel şiddet uygulandığına dair iddiaları dile getiren 2 basın açıklaması, Özgecan cinayetini protesto eden 1 basın açıklaması ve IŞİD’in Yezidi kadınlara yönelik cinsel şiddetini eleştiren 1 basın açıklaması yapılmıştır.	Konuyla ilgili çalışma yok.
Kadın Cinayetleri	Konuyla ilgili çalışma yok.	Konuyla ilgili çalışma yok.	Konuyla ilgili çalışma yok.
Eğitim	Konuyla ilgili çalışma yok.	Konuyla ilgili çalışma yok.	Konuyla ilgili çalışma yok.
Erken Evlilik	Konuyla ilgili çalışma yok.	Konuyla ilgili çalışma yok.	Konuyla ilgili çalışma yok.

²⁹⁰ Tablo’da yer alan veriler raporda yer alan dökümanlardan ve örgütlerin web sayfalarından tarafımızdan derlenmiştir. Web adresleri Kaynakçada belirtilmiştir.

Tablo 42: İncelenen Hak Temelli İnanç Gruplarının Toplumsal Cinsiyet Eşitliği İzleme Kapasiteleri²⁹¹

	Ermeni Kültürü Dayanışma Derneği	Türkiye Bahai Toplumu	Türkiye Hahambaşlığı Vakfı	Rum Cemaat Vakıfları Destekleme Derneği	Protestan Kılışları Derneği	Hrant Dink Vakfı
Karar Alma Mekanizmalarına Katılım	Vakfın tüzüğü: “3.5. Kadın ve çocuk hakları başta olmak üzere insan haklarının çeşitli alanlarında çalışmalar yapar. Kadınlara Ermeni Kültürü ve Dayanışma Derneği aktivitelerinde, komisyon ve kurullarında görev almalarına öncelik verir.”	Konuyla ilgili çalışma yok.	Konuyla ilgili çalışma yok.	1. Vakfın Tüzüğünde “kadın” kelimesi şöyle geçmektedir: “vakıf ve derneklere maddi, mali, iktisadi ve manevi destek sağlamak, sağlık, eğitim, sanat, kültür, spor, çevre, kadın , gençlik, araştırma-geliştirme, ilim ve insan hakları gibi sosyal, kültürel ve ekonomik alanlarda vakıfların kalkınması ve kamuoyunda daha iyi tanınmaları için gerekli çalışmaları yapmak amacı ile kurulmuştur.” 2. 2017’de AB Projelerine ilişkin RUMVADER tarafından verilecek eğitime katılımda “cinsiyet dengesi sağlanmış” şekilde 16 kişinin katılımı öngörülmüştür.	Konuyla ilgili çalışma yok.	“Yerel Yönetimlerde Kadınlar ve Ayrımcılık” paneli düzenlemiştir.
Kadın İstihdamı	Konuyla ilgili çalışma yok.	2016 yılında “Yoksulluğu Eritmede Kadın İşgücü ve Din” konulu 1 makale yayınlanmıştır.	Konuyla ilgili çalışma yok.	Konuyla ilgili çalışma yok.	Konuyla ilgili çalışma yok.	Konuyla ilgili çalışma yok.

291 Tablo’da yer alan veriler raporda yer alan dökümanlardan ve örgütlerin web sayfalarından tarafımızdan derlenmiştir. Web adresleri kaynakçada belirtilmiştir.

Tablo 42: İncelenen Hak Temelli İnanç Gruplarının Toplumsal Cinsiyet Eşitliği İzleme Kapasiteleri (devam)

Ermeni Kültürü Dayanışma Derneği	Türkiye Bahai Toplumu	Türkiye Hahambaşlığı Vakfı	Rum Cemaat Vakıfları Destekleme Derneği	Protestan Kılışları Derneği	Hrant Dink Vakfı
<p>2012 yılında Ermeni Kültürü ve Dayanışma Derneği'nde 'İrçlik Kuramları ve İncelemeleri Atölyesi'nde "toplumsal cinsiyet" teması da ele alınmıştır.</p>	<p>Sadece Bahailer'in kadın-erkek eşitliğine bakışını anlatmak ve bu konuda ilerleme sağlayabilmek için Türkiye'de bir internet sitesi kurulmuştur.</p>	<p>Konuyla ilgili çalışma yok.</p>	<p>Konuyla ilgili çalışma yok.</p>	<p>Konuyla ilgili çalışma yok.</p>	<p>Vakıf "Medyada Nefret Söylemi"ne ilişkin dönemsel raporlar yayınlamaktadır. Önce haftalık, daha sonra da yıllık yayınlanan raporların tümünde kadınlara ve LGBT'lilere ilişkin izlemeler de yer almaktadır. Ayrıca; biri "Trans Kadın Cinayetlerinde Ayrımcı Söylem Raporu" ve diğeri "Türkiye Medyasında Kadınların Temsili: Gazete ve İnternet Haberciliği"²⁹² olmak üzere toplumsal cinsiyet eşitliğine ilişkin 2 özel rapor da yayınlamıştır.</p>
<p>Yere/Uluslararası Standartları Kabul</p>	<p>1. Türk Ceza Yasasında, kadına karşı işlenen suçların ve cezaların yeniden gözden geçirilmesi talep edilmiştir.</p> <p>2. Kadınlara yönelik şiddet kullanımının hukuksal temelde yasaklayıcı tedbirlerle geliştirilmesi gerektiği belirtilmiştir.</p> <p>3. Kadının insan haklarına ve şiddetin önlenmesine yönelik kadın kuruluşlarının desteklenmesi ve etkinleştirilmesi için gerekli ulusal ve uluslararası altyapı ve destek programlarının geliştirilmesi önerilmiştir.</p> <p>4. Kadına yönelik ayrımcılığın ve şiddetin ortadan kaldırılması konusunda onaylanan uluslararası sözleşme ve protokollerde yer alan hükümlerin uygulamaya aktarılması için gerekli tüm mekanizmaların bir an önce oluşturulması gerektiği vurgulanmıştır.</p>	<p>Konuyla ilgili çalışma yok.</p>	<p>Konuyla ilgili çalışma yok.</p>	<p>Konuyla ilgili çalışma yok.</p>	<p>Konuyla ilgili çalışma yok.</p>

292 Tablo'da yer alan veriler raporda yer alan dökümanlardan ve örgütlerin web sayfalarından tarafımızdan derlenmiştir. Web adresleri kaynakçada belirtilmiştir.

Tablo 42: İncelenen Hak Temelli İnanç Gruplarının Toplumsal Cinsiyet Eşitliği İzleme Kapasiteleri (devam)

	Ermeni Kültürü Dayanışma Derneği	Türkiye Bahai Toplumu	Türkiye Hahambaşılığı Vakfı	Rum Cemaat Vakıfları Destekleme Derneği	Protestan Kiliseleri Derneği	Hrant Dink Vakfı
DİB’e Yönelik Tutum	Konuyla ilgili çalışma yok.	Doğrudan DİB’e yönelik çalışması yok; ama BM’ye “Din ve Toplumsal Cinsiyet” başlıklı bir bildiriye sunulmuştur.	Konuyla ilgili çalışma yok.	Konuyla ilgili çalışma yok.	Konuyla ilgili çalışma yok.	Konuyla ilgili çalışma yok.
Başörtüsü	Konuyla ilgili çalışma yok.	Konuyla ilgili çalışma yok.	Konuyla ilgili çalışma yok.	Konuyla ilgili çalışma yok.	Konuyla ilgili çalışma yok.	Konuyla ilgili çalışma yok.
Kadına Yönelik Şiddet	Namus cinayetlerinin önlenmesi için devletin önlem alması gerektiği belirtilmiştir.	Konuyla ilgili çalışma yok. BM’ye konuyla ilgili 2 bildiriye sunulmuştur: 1. 15 Kasım 2012 tarihli bildiri: “Kadınlara ve Kız Çocuklarına Yönelik Şiddetin Yok Edilmesine Doğru” (Bahai Uluslararası Toplumunun Kadının Statüsü Komisyonu’nun 57. Oturumuna Katkısı) 2. 2 Temmuz 2006 tarihli bildiri: “Yasal Reformların Otesinde: Kadınlara ve Kızlara Karşı Şiddetin Örtadan Kaldırılmasında Kültür ve Kapasite”.	Konuyla ilgili çalışma yok.	Konuyla ilgili çalışma yok.	Konuyla ilgili çalışma yok.	Konuyla ilgili çalışma yok.

Tablo 42: İncelenen Hak Temelli İnanç Gruplarının Toplumsal Cinsiyet Eşitliği İzleme Kapasiteleri (devam)

Ermeni Kültürü Dayanışma Derneği	Türkiye Bahai Toplumu	Türkiye Hahambaşlığı Vakfı	Rum Cemaat Vakıfları Destekleme Derneği	Protestan Killiseleri Derneği	Hrant Dink Vakfı
<p>Kadın Cinayetleri</p> <p>2012 yılında Dernek adına çeşitli talepler dile getirilmiştir:</p> <ol style="list-style-type: none">1. Kadın bedeninin kontrol altına alınması (bekaret kontrolü, istem dışı kısırlaştırma, kürtaj hakkı) uygulamalarının sona erdirilmesine yönelik olarak bir an önce etkin tedbirler alınmalıdır.2. Namus cinayetleri ve buna bağlı olarak son zamanlarda geliştirilen intihara zorla teşvik etmeyi ortadan kaldırmak üzere, feodal uygulamalara karşı eylem planları geliştirilmeli; toplumsal ve kültürel tutum değişikliği yaratacak toplum temelli yaygın eğitimsel ve hukuksal faaliyetler geliştirilmelidir.3. Kadınlara ve kız çocuklarına yönelik danışma merkezleri ve sığınma evleri açılmalıdır. Kadın örgütlerinin bu yöndeki girişimleri desteklenmelidir.4. Türk Ceza Yasasında, kadına karşı işlenen suçlar ve cezalar yeniden gözden geçirilmeli; tanımlanmalı ve kadınlara yönelik şiddet kullanımı hukuksal temelde yasaklayıcı tedbirler geliştirilmelidir.	<p>Konuyla ilgili çalışma yok.</p>	<p>Konuyla ilgili çalışma yok.</p>	<p>Konuyla ilgili çalışma yok.</p>	<p>Konuyla ilgili çalışma yok.</p>	<p>Konuyla ilgili çalışma yok.</p>

Tablo 42: İncelenen Hak Temelli İnanç Gruplarının Toplumsal Cinsiyet Eşitliği İzleme Kapasiteleri (devam)

	Ermeni Kültürü Dayanışma Derneği	Türkiye Bahai Toplumu	Türkiye Hahambaşlığı Vakfı	Rum Cemaat Vakıfları Destekleme Derneği	Protestan Kilseleri Derneği	Hrant Dink Vakfı
	<p>5. Kadının insan haklarına ve şiddetin önlenmesine yönelik kadın kuruluşlarının desteklenmesi ve etkinleştirilmesi için gerekli ulusal ve uluslararası altyapı ve destek programları geliştirilmelidir.</p> <p>6. Kadına yönelik ayrımcılığın ve şiddetin ortadan kaldırılması konusunda onaylanan uluslararası sözleşme ve protokollerde yer alan hükümlerin uygulamaya aktarılması için gerekli tüm mekanizmalar bir an önce oluşturulmalıdır.</p> <p>7. Şiddet ve kadın konusunda medya organları ve örgütlenmeleri bağlayıcı kurallar geliştirilmeli, kadını ve şiddeti medya nesnesi olmaktan çıkarıcı oto-denetim mekanizmaları geliştirilmelidir.</p>					
Eğitim	Konuyla ilgili çalışma yok.	1. 22 Şubat 2011 tarihinde BM’ye tarihinde BM’ye “Toplumun İslahı için Eğitim ve Öğretim”, başlıklı bir bildiğe sunulmuştur. 2. Kadınların ve kız çocuklarının eğitimi konusunda UNICEF ve BM Kadın Kuruluşları ile işbirliği yapılmaktadır	Konuyla ilgili çalışma yok.	Konuyla ilgili çalışma yok.	Konuyla ilgili çalışma yok.	Konuyla ilgili çalışma yok.
Erken Evlilik	Konuyla ilgili çalışma yok.	Konuyla ilgili çalışma yok.	Konuyla ilgili çalışma yok.	Konuyla ilgili çalışma yok.	Konuyla ilgili çalışma yok.	Konuyla ilgili çalışma yok.

5. Türkiye’de Din ve İnanç Özgürlüğü ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliğinin Kesişim Alanları

Bu alanda kamu ve sivil aktörlerce en çok tartışılan; yargı ve kamu idaresi kurumlarının işlemlerine neden olan iki önemli konu olduğu görülmektedir: Başörtüsü takma serbestliği ve kadınların cami ibadetlerinden eşit yararlanma hakkı. Şimdi bu iki konuda Türkiye’de mevcut durumu kısaca özetleyelim.

5.1 Dinî Sembollerin Kullanım Serbestliği

Kamu yararı ilkesi çerçevesinde görevlerini tarafsız olarak sürdürmeleri gereken kamu görevlilerinin görevleri sırasında dinî semboller kullanıp kullanamayacakları dünyada olduğu gibi Türkiye’de de özgürlükler, haklar ve kamu düzeni ile ilgili geniş bir tartışma konusudur.²⁹³

Kamu görevlisi iken dinî inancı gereği başörtüsü kullanılması Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi kararlarına konu olmuştur. Mahkeme, devletin dinî inançlar karşısında tarafsızlığını yansıtmaması gerekliliğinden hareketle, üye devletler tarafından dinî sembellere uygulanan yasakları Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi’ne uygun bulmaktadır.²⁹⁴

Türkiye uygulamasında bu alanı düzenleyen, 16 Temmuz 1982 tarihli Bakanlar Kurulu kararı ile çıkarılmış *Kamu Kurum ve Kuruluşlarında Çalışan Personelin Kılık Kıyafetine Dair Yönetmelik*’in (Bakanlar Kurulu 16/7/1982 tarihli karar, No:8/5105) 5. maddesine gereğince, kadın kamu görevlilerinin başlarının açık olması kuralı getirilmişti.²⁹⁵ Bu düzenleme, 4 Ekim 2013 tarihli ve 2013/5443 sayılı Bakanlar Kurulu Eki Yönetmeliğin 1. maddesi ile değiştirildi ve maddenin sonuna (c) bendi olarak “Ancak bazı hizmetler için özel iş kıyafetleri varsa görev sırasında kurum amirinin izni ile bu kıyafet kullanılır” cümlesi eklendi. Böylelikle kamu görevlilerinin başörtüsü kullanması hususundaki yasak hukuken kalkmış oldu. *Kamu Kurum ve Kuruluşlarında Çalışan Personelin Kılık Kıyafetine Dair Yönetmelik*’in 6. maddesi “Emniyet Hizmetleri Sınıfına mensup olanlar, hâkimler, savcılar, Türk Silahlı Kuvvetleri, Jandarma Genel Komutanlığı ve Sahil Güvenlik Komutanlığında görev yapan subay, sözleşmeli subay, yedek subay, astsubay, sözleşmeli astsubay, uzman erbaş, uzman jandarma, sözleşmeli erbaş ve er ile erbaş ve erler ilgili kurum ve kuruluşun özel yönetmeliklerinde belirtilen usul ve esaslara tabidirler” hükmünü içermektedir.

Yargıtay, 26 Şubat 2015’te, HSYK’ya bir yazı yazarak, “Yargıtay’da görev yapan tetkik hâkim ve Cumhuriyet savcılarının Yargıtay kurulları ve dairelerde yapılan müzakereler ve duruşmalar esnasında başı kapalı olarak görev yapıp yapmayacakları hususunda” görüş istedi. HSYK Genel Sekreter Yardımcısı imzasıyla verilen yanıtta özetle şöyle denildi: “Kamuda başörtüsü serbestliğini sağlayan yönetmelik değişikliği hâkim ve savcı için başörtüsü yasağı getirmemiştir. Aksine hâkim ve savcıların başı örtülü olarak görev yapabileceklerinin de önünü açmıştır. Çünkü bahse-

293 Meselenin tarihsel ve siyasi çerçevede bir özeti için bkz. Bottoni, R., The Headscarf Issue at State Institutions in Turkey: From the Kemalist Age to Recent Developments, Özgür Heval Çınar & Mine Yıldırım (der.) *Freedom of Religion and Belief in Turkey* içinde, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne, 2014, s. 116-138.

294 42393/98, 15 Şubat 2001. Devlet memurlarının dini sembol kullanmasına yasak getirilmeyen İngiltere uygulamaları için bkz. Demir, H.S., *Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararları Işığında Türkiye’de Din ve Vicdan Özgürlüğü*, Ankara: Adalet., 2011, s. 124.

295 Bu hususta bkz. Güder, Ali R., Kamu Görevlilerinin Dini Sembol Taşıyabilmesinin Sınırları; Eski Bir Tartışma ve Yeni Hukuki Paradigmalar, *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 111, 2014, s. 457-478. Kılık ve kıyafet kavramlarının farklılığı üzerinden bir değerlendirme için bkz. Sibel Darende, *Kamu Görevlisi Başörtü Takar mı?* 12 Mayıs 2018, <http://hayred.net/kamu-gorevlisi-basortu-takar-mi/> (erişim tarihi: 09.08.2018)

dilen 6. maddenin atıfta bulunduğu Adalet Bakanlığı ve HSYK yönetmelikleri bu konuda yasak içermemektedir.”²⁹⁶

İçişleri Bakanlığı da *Emniyet Hizmetleri Sınıfı Mensupları Kıyafet Yönetmeliği*’nin 5. maddesinin birinci fıkrasının (i) bendindeki ‘Resmi kıyafetle birlikte kıyafetin içerisine’ ibaresi ‘Bayanların şapka, kep veya örgü bere altında yüzünü kapatmayacak şekilde başlarına taktıkları üniforma rengindeki desensiz giysiler hariç, resmi kıyafetin içerisine’... şeklinde değiştirilerek (RG:15.08.2007,s.26614) kadın polisler başörtü kullanma izni verdi.

11 Kasım 2016 tarihinde yapılan bir değişiklikle de, Türk Silahlı Kuvvetleri bünyesinde görev yapan “sivil memurları” asker kişi kapsamında değerlendiren ve görev yaptıkları kurumların kıyafet-kıyafete ilişkin özel hükümleriyle ilişkilendiren 6’ncı maddesinin kapsamından sivil memurlar çıkarıldı. Bu değişiklikle, Türk Silahlı Kuvvetleri bünyesinde, Jandarma Genel Komutanlığı ve Sahil Güvenlik Komutanlığı’nda görev yapan sivil memurlar, diğer kamu kurum ve kuruluşlarında görev yapan kamu görevlilerinin tabi olduğu genel yönetmeliğe tabi kılındı.²⁹⁷

Kamudaki başörtüsü yasağının kaldırılmasından kısa bir süre sonra, Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde hac dönüşü başörtülerini çıkarmayacaklarını açıklayan dört Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti) milletvekili 31 Ekim 2013’teki Meclis Genel Kurulu çalışmalarına başörtülü olarak katıldı.²⁹⁸

Avukatların, barolar tarafından belirlenen kurallar çerçevesinde başörtüsü takamayacaklarına ilişkin uygulamalar mahkeme kararları ile iptal edildi.²⁹⁹ Yükseköğretim kurumlarında öğrenci olanlara özellikle 1998-2010 yılları arasında uygulanan başörtüsü yasağı³⁰⁰ da halihazırda hukuken ve fiilen çözümlenmiştir.

5.2 Cami İbadetlerine Kadınların Erişimi için Sivil Kadın Eylemleri

Kadınların da camilere erişiminin kolaylaştırılması ile ilgili bu değişim talebi Müslüman kadınların hayat tarzındaki değişimle yakından ilişkili olduğu açıktır.³⁰¹ Türkiye’de camilerde yapılan ibadetlere kadınların katılımı tartışması dünyadaki tartışmayla aynı dönemde gündeme gelmiştir. Dünyada ve Türkiye’de kadınların erkeklerle aynı mekânda namaz kılamayacağına dair varsayımların geçersiz olduğunu savunan Müslüman kadınlar, karma namaza itiraz etmenin te-

296 Bu hususta bir haber için bkz. Oya Armutçu, “Yargıdan sonra polise de türban serbest”, *Hürriyet*, 28 Ağustos 2016. <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/yargidan-sonra-polise-de-turban-serbest-40209937> (erişim tarihi: 09.08.2018)

297 “Kıyafet yönetmeliği değişti... Memurlar için yeni dönem başlıyor”, http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/turkiye/629271/Kiyafet_yonetmeliği_degisti...Memurlar_icin_yeni_donem_basliyor.html (erişim tarihi: 09.08.2018) Yönetmelik metni için bkz: Resmi Gazete 29885 s. 11.11.2016 tarih)

298 “Başörtülü vekiller TBMM’de”, <http://www.haberturk.com/galeri/gundem/432509-basortulu-vekiller-tbbmde#>(erişim tarihi: 09.08.2018)

299 “Avukatlara başörtüsü serbest”, <http://bianet.org/bianet/ifade-ozgurlugu/143830-avukatlara-basortusu-serbest>; (erişim tarihi: 09.08.2018)

“Danıştay’dan avukatlara başörtüsü serbestisi kararı”, <https://www.memurlar.net/haber/331903/danistay-dan-avukatlara-basortusu-serbestisi-karari.html> (erişim tarihi: 09.08.2018)

“Danıştay’dan türbanlı avukat kararı”, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/danistaydan-turbanli-avukat-karari-22431199>; (erişim tarihi: 09.08.2018)

“AYM başörtüsü kararının gerekçesini açıkladı”, <http://www.haberturk.com/gundem/haber/965737-aym-basortusu-kararinin-gerekcesini-acikladi> (erişim tarihi: 09.08.2018)

300 Genç, Ö. & İlhan, E., *Başörtüsü Yasağına İlişkin Değerlendirme ve Öneriler*, İstanbul: TESEV Yayınları, 2012.

301 Meriç, N., *Sekülerleşme ve Protestanlaşma Sürecinde Değişen Kentte Dini Hayat ve Fetva Sorunları*, İstanbul: Kapı Yayınları, 2005.

melinde İslâm’ın erkek egemen yorumunun olduğunu öne sürüyor ve bunu eleştiriyordu.³⁰² Ancak, Türkiye’deki kadınların gündemi diğer Müslüman kadınlardan bu noktada farklılıklar gösterir. Camilerde kadınların ibadetine ilişkin tartışma çoğunlukla diğer Müslüman topluluklarda, kadın ve erkeğin birlikte namaz kılabilmesinin yanında cemaate kadın bir imamın namaz kıldırıp kıldıramayacağı üzerine yürütülürken,³⁰³ Türkiye’deki kadınlar caminin asıl alanına kadınların girip giremeyeceğini, kadınların bu asıl alanda erkeklerle birlikte (erkekler önde, kadınlar arkada ya da ayrı saflarda yan yana kadın ve erkekler) namaz kılıp kılamayacağını tartışır.

2008 yılında söz konusu “Cami Projesi”yle, İstanbul’daki 3000 cami kadınların da ana mekânı kullanabileceği şekilde yeniden düzenlenmiş olmakla birlikte yakın zamanlarda bu konudaki eleştirilerin tekrar görünür hâle geldiğini görüyoruz. Son dönemlerde bu konu ile tartışmadan bir alıntı ile bakış açısını örnekleyelim:

“Tartışmaya katılan herkesin ortak derdi camilerde kadınlara ayrılan kısımların caminin genel atmosferinden kopuk, bakımsız, kullanışsız ve hatta pis, karanlık... olmasıydı. Bu duruma dair çokça anekdotun paylaşıldığı toplantıda özellikle altı çizilen durum kadın ve erkeklerin camiye farklı şekilde deneyimlediği ve kadınların camilerde “yerinin olmadığı” idi. Toplantıya katılan, camilerde kadının yeri üzerine saha çalışmaları yapmış ve bir belgesel çalışması yapan katılımcının belirttiği veriler oldukça çarpıcıydı: Cami cemaati dışarıdan sorulduğunda kadınların camileri özgürce kullanabileceğini, yaşanan mağduriyetlerin giderilmesi gerektiğini söylerken uygulamada herhangi bir adım atılmadığı ifade edildi. Camiye dair böylesi kararlarda önemli bir belirleyiciliği olan cami dernek ve vakıflarının kadınların camideki konumlarını gündemlerine hiçbir şekilde almadığı belirtildi. Fiziksel olarak kadın ve erkeklerin camii eşit olarak kullanabilmesi için caminin var olan paravan/perde sistemiyle tam olarak ortadan ikiye bölünebileceği, bu şekilde herkesin camiden eşit şekilde yararlanabileceği ifade edildi.”³⁰⁴

Kadınların camilerdeki konumunu iyileştirmeyi amaçlayan bir grup kadın Ekim 2017’de “Kadınlar Camilerde”³⁰⁵ kampanyasını başlatmıştır. Kampanya çerçevesinde her hafta Cuma günü, saat 18:30’da kadınlar Üsküdar Mihrimah Sultan Camii’nde bir araya gelerek ve camilerdeki kadın yerlerinin küçük ve eşitsiz olmasından, engellilerin ve yaşlı kadınların camilere erişimindeki kısıtlılıklara, abdesthanelerin yetersizliği ya da kirliliğinden, kadınların kendilerini camilere ait hissedememesine kadar birçok meseleyi bir arada tartışmaya başlamışlar.³⁰⁶

Kampanyanın internet sitesinde, kadınların Cuma namazlarını kılabilmeleri için düzenlenmiş camilerin listesi, kadınlar camilerde kötü muamele ile karşılaşılırsa bununla baş edebilecekleri önerilerin listesi ve İslâm kaynaklarına göre kadının camideki konumu gibi bilgiler de yer almaktadır.³⁰⁷ Kampanya çerçevesinde yapılan en önemli eylem ise 4 kadının Fatih Camii’nin

302 Wedud, A., *Kur-an ve Kadın*, Çev. N. Şişman, İstanbul: İz Yayınları, 2005.

303 *Iranian Women to Lead Prayers*, http://news.bbc.co.uk/2/hi/middle_east/861819.stm; “Woman Imam Raises Mixes Emotions”, <http://www.emmabonino.it/press/world/2177> (erişim tarihi: 09.08.2018)

304 *Kadınların camide yeri yok: Kadına Şiddete Karşı Müslümanlar*, 18 Haziran 2017. <http://kskmi.com/kadinlar-camilerin-neresinde-tartismalar-oneriler/> (erişim tarihi: 09.08.2018)

305 <http://kadinlarcamilerde.com/hakkimizda/>(erişim tarihi: 09.08.2018)

306 a.g.m.

307 <http://kadinlarcamilerde.com/category/yazi/faydali-bilgiler/> (erişim tarihi: 09.08.2018)

avlusundan kovulmasınınertesinde, 40 kadının toplanarak önce Fatih Camii’nin avlusunda oturması, ardından da Camii’nin ana mekânında namaz kılmasıdır.³⁰⁸ “Kadınlar Camilerde”³⁰⁹ kampanyasını kısa süreli olmadığını da konu ile ilgili haberlerden anlıyoruz.³¹⁰

Dinî kamu hizmetleri hususunda yapılmış bir kamuoyu araştırmasının kadınların camilerden yararlanması hususunda bulduğu sonuçlara göre, “Camilerde kadınlara ayrılan yerler yetersizdir” cümlesini doğru bulanlar yüzde 65 oranındayken, karşı çıkanlar yüzde 25 oranındadır. “Cuma namazında camilerde kadınlara yer ayrılmalıdır” cümlesini doğru bulanlar yüzde 48 oranındayken, yanlış bulanlar yüzde 34 oranındadır. Özetle toplum hem kadınlara verilen hizmetleri yetersiz bulmakta, hem de kadınların hizmet verenler arasında daha fazla yer almasını talep etmektedir.³¹¹

308 <http://kadinlarcamilerde.com/4-kadinin-kovuldugu-camiye-40-kadinla-geri-donmek/>(erişim tarihi: 09.08.2018)

309 <http://kadinlarcamilerde.com/kadinlar-camilerde/>(erişim tarihi: 09.08.2018)

310 Aylin Yazan, “Kadınlar Camilerde: Kadının camideki mağduriyetini ortadan kaldırmak istiyoruz” <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-43632887>(erişim tarihi: 09.08.2018)

311 KONDA Araştırma ve Danışmanlık, Diyanet İşleri Başkanlığı Araştırması: Algılar, Memnuniyet, Beklentiler Kasım 2014, içinde. Helsinki Yurttaşlar Derneği, *Sosyo-Ekonomik Politikalar Bağlamında Diyanet İşleri Başkanlığı: Kamuoyunun Diyanet’e Bakışı – Tartışmalar Öneriler*, Helsinki Yurttaşlar Derneği Yay., İstanbul, 2014.



IV. Gösterge ve Veri Kaynakları

Tablo 43: Ulusal Düzeyde Veri Sağlayan Kaynaklar

Veri Kaynağı	Veri Konusu	Erişim
Yüksek Öğretim Kurumu Yükseköğretim Bilgi Yönetim Sistemi	Yüksek Öğretim Düzeyi Din Eğitimi verileri	https://istatistik.yok.gov.tr/
T.C. Milli Eğitim Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı Resmi İstatistikler	Orta Eğitim Düzeyi Din Eğitimi verileri	http://sgb.meb.gov.tr/www/resmi-istatistikler/kategori/23/1/
Diyanet İşleri Başkanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı İstatistikleri ve Faaliyet Raporları	Din Hizmetleri verileri	http://stratejigelistirme.diyamet.gov.tr/sayfa/57/istatistikler http://stratejigelistirme.diyamet.gov.tr/sayfa/22/Faaliyet-Raporlari
Türkiye Diyanet Vakfı (TDV)	Din hizmetleri	https://www.tdv.org/

Tablo 44: Uluslararası Düzeyde Karşılaştırmalı Veri Sağlayan Kaynaklar

Veri Kaynağı	Veri Konusu	Erişim
International Social Survey Program	Religion Module (Dindarlık Araştırması)	http://www.issp.org/data-download/by-topic/
Religion and Public Life	The World’s Muslims: Religion, Politics and Society 2013 (Dünyada Müslümanlar: Din, Siyaset ve Toplum 2013)	http://assets.pewresearch.org/wp-content/uploads/sites/11/2013/04/worlds-muslims-religion-politics-society-full-report.pdf



V. Türkiye’de Din Hizmetlerine Erişimde Toplumsal Cinsiyet Eşitliğini İzleme Göstergeleri

Tablo 45: Din Hizmetlerinde Toplumsal Cinsiyet Eşitliği: Verisi Erişilebilir ya da Kayıt Altında Olan Göstergeler

İlgili İnsan Hakları ve Normlar	Konu	Hizmetin Tanımı	Gösterge (cinsiyete göre)	Veri Kaynağı	Veri Toplama Sıklığı
Din ve inanç özgürlüğü, Devletin toplumsal cinsiyet eşitliğini gerçekleştirme görevi	1. Kamu kurumlarınca yürütülen din hizmetleri	1.1. Din hizmetleri yönetim ve denetimi	1.1.1. Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB): <ul style="list-style-type: none">▪ DİB başkan ve yrd. içinde K/E oranı▪ DİB daire başkanları içinde K/E oranı▪ Müftü, müftü yrd. içinde K/E oranı▪ Teftiş Kurulu (müfettişler) içinde K/E oranı 1.1.2. Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) <ul style="list-style-type: none">▪ Vakıf başkan ve yöneticileri arasında K/E oranı▪ Vakıf şube yöneticileri arasında K/E oranı 1.1.3. Milli Eğitim Bakanlığı, Din Öğretimi Genel Müdürlüğü (MEB-DÖGM): <ul style="list-style-type: none">▪ MEB-DÖGM merkez ve taşra teşkilatlarında müdür, müd. yrd. daire başk. içinde K/E oranı▪ MEB-DÖGM’e bağlı her düzeyde ve türde İmam Hatip okulları müdür ve yrd. içinde K/E oranı 1.1.4. Yüksek Öğrenim Kurumu -İlahiyat Fakülteleri İlahiyat Fakülteleri yöneticileri arasında K/E oranı (dekan, dekan yrd., bölüm ve ABD başkanı, enstitü ve araştırma merkezi müdürleri, vb.)	DİB istatistikleri TÜİK istatistikleri, MEB istatistikleri, DPB istatistikleri, YÖK istatistikleri	Yılda bir kere

Tablo 45: Din Hizmetlerinde Toplumsal Cinsiyet Eşitliği: Verisi Erişilebilir ya da Kayıt Altında Olan Göstergeler (devam)

İlgili İnsan Hakları ve Normlar	Konu	Hizmetin Tanımı	Gösterge (cinsiyete göre)	Veri Kaynağı	Veri Toplama Sıklığı
Din ve inanç özgürlüğü, Devletin toplumsal cinsiyet eşitliğini gerçekleştirme görevi	1. Kamu kurumlarınca yürütülen din hizmetleri	1.2. Din hizmetlerini yürüten personel	1.2.1. Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB) <ul style="list-style-type: none">■ DİB merkez ve taşra teşkilatlarında çalışan personel içinde K/E oranı■ Vaiz/vaize, imam, müezzin, danışman, uzman, vb. içinde K/E oranı■ Kur’an kursu öğretmenleri arasında K/E oranı 1.2.2. MEB, Din Öğretimi Genel Müdürlüğü (MEB-DÖGM): <ul style="list-style-type: none">■ İHL öğretmenleri içinde K/E oranı■ MEB zorunlu din derslerini yürüten din dersi öğretmenleri içinde K/E oranı 1.2.3. Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) <ul style="list-style-type: none">■ TDV merkez ve şubelerinde çalışan K/E oranı 1.2.4. Yüksek Öğrenim Kurumu-İlahiyat Fakülteleri <ul style="list-style-type: none">■ İlahiyat fakülteleri öğretim üyeleri arasında K/E oranı (prof, doç, dr. öğretim üyesi, öğretim görevlisi, okutman, araştırma görevlisi)	DİB istatistikleri TÜİK istatistikleri, MEB istatistikleri, DPB istatistikleri, YÖK istatistikleri	Yılda bir kere

Tablo 45: Din Hizmetlerinde Toplumsal Cinsiyet Eşitliği: Verisi Erişilebilir ya da Kayıt Altında Olan Göstergeler (devam)

İlgili İnsan Hakları ve Normlar	Konu	Hizmetin Tanımı	Gösterge (cinsiyete göre)	Veri Kaynağı	Veri Toplama Sıklığı
Din ve inanç özgürlüğü, Devletin toplumsal cinsiyet eşitliğini gerçekleştirme görevi	1. Kamu kurumlarınca yürütülen din hizmetleri	1.3. Kamu kurumlarınca yürütülen din eğitiminden yararlanan kişiler	1.3.1. Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB) <ul style="list-style-type: none">DİB Kur’an Kurslarına giden öğrencilerinin K/E oranıDİB-Yatılı Kur’an kursları öğrencilerinin K/E oranıMEB- İHL ve diğer dini okullarda eğitim alan öğrenciler içinde K/E oranıMEB’e bağlı okullarda zorunlu haftalık din dersi saatiDin eğitimi ve öğretimi gören kız ve erkek öğrencilere verilen bursların sayısı ve toplam tutarı 1.3.2. Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) <ul style="list-style-type: none">Vakıf bünyesinde toplumsal cinsiyet eşitliği sorunları ile ilgili komisyon, kurul, vb. sayısıVakfın yürüttüğü din hizmetlerinden kadınların yararlanma oranıVakfın bütçesi ve bunun içinde kadınların yararlandıkları hizmetlerin tutarı 1.3.3. Milli Eğitim Bakanlığı, Din Öğretimi Genel Müdürlüğü (MEB-DÖGM): <ul style="list-style-type: none">MEB- İHL ve diğer dini okullarda eğitim alan öğrenciler içinde K/E oranıMEB’na bağlı okullarda okutulan zorunlu din derslerinden muaf olmak için başvuran öğrenci sayısı 1.3.4. Yüksek Öğrenim Kurumu -İlahiyat Fakülteleri <ul style="list-style-type: none">İlahiyat fakülteleri öğrencileri arasında K/E oranı	DİB istatistikleri, TÜİK istatistikleri, MEB istatistikleri, DPB istatistikleri, YÖK istatistikleri	Yılda bir

Tablo 45: Din Hizmetlerinde Toplumsal Cinsiyet Eşitliği: Verisi Erişilebilir ya da Kayıt Altında Olan Göstergeler (devam)

İlgili İnsan Hakları ve Normlar	Konu	Hizmetin Tanımı	Gösterge (cinsiyete göre)	Veri Kaynağı	Veri Toplama Sıklığı
Din ve inanç özgürlüğü, Devletin toplumsal cinsiyet eşitliğini gerçekleştirme görevi	1. Kamu kurumlarınca yürütülen din hizmetleri	1.4. İbadet yerlerinin her bir cinsin katılımına uygunluğu	<ul style="list-style-type: none">Camilerden hizmet alan kadın oranıCami/ibadet yerlerinin kadınların eşit kullanımına/ katılımına uygunluğu yüzdesi (uygun namaz yeri, tuvalet, abdest yeri, vb. var mı/yok mu?) <ul style="list-style-type: none">Camilerin kadınlara sunduğu hizmetler konusunda alınan şikâyetlerin sayısı ve niteliği	DİB istatistikleri İlgili sivil toplum kuruluşu raporları	Yılda bir
		1.5. Dini konularda danışmanlık	Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB): <ul style="list-style-type: none">Din İşleri Yüksek Kurulu (DİYK) başkan ve üyeleri içinde K/E oranıAile rehberlik birimlerinde çalışan uzmanların K/E oranıAile rehberlik birimlerine başvuranların K/E oranı	DİB istatistikleri	Yılda bir
		1.6. Din hizmetlerinin yürütülmesinde toplumsal cinsiyet eşitliği normlarına uyum	1.6.1. Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB): <ul style="list-style-type: none">DİB görevlilerince verilen vaaz, eğitim, konferans, vb. etkinliklerin ne kadarında toplumsal cinsiyet eşitliğinin yer aldığıDİB tarafından belirlenen ve camilerde okunan hutbelerin kaçında toplumsal cinsiyet eşitliğinin yer aldığı 1.6.2. Milli Eğitim Bakanlığı, Din Öğretimi Genel Müdürlüğü (MEB-DÖGM): <p>DKAB ders kitaplarında toplumsal cinsiyet eşitliği normuna ne kadar yer verildiği</p> 1.6.3. Yüksek Öğrenim Kurumu -İlahiyat Fakülteleri <ul style="list-style-type: none">İlahiyat fakültelerinde toplumsal cinsiyet eşitliği dersleri sayısı	DİB verileri, İlgili araştırma raporları	Yılda bir

Tablo 45: Din Hizmetlerinde Toplumsal Cinsiyet Eşitliği: Verisi Erişilebilir ya da Kayıt Altında Olan Göstergeler (devam)

İlgili İnsan Hakları ve Normlar	Konu	Hizmetin Tanımı	Gösterge (cinsiyete göre)	Veri Kaynağı	Veri Toplama Sıklığı
Din ve inanç özgürlüğü, Devletin toplumsal cinsiyet eşitliğini gerçekleştirme görevi	2. Sivil kurumlarca yürütülen din hizmetleri	2.1. Sivil kurumlarca yürütülen din hizmetlerinin toplumsal cinsiyet eşitliğine uyumu	2.1.1. Hak temelli din hizmetleri anlayışına sahip STK’lar: <ul style="list-style-type: none">Üye sayıları içinde K/E oranıYönetim kurullarında K/E oranı Toplumsal cinsiyet eşitliğine duyarlılığı 2.1.2 Kadın hakları koruma amaçlı dini STK’ların: <ul style="list-style-type: none">Toplumsal cinsiyet eşitliğine duyarlılığı	İlgili sivil örgüt kayıtları	Yılda bir
	3. Ulusal düzeyde önemli göstergeler		3.1. DİB bütçesinin genel bütçeye oranı ve yıllık değişim oranı 3.2. DİB bütçesinden kadınların yararlanacağı hizmetlere harcanan bütçe tutarı 3.3. Dini yardım amaçlı kuruluşların hizmetlerinden yararlananlar içinde K/E oranı (zekât, geçim yardımları, eğitim bursları, vb.) 3.4. Dini amaçlı örgütlerin kamu kaynaklarından yararlanabilme tutarı (yıllık TL) 3.5. DİB’e bağlı olan cami sayısı 3.6. DİB’e bağlı olmayan diğer ibadethanelerin sayısı	DİB istatistikleri, İlgili sivil izleme raporları	Yılda bir

Tablo 46: Verisinin Geliştirilmesi ve Kullanılması Önerilen Göstergeler

İlgili İnsan Hakları ve Normlar	Konu	Hizmetin tanımı	Gösterge (cinsiyete göre)	Veri Kaynağı	Veri Toplama Sıklığı
Din ve inanç özgürlüğü, Devletin toplumsal cinsiyet eşitliğini gerçekleştirme görevi	1. Kamu kurumlarınca yürütülen din hizmetleri	1.3. Kamu Kurumlarınca yürütülen din eğitiminden yararlanan kişiler	MEB-DÖGM: <ul style="list-style-type: none">DKAB³¹² ve seçmeli din derslerinin program, müfredat ve kitaplarının oluşturulmasında toplumsal cinsiyet eşitliğinin içselleştirilmesi/anaakımlaştırılması YÖK-İlahiyat Fakülteleri <ul style="list-style-type: none">Toplumsal cinsiyet eşitliği derslerinin programlara alınması ve kadının insan hakları anlayışının anaakımlaştırılmasıDers programlarında cinsiyetçi basmakalıp görüşlerin, dini görüşler olarak öğretilmemesi gereğinin kabulü“İslam’da kadın hakları” gibi konuların toplumsal cinsiyet eşitliği normuna uygun ele alınıp alınmadığının izlenmesi	İlgili konuda yapılan araştırma verileri, istatistikler	Üç yılda bir
		1.5. Dini konularda danışmanlık	DİB- ADRB: <ul style="list-style-type: none">Aile Rehberlik birimlerinde çalışan uzmanların hizmet içi eğitimlerinde din veya gelenekten kaynaklanabilen ve kadınların insan haklarını eşit kullanabilmelerini engelleyen inanış ve görüşleri tespit edip bunlarla mücadele etme konusunda görevlendirilip görevlendirilmediği (erken yaşta evlilik, kadına yönelik şiddet, eşitsiz miras, zorla ya da çok eşli evlilik vb.)	İlgili konuda yapılan araştırma verileri	Yılda bir

Tablo 46: Verisinin Geliştirilmesi ve Kullanılması Önerilen Göstergeler (devam)

İlgili İnsan Hakları ve Normlar	Konu	Hizmetin tanımı	Gösterge (cinsiyete göre)	Veri Kaynağı	Veri Toplama Sıklığı
Din ve inanç özgürlüğü, Devletin toplumsal cinsiyet eşitliğini gerçekleştirme görevi	1. Kamu kurumlarınca yürütülen din hizmetleri	1.6. Din hizmetlerinin yürütülmesinde toplumsal cinsiyet eşitliği normlarına uyum	DİB, MEB-DEGM, YÖK <ul style="list-style-type: none">▪ Kurumların hizmet içi eğitimlerinde din hizmetleri yürüten kamu görevlilerinin din veya gelenekten kaynaklanabilen ve kadınların insan haklarını eşit kullanabilmelerini engelleyen inanış ve görüşleri tespit edip bunlarla mücadele etme konusunda eğitilip bilinçlendirilerek görevlendirilip görevlendirilmediği▪ DİB’in konusu kadının insan hakları, toplumsal cinsiyet eşitliği, kadına şiddet vb. olan vaaz, hutbe, toplantı sayısı▪ DİB’in konusu kadının insan hakları, toplumsal cinsiyet eşitliği, kadına şiddet vb. olan vaaz, hutbelerin eşitliği içermesi (niteliği)▪ DİB bünyesinde dini kaynakların yorumlanması süreçlerine kadınların eşit katılımının sağlanıp sağlanmadığı▪ Kurumların bünyesinde cinsiyetçi basmakalıp görüşlerin kadınların insan haklarını ihlal etmesini önleyici çalışmaların yapılıp yapılmadığı	İlgili konuda yapılan araştırma verileri	Yılda bir
	3. Ulusal Düzeyde Önemli Göstergeler		<ul style="list-style-type: none">▪ DİB bütçesinden kadınların yararlanacağı hizmetlere harcanan bütçe tutarı,▪ Dini yardım amaçlı kuruluşların hizmetlerinden yararlananlar içinde K/E oranı (zekat, geçim yardımları, eğitim bursları, vb.)▪ Dini amaçlı örgütlerin kamu kaynaklarından yararlanabilme tutarı (yıllık TL)	DİB istatistikleri, ilgili sivil izleme raporları	Yılda bir

Ek Tablo 1: Diyanet İşleri Başkanlığı Temmuz 2018 Tarihli Güncel Kayıtlı Verileri

DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI			
UNVAN	KADIN	ERKEK	TOPLAM
Başkan Yardımcısı	1	4	5
Genel Müdür	0	12	12
Daire Başkanı	7	30	37
Din İşleri Yüksek Kurulu Üyeleri	0	14	14
Din İşleri Yüksek Kurulu Uzman/Uzman Yardımcısı	1	46	47
Teftiş Kurulu/Müfettiş	0	26	26
Başkanlık Müşaviri	2	25	27
İl Müftüsü	0	81	81
İl Müftü Yardımcısı	20	157	177
Diyanet İşleri Uzman/Uzman Yardımcısı	14	45	59
Vaiz	851	1940	2791
Din Hizmetleri/Eğitim Uzmanı	44	140	184
Murakıp	49	410	459
Şube Müdürü	1	333	334
Ku’an Kursu Öğreticisi	16274	9281	25554
İmam Hatip	0	62208	62208
Müezzin Kayyım	0	11952	11952
Merkez Personeli	139	1332	1472
Taşra Teşkilatı			
Aile ve Dini Rehberlik Bürosu Personeli	521	243	764
Aile ve Dini Rehberlik Bürosu Danışanı	14643	2174	16817
DİB’e bağlı cami sayısı			88445
Kadınlar için namaz kılma yeri olan cami sayısı			60456
Kadınlar için abdest alma yeri olan cami sayısı			25740
2017 yılı Umre Yolcu Sayısı (DİB Organizasyonu ile gidenler)			
2018 yılı Hac Yolcu Sayısı	23143	19195	42338
TÜRK DİYANET VAKFI			
Vakıf Başkan ve Yöneticileri	2	7	9
İllerde Vakıf Şube Yöneticisi İl Müftüsüdür.	0	81	81
Vakıf bünyesinde toplumsal cinsiyet eşitliği sorunları ile ilgili birim (KAGEM)			1
Vakfın bütçesi ve bunun içinde kadınların yararlandıkları hizmetlerin tutarı	Gösterge verisi bulunmamaktadır.		

Ek Tablo 1: Diyanet İşleri Başkanlığı Temmuz 2018 Tarihli Güncel Kayıtlı Verileri (devam)

UNVAN	ANKARA		ADANA		İSTANBUL		İZMİR		GAZİANTEP		KARS		TRABZON								
	Kadın	Erkek	Toplam	Kadın	Erkek	Toplam	Kadın	Erkek	Toplam	Kadın	Erkek	Toplam	Kadın	Erkek	Toplam						
Şube Müdürü	0	28	28	0	7	7	0	32	32	0	9	9	0	3	3	0	4	4			
Vaiz	120	153	273	13	38	51	138	367	505	22	43	65	8	20	28	0	10	12	32	44	
Murakıp	3	34	37	5	1	6	3	34	37	2	14	16	1	5	6	0	0	1	10	11	
Eğitim/Din Hizmetleri Uzmanı	5	8	13	1	2	3	5	8	13	0	1	1	0	1	1	0	0	0	2	2	
İmam Hatip	0	3241	3241	0	1084	1084	0	3238	3238	0	1473	1473	0	786	786	0	226	226	1548	1548	
Müezzin/Kayyım	0	1164	1164	0	142	142	0	1164	1164	0	386	386	0	152	152	0	47	47	219	219	
Kur’an Kursu Öğreticisi	2254	866	3120	254	96	350	2241	865	3106	397	245	642	215	111	326	14	48	62	363	241	604

Ek Tablo 2: İstatistikî Bölge Birimleri Sınıflamasına ve Kadrolarına Göre Kadın-Erkek Personel Sayısı (Müftülükler)

	Vaiz ve Zezaevi Vaizi			Murakıp			Kur'an Kursu Öğreticisi			İmam-Hatip			Müezzin-Kayım			Din Hizmetleri /Eğitim Uzmanı		
	Toplam	Kadın (%)	Erkek (%)	Toplam	Kadın (%)	Erkek (%)	Toplam	Kadın (%)	Erkek (%)	Toplam	Kadın (%)	Erkek (%)	Toplam	Kadın (%)	Erkek (%)	Toplam	Kadın (%)	Erkek (%)
Türkiye	2.791	851 30,5	1.940 70	456 16,3	16.274 63,7	9.281 36,3	62.208 0	62.208 0	62.208 0	11.952 0	11.952 0	459 10,7	410 89,3	49 10,7	410 89,3	5 1,1	49 10,7	410 89,3
İstanbul	505	138 27,3	367 73	37 7,3	2.241 44,4	928 18,5	3.238 64,6	3.238 64,6	3.238 64,6	1.164 23,3	1.164 23,3	13 2,6	8 1,6	5 1,1	13 2,6	5 1,1	8 1,6	8 1,6
İzmir	65	22 33,8	43 66	16 24,6	397 61,8	245 38,2	1.473 22,8	1.473 22,8	1.473 22,8	386 59,4	386 59,4	1 1,5	1 1,5	0 0	1 1,5	0 0	1 1,5	1 1,5
Ankara	273	120 44,0	153 56	37 13,5	2.254 82,3	866 31,2	3.241 119,0	3.241 119,0	3.241 119,0	1.164 35,9	1.164 35,9	13 3,8	8 2,2	5 1,4	13 3,8	5 1,4	8 2,2	8 2,2
Adana	51	13 25,5	38 75	6 11,8	254 50,0	96 19,2	1.084 21,7	1.084 21,7	1.084 21,7	142 27,7	142 27,7	3 5,9	2 3,7	1 1,9	3 5,9	1 1,9	2 3,7	2 3,7
Trabzon	44	12 27,3	32 73	11 25,0	363 82,7	241 54,8	1.548 42,8	1.548 42,8	1.548 42,8	219 60,4	219 60,4	2 5,5	2 5,5	0 0	2 5,5	0 0	2 5,5	2 5,5
Kars	10	0 0,0	10 100	0 0,0	14 140,0	48 480,0	77,4 774,0	77,4 774,0	77,4 774,0	47 470,0	47 470,0	0 0,0	0 0,0	0 0,0	0 0,0	0 0,0	0 0,0	0 0,0
Gaziantep	28	8 28,6	20 71,4	6 21,4	215 768,0	111 393,0	786 2770,0	786 2770,0	786 2770,0	152 543,0	152 543,0	1 3,6	1 3,6	0 0,0	1 3,6	0 0,0	1 3,6	1 3,6

*Büyüklüğü 25 altında olan veriler için yüzde (%) hesaplaması yapılmamıştır. Veri kaynağı: Diyanet İşleri Başkanlığı, Temmuz 2018 kayıtlı verileri (Bkz. Ek Tablo 1)

Ek Tablo 3: T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü’ne Bağlı Ortaokullarda Okul ve Öğrenci Sayısı

		Erkek				Kadın	
		Okul sayısı	Toplam	Sayı	%	Sayı	%
Türkiye	2016-2017	2777	657020	309406	47	347614	53
	2015-2016	1961	524295	250241	48	274054	52
	2014-2015	1597	385830	187636	49	198194	51
	2013-2014	1361	240015	119131	50	120884	50
	2012-2013	1099	94467	48348	51	46119	49
	2011-2012	537	268245	126429	47	141816	53
	2010-2011	493	235639	112608	48	123031	52
	2009-2010	465	198581	94242	47	104339	53
	2008-2009	458	143637	65916	46	77721	54
	2007-2008	456	129274	60356	47	68918	53
İstanbul	2016-2017	300	157909	69653	44	88256	56
	2015-2016	223	133439	59741	45	73698	55
	2014-2015	197	99202	45320	46	53882	54
İzmir	2016-2017	53	11975	5758	48	6217	52
	2015-2016	40	10219	4995	49	5224	51
	2014-2015	40	8512	4270	50	4242	50
Ankara	2016-2017	93	29061	13290	46	15771	54
	2015-2016	69	24259	11094	46	13165	54
	2014-2015	65	18406	8521	46	9885	54
Trabzon	2016-2017	41	8911	4257	48	4654	52
	2015-2016	37	7388	3600	49	3788	51
	2014-2015	32	5298	2612	49	2686	51
Adana	2016-2017	39	12633	6092	48	6541	52
	2015-2016	35	11313	5582	49	5731	51
	2014-2015	32	9039	4537	50	4502	50
Kars	2016-2017	18	1812	967	53	845	47
	2015-2016	11	1462	813	56	649	44
	2014-2015	8	1165	637	55	528	45
Gaziantep	2016-2017	43	13723	6453	47	7270	53
	2015-2016	31	10576	5075	48	5501	52
	2014-2015	29	7721	3746	49	3975	51

Veri Kaynağı: T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı Resmi İstatistikler (2006-2017)
<http://sgb.meb.gov.tr/www/resmi-istatistikler/kategori/23/1/> (erişim tarihi: 09.08.2018)

Ek Tablo 4: T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü’ne Bağlı İmam Hatip Liselerinde Okul ve Öğrenci Sayısı

		Erkek				Kadın	
		Okul sayısı	Toplam	Sayı	%	Sayı	%
Türkiye	2016-2017	1452	645318	284218	44	361100	56
	2015-2016	1149	677205	297605	44	379600	56
	2014-2015	1017	546443	258397	47	288046	53
	2013-2014	854	474096	227065	48	247031	52
	2012-2013	708	380771	180240	47	200531	53
	2011-2012	537	268245	126429	47	141816	53
	2010-2011	493	235639	112608	48	123031	52
	2009-2010	465	198581	94242	47	104339	53
	2008-2009	458	143637	65916	46	77721	54
	2007-2008	456	129274	60356	47	68918	53
	2006-2007	455	120668	58500	48	62168	52
İstanbul	2016-2017	182	127375	51749	41	75626	59
	2015-2016	142	135695	55884	41	79811	59
	2014-2015	130	105305	44583	42	60722	58
İzmir	2016-2017	41	12668	5001	39	7667	61
	2015-2016	34	14501	6094	42	8407	58
	2014-2015	31	12332	5796	47	6536	53
Ankara	2016-2017	62	28018	11248	40	16770	60
	2015-2016	46	29918	12120	41	17798	59
	2014-2015	40	25057	10841	43	14216	57
Trabzon	2016-2017	22	9864	4237	43	5627	57
	2015-2016	20	10137	4460	44	5677	56
	2014-2015	18	6331	3072	49	3259	51
Adana	2016-2017	25	12031	5400	45	6631	55
	2015-2016	21	13724	6371	46	7353	54
	2014-2015	19	10562	5077	48	5485	52
Kars	2016-2017	8	3009	1623	54	1386	46
	2015-2016	8	3281	1770	54	1511	46
	2014-2015	7	2972	1705	57	1267	43
Gaziantep	2016-2017	26	11949	5195	43	6754	57
	2015-2016	20	12382	5591	45	6791	55
	2014-2015	17	10501	5211	50	5290	50

Veri Kaynağı: T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı Resmi İstatistikler (2006-2017)
<http://sgb.meb.gov.tr/www/resmi-istatistikler/kategori/23/1/> (erişim tarihi: 09.08.2018)

Ek Tablo 5: T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü’ne Bağlı İmam Hatip Açık Öğretim Lisele-
rinde Okul ve Öğrenci Sayısı

		Erkek			Kadın	
		Toplam	Sayı	%	Sayı	%
Türkiye	2016-2017	138802	51717	37	87085	63
	2015-2016	121335	40894	34	80441	66
	2014-2015	27223	9699	36	17524	64
İstanbul	2016-2017	31428	11753	37	19675	63
	2015-2016	27223	9699	36	17524	64
İzmir	2016-2017	2260	580	26	1680	74
	2015-2016	1852	389	21	1463	79
Ankara	2016-2017	5530	1803	33	3727	67
	2015-2016	4494	1273	28	3221	72
Trabzon	2016-2017	3882	1403	36	2479	64
	2015-2016	3682	1392	38	2290	62
Adana	2016-2017	2334	815	35	1519	65
	2015-2016	2092	700	33	1392	67
Kars	2016-2017	557	337	61	220	39
	2015-2016	405	232	57	173	43
Gaziantep	2016-2017	1940	671	35	1269	65
	2015-2016	1536	472	31	1054	69

Veri Kaynağı: T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı Resmi İstatistikler (2006-2017)
<http://sgb.meb.gov.tr/www/resmi-istatistikler/kategori/23/1/> (erişim tarihi: 09.08.2018)

Ek Tablo 6: İBBS 3 ve Eğitim Kurumlarına Göre Devam Eden Kursiyer ve Bitiren Kursiyer Sayısı

Eğitim kurumu	Devam eden kursiyer				2013-2014 Öğretim yılı							Bitiren kursiyerlerin yaş grubu				Bilinmeyen
	Toplam	Erkek	%	Kadın	%	0-5	6-14	15-22	23-44	45+						
Türkiye	14 142 218	7 195 457	51	6 946 761	49	90 851	2 394 527	3 380 402	5 505 251	1 805 801	663 144					
Kur’an Kursları	1 164 743	80 936	7	1 083 807	93	-	84 730	149 991	430 714	451 074	-					
İstanbul	2 746 099	1 330 627	48	1 415 472	52	20 044	502 616	577 385	997 541	317 782	133 526					
Kur’an Kursları	141 960	11 719	8	130 241	92	-	8 539	21 697	49 815	54 125	-					
İzmir	741,698	376,884	51	364,814	49	5,467	142,220	177,756	299,818	99,713	13,610					
Kur’an Kursları	39 624	2 244	6	37 380	94	-	2 871	2 984	14 935	17 562	-					
Ankara	1,032,682	542,735	53	489,947	47	6,579	126,283	201,405	449,974	158,034	81,938					
Kur’an Kursları	70 092	1 480	2	68 612	98	-	1 800	4 909	27 771	33 683	-					
Adana	428,126	216,263	51	211,863	49	2,772	72,137	86,948	141,441	46,530	75,335					
Kur’an Kursları	32 454	1 479	5	30 975	95	-	1 644	2 952	13 553	13 553	-					
Trabzon	159,051	74,912	47	84,139	53	791	28,383	42,923	58,826	22,174	2,780					
Kur’an Kursları	19 859	2 751	14	17 108	86	-	1 237	2 636	5 888	7 307	-					
Kars	61,577	39,358	64	22,219	36	166	5,387	22,917	27,404	4,234	1,293					
Kur’an Kursları	4 200	342	8	3 858	92	-	181	635	2 059	1 174	-					
Gaziantep	303,281	158,402	52	144,879	48	4,805	45,246	75,961	118,383	19,164	39,024					
Kur’an Kursları	16 600	793	5	15 807	95	-	956	3 050	7 657	4 282	-					

Veri Kaynağı: T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı Resmi İstatistikler (2013-2014) <http://sgb.meb.gov.tr/www/res-mi-istatistikler/icerik/64> (erişim tarihi: 12.08.2018)

Ek Tablo 7: T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü’ne Bağlı imam Hatip Açık Öğretim Lisele-
rinde Görevli Öğretmen Sayısı

		Okul sayısı	Toplam	Erkek		Kadın	
				Sayı	%	Sayı	%
Türkiye	2016-2017	1452	40891	20719	51	20172	49
	2015-2016	1149	39091	20741	53	18350	47
	2014-2015	1107	35844	19609	55	16235	45
	2013-2014	854	29556	16773	57	12783	43
	2012-2013	708	21043	12570	60	8473	40
	2011-2012	537	15049	9498	63	5551	37
İstanbul	2016-2017	182	7313	2776	38	4537	62
	2015-2016	142	7037	2899	41	4138	59
	2014-2015	130	6359	2699	42	3660	58
İzmir	2016-2017	41	997	409	41	588	59
	2015-2016	34	1005	471	47	534	53
	2014-2015	31	920	451	49	469	51
Ankara	2016-2017	62	2310	824	36	1486	64
	2015-2016	46	2114	844	40	1270	60
	2014-2015	40	1975	806	41	1169	59
Trabzon	2016-2017	22	614	337	55	277	45
	2015-2016	20	476	287	60	189	40
	2014-2015	18	469	289	62	180	38
Adana	2016-2017	25	805	389	48	416	52
	2015-2016	21	724	375	52	349	48
	2014-2015	19	652	348	53	304	47
Kars	2016-2017	8	166	75	45	91	55
	2015-2016	8	201	86	43	115	57
	2014-2015	7	174	80	46	94	54
Gaziantep	2016-2017	26	640	341	53	299	47
	2015-2016	20	531	285	54	246	46
	2014-2015	17	476	251	53	225	47

Veri Kaynağı: T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı Resmi İstatistikler (2006-2017)
<http://sgb.meb.gov.tr/www/resmi-istatistikler/kategori/23/1/> (erişim tarihi: 12.08..2018)

Ek Tablo 8: T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü’ne Bağlı Ortaokullarda Görevli Öğretmen Sayısı

		Okul sayısı	Toplam	Erkek		Kadın	
				Sayı	%	Sayı	%
Türkiye	2016-2017	2777	31530	14313	45	17217	55
	2015-2016	1961	23834	11541	48	12293	52
	2014-2015	1597	17325	8618	50	8707	50
	2013-2014	1361	11408	5825	51	5583	49
	2012-2013	1099	5484	2609	48	2875	52
	2011-2012	537	15049	9498	63	5551	37
İstanbul	2016-2017	300	5053	1800	36	3253	64
	2015-2016	223	4024	1538	38	2486	62
	2014-2015	197	2859	1135	40	1724	60
İzmir	2016-2017	53	701	252	36	449	64
	2015-2016	40	630	243	39	387	61
	2014-2015	40	491	191	39	300	61
Ankara	2016-2017	93	1429	454	32	975	68
	2015-2016	69	1223	445	36	778	64
	2014-2015	65	862	308	36	554	64
Trabzon	2016-2017	41	506	223	44	283	56
	2015-2016	37	368	188	51	180	49
	2014-2015	32	256	134	52	122	48
Adana	2016-2017	39	657	296	45	361	55
	2015-2016	35	555	269	48	286	52
	2014-2015	32	437	212	49	225	51
Kars	2016-2017	18	134	59	44	75	56
	2015-2016	11	80	33	41	47	59
	2014-2015	8	66	25	38	41	62
Gaziantep	2016-2017	43	743	330	44	413	56
	2015-2016	31	447	220	49	227	51
	2014-2015	29	318	170	53	148	47

Veri Kaynağı: T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı Resmi İstatistikler (2006-2017)
<http://sgb.meb.gov.tr/www/resmi-istatistikler/kategori/23/1/> (erişim tarihi: 12.08..2018)

Ek Tablo 9: 2016-2017 Faaliyet Yılı Kuran Kursu Sayısı ve Katılan Kadın ve Erkek Öğrenci Sayıları

		Kursiyer						
		Kurs		Toplam	Erkek	%	Kadın	%
TR	Türkiye	15.796	1.002.417	674.703	107.012	15,9	567.691	84,1
TR100	İstanbul	1.252	128.859	85.340	12.957	15,2	72.383	84,8
TR310	İzmir	447	21.775	15.337	1.501	9,8	13.836	90,2
TR510	Ankara	825	60.752	41.057	3.405	8,3	37.652	91,7
TR621	Adana	377	18.987	13.347	1.472	11,0	11.875	89,0
TR901	Trabzon	262	15.001	6.756	1.150	17,0	5.606	83,0
TRA22	Kars	74	2.998	1.926	155	8,0	1.771	92,0
TRC11	Gaziantep	262	16.511	12.208	1.304	10,7	10.904	89,3

Veri kaynağı: T.C. Başbakanlık Diyanet İşleri Başkanlığı, Strateji Geliştirme Başkanlığı İstatistikler
<http://stratejigelistirme.diyamet.gov.tr/sayfa/57/istatistikler>(erişim tarihi: 12.08..2018)

Ek Tablo 10: İlahiyat Fakültelerinde Görevli Akademik Personelin Kadro Türüne ve Cinsiyete Göre Dağılımı

Yıllar	PROFESÖR					DOÇENT				
	Erkek	%	Kadın	%	Toplam	Erkek	%	Kadın	%	Toplam
2013-2014	389	98,7	5	1,3	394	160	92,0	14	8,0	174
2014-2015	516	98,5	8	1,5	524	238	94,4	14	5,6	252
2015-2016	371	97,9	8	2,1	379	171	90,5	18	9,5	189
2016-2017	368	97,6	9	2,4	377	168	89,4	20	10,6	188
2017-2018	388	97,0	12	3,0	400	209	88,9	26	11,1	235
Yıllar	DR. ÖĞRETİM ÜYESİ					ÖĞRETİM GÖREVLİSİ				
	Erkek	%	Kadın	%	Toplam	Erkek	%	Kadın	%	Toplam
2013-2014	563	88,5	73	11,5	636	114	91,9	10	8,1	124
2014-2015	947	88,4	124	11,6	1071	366	89,5	43	10,5	409
2015-2016	658	86,9	99	13,1	757	139	84,8	25	15,2	164
2016-2017	677	86,1	109	13,9	786	132	84,6	24	15,4	156
2017-2018	703	84,2	132	15,8	835	175	84,1	33	15,9	208
Yıllar	OKUTMAN					ARAŞTIRMA GÖREVLİSİ				
	Erkek	%	Kadın	%	Toplam	Erkek	%	Kadın	%	Toplam
2013-2014	6	75,0	2	25,0	8	391	65,6	205	34,4	596
2014-2015	55	80,9	13	19,1	68	642	66,9	318	53,4	960
2015-2016	11	78,6	3	21,4	14	462	63,1	270	45,3	732
2016-2017	9	69,2	4	30,8	13	456	62,1	278	46,6	734
2017-2018	0	0,0	0	0,0	0	515	62,3	312	52,3	827

Veri Kaynağı: Yüksek Öğretim Kurulu (YÖK) Yüksek Öğretim İstatistikleri (2013-2018)
<https://istatistik.yok.gov.tr/>(erişim tarihi: 12.08..2018)

Ek Tablo 11: İlahiyat Fakültelerinde Öğrencilerin Öğrenim Türüne Göre Cinsiyete Göre Dağılımı

	ÖNLİSANS					LİSANS				
	Erkek	%	Kadın	%	Toplam	Erkek	%	Kadın	%	Toplam
2013-2014	66775	43,2	87797	56,8	154572	20078	38,5	32134	61,5	52212
2014-2015	78365	41,8	108919	58,2	187284	26482	39,3	40914	60,7	6739
2015-2016	88388	40,8	128159	59,2	216547	32234	40,9	46625	59,1	78859
2016-2017	93693	40,4	138378	59,6	232071	35273	40,7	51423	59,3	86696
2017-2018	101624	40,4	149627	59,6	251251	38428	40,2	57188	59,8	95616
	YÜKSEK LİSANS					DOKTORA				
	Erkek	%	Kadın	%	Toplam	Erkek	%	Kadın	%	Toplam
2013-2014	4580	64,5	2520	35,5	7100	1723	79,4	446	20,6	2169
2014-2015	5727	64,8	3114	35,2	8841	2040	79,3	534	20,7	2574
2015-2016	6417	63,8	3648	36,2	10065	2249	79,2	591	20,8	2840
2016-2017	7414	63,0	4355	37,0	11769	2334	78,7	631	21,3	2965
2017-2018	7688	61,0	4910	39,0	12598	2435	77,9	692	22,1	3127
	LİSANS					LİSANSÜSTÜ				
	Erkek	%	Kadın	%	Toplam	Erkek	%	Kadın	%	Toplam
2013-2014	86853	42,0	119931	58,0	206784	6303	68,0	2966	32,0	9269
2014-2015	104847	41,2	149833	58,8	254680	7767	68,0	3648	32,0	11415
2015-2016	120622	40,8	174784	59,2	295406	8666	67,2	4239	32,8	12905
2016-2017	128966	40,5	189801	59,5	318767	9748	66,2	4986	33,8	14734
2017-2018	140052	40,4	206815	59,6	346867	10123	64,4	5602	35,6	15725

Veri Kaynağı: Yüksek Öğretim Kurulu (YÖK) Yüksek Öğretim İstatistikleri (2013-2018)
<https://istatistik.yok.gov.tr/>(erişim tarihi: 12.08..2018)

Ek Tablo 12: İlahiyat Fakültelerinden Mezun Öğrencilerin Program Türüne ve Cinsiyete Göre Dağılımı

	ÖNLİSANS MEZUN					LİSANS MEZUN				
	Erkek	%	Kadın	%	Toplam	Erkek	%	Kadın	Toplam	Toplam
2012-2013	6070	39,8	9172	60,2	15242	2615	41,5	3686	6301	2169
2013-2014	8284	35,4	15091	64,6	23375	2755	38,8	4342	7097	2574
2014-2015	7150	31,8	15328	68,2	22478	3453	35,5	6287	9740	2840
2015-2016	7077	30,7	15983	69,3	23060	3758	33,4	7489	11247	2965
2016-2017	4251	28,8	10505	71,2	14756	3956	33,5	7856	11812	3127
	YÜKSEK LİSANS					DOKTORA				
	Erkek	%	Kadın	%	Toplam	Erkek	%	Kadın	%	Toplam
2012-2013	4580	64,5	2520	35,5	7100	1723	79,4	446	20,6	2169
2013-2014	5727	64,8	3114	35,2	8841	2040	79,3	534	20,7	2574
2014-2015	6417	63,8	3648	36,2	10065	2249	79,2	591	20,8	2840
2015-2016	7414	63,0	4355	37,0	11769	2334	78,7	631	21,3	2965
2016-2017	7688	61,0	4910	39,0	12598	2435	77,9	692	22,1	3127
	LİSANS MEZUN					LİSANSÜSTÜ MEZUN				
	Erkek	%	Kadın	%	Toplam	Erkek	%	Kadın	%	Toplam
2012-2013	8685	40,3	12858	59,7	21543	275	75,3	90	24,7	365
2013-2014	11039	36,2	19433	63,8	30472	357	73,6	128	26,4	485
2014-2015	10603	32,9	21615	67,1	32218	446	72,9	166	27,1	612
2015-2016	10835	31,6	23472	68,4	34307	537	76,9	161	23,1	698
2016-2017	8207	30,9	18361	69,1	26568	617	74,2	214	25,8	831

Veri Kaynağı: Yüksek Öğretim Kurulu (YÖK) Yüksek Öğretim İstatistikleri (2013-2018)
<https://istatistik.yok.gov.tr/> (erişim tarihi: 12.08..2018)

Ek Tablo 13: İBBS 3 ve Eğitim Kurumları ve Cinsiyetine Göre Devam Eden Kursiyer ve Bitiren Kursiyer Sayısı

Eğitim kurumu	2013/ '14 Öğretim yılı sonu										
	Devam eden kursiyer					Bitiren kursiyerlerin yaş grubu					
	Toplam	Erkek	%	Kadın	%	0 -5	6-14	15-22	23-44	45+	Bilimleyen
TR Türkiye	14 142 218	7 195 457	51	6 946 761	49	90 851	2 394 527	3 380 402	5 505 251	1 805 801	663 144
Kur'an Kursları	1 164 743	80 936	7	1 083 807	93	-	84 730	149 991	430 714	451 074	-
İstanbul	2 746 099	1 330 627	48	1 415 472	52	20 044	502 616	577 385	997 541	317 782	133 526
Kur'an Kursları	141 960	11 719	8	130 241	92	-	8 539	21 697	49 815	54 125	-
İzmir	741,698	376,884	51	364,814	49	5,467	142,220	177,756	299,818	99,713	13,610
Kur'an Kursları	39 624	2 244	6	37 380	94	-	2 871	2 984	14 935	17 562	-
Ankara	1,032,682	542,735	53	489,947	47	6,579	126,283	201,405	449,974	158,034	81,938
Kur'an Kursları	70 092	1 480	2	68 612	98	-	1 800	4 909	27 771	33 683	-
Adana	428,126	216,263	51	211,863	49	2,772	72,137	86,948	141,441	46,530	75,335
Kur'an Kursları	32 454	1 479	5	30 975	95	-	1 644	2 952	13 553	13 553	-
Trabzon	159,051	74,912	47	84,139	53	791	28,383	42,923	58,826	22,174	2,780
Kur'an Kursları	19 859	2 751	14	17 108	86	-	1 237	2 636	5 888	7 307	-
Kars	61,577	39,358	64	22,219	36	166	5,387	22,917	27,404	4,234	1,293
Kur'an Kursları	4 200	342	8	3 858	92	-	181	635	2 059	1 174	-
Gaziantep	303,281	158,402	52	144,879	48	4,805	45,246	75,961	118,383	19,164	39,024
Kur'an Kursları	16 600	793	5	15 807	95	-	956	3 050	7 657	4 282	-

Veri kaynağı: Diyanet İşleri Başkanlığı resmi istatistik portalı

<http://resmiiistatistik.gov.tr/?q=tr/content/diyanet-i%C5%9Fleri-ba%5C%9Fkanl%C4%B1-C4%9F-C4%B1-dib> (erişim tarihi: 12.08.2018)

KAYNAKÇA

ULUSLARARASI SÖZLEŞMELER

- Avrupa Birliği. (1997). *Amsterdam Antlaşması*. <https://www.ikv.org.tr/images/files/A6-tr.pdf>
- Avrupa Birliği. (2000). *Temel Haklar Bildirgesi*. <https://www.avrupa.info.tr/tr/avrupa-birligi-temel-haklar-bildirgesi-708>
- Avrupa Konseyi. (1950). İnsan Hakları ve Temel Özgürlüklerin Korunması Sözleşmesi. https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_TUR.pdf
- Avrupa Konseyi. (1952). İnsan Hakları ve Temel Özgürlüklerin Korunması Sözleşmesi’ne Ek 1 Numaralı Protokol. https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_TUR.pdf
- Avrupa Konseyi. (1996). *Avrupa Sosyal Şartı*. <https://www.tbmm.gov.tr/komisyon/kefe/docs/sosyalsart.pdf>
- Birleşmiş Milletler. (1948). İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi. http://www.unicankara.org.tr/doc_pdf/h_rigths_turkce.pdf
- Birleşmiş Milletler. (1966a). *Ekonomik Sosyal ve Kültürel Hakları Sözleşmesi*. http://www.unicankara.org.tr/doc_pdf/metin134.pdf
- Birleşmiş Milletler. (1966b). *Uluslararası Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi*. <http://www.unmikonline.org/regulations/unmikgazette/06turkish/1IntCovCivPolRights.pdf>
- Birleşmiş Milletler. (1980). *Kadınlara Karşı Her Türü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi*. https://www.tbmm.gov.tr/komisyon/kefe/belge/uluslararasi_belgeler/ayrimcilik/CEDAW/CEDAW_Sozlesmesi_ve_lhtiyari_Protokolu.pdf
- Birleşmiş Milletler. (1989). Çocuk Hakları Sözleşmesi. https://www.unicef.org/turkey/crc/_cr23c.html
- Birleşmiş Milletler. (2006). *Engelli Hakları Sözleşmesi*. <http://secbir.org/images/2015/pdf/metin3.pdf>

ULUSLARARASI RAPORLAR VE BELGELER

- ABD. (2015). *Uluslararası Dini Özgürlükler Raporu, Türkiye Bölümü*. https://tr.usembassy.gov/tr/haberler_irfp_10aug2016/
- Akandji-Kombe, J-F. (2007). *Positive Obligations under the European Convention on Human Rights: A Guide to the Implementation of the European Convention on Human Rights*, Human Rights Handbooks no. 7. Strazburg: Avrupa Konseyi.
- Avrupa Birliği. (2010). *Avrupa 2020 Stratejisi*. https://www.ab.gov.tr/files/SBYPB/Sosyal%20Politika%20ve%20C4%B0stihdam/avrupa_2020_stratejisi.pdf
- Avrupa Birliği Konseyi. (2013). *Din ve İnanç Özgürlüğüne İlişkin AB Kılavuzu*. <https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/137585.pdf>

- AGİT, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı. (1990). İnsani Boyut Kopenhag Toplantısı Belgesi. http://www.esithaklar.org/wp-content/uploads/2016/03/KopenhagBelgesi_TUR-.pdf
- AGİT-Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı Demokrasi Kurumları ve İnsan Hakları Şubesi. (2005). *OSCE Human Dimension Commitments: Thematic Compilation*. 2. Basım, Cilt II, Varşova: AGİK Demokrasi Kurumları ve İnsan Hakları Şubesi.
- Avrupa Komisyonu. (2010). *Kadın Erkek Eşitliği Güçlendirme Şartı: Avrupa Kadın Şartı*. http://www.ccre.org/img/uploads/piecesjointe/filename/charte_egalite_tr.pdf
- Avrupa Konseyi. *The Margin of Appreciation*. http://www.coe.int/t/dghl/cooperation/lisbonnetwork/themis/echr/paper2_en.asp
- Avrupa Konseyi. (2011). *Combating Discrimination on Grounds of Sexual Orientation or Gender Identity*. <https://rm.coe.int/168047f2a6>
- Avrupa Konseyi. (2015). *Gender Equality Glossary*. <https://rm.coe.int/16805a1cb6>
- Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi. (2001). *Article 9: Freedom of Thought, Conscience and Religion*. Human Rights Practice R 2, Strazburg: Avrupa Konseyi.
- Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi. (2018). *2017 Yıllık Raporu*. Strazburg: Avrupa Konseyi. https://www.echr.coe.int/Documents/Annual_report_2017_ENG.pdf
- Birleşmiş Milletler. *Equality and Non-Discrimination*. <https://www.un.org/ruleoflaw/thematic-areas/human-rights/equality-and-non-discrimination/>
- Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Yüksek Komiserliği Ofisi. *Digest of the Special Rapporteur on freedom of religion or belief*. <http://www.ohchr.org/EN/Issues/FreedomReligion/Pages/Standards.aspx>
- Birleşmiş Milletler. (1981). *Din veya İnanca Dayanan Her Türü Hoşgörüsüzlüğün ve Ayrımcılığı Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Bildirge*. http://www.uhdigm.adalet.gov.tr/sozlesmeler/coktarafli-soz/bm/bm_21.pdf
- Birleşmiş Milletler. (1995). *Pekin Deklarasyonu ve Eylem Planı*. <https://www.tbmm.gov.tr/komiyon/kefe/docs/pekin.pdf>
- Birleşmiş Milletler. (1997). *Din veya İnanç Özgürlüğü Özel Raportörü Almanya Ülke Ziyareti Raporu*. <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G97/145/78/PDF/G9714578.pdf?OpenElement>
- Birleşmiş Milletler. (2000). *Binyılın Kalkınma Hedefleri 2000-2015*. https://ipfs.io/ipfs/QmT5NvUtoM5nWFfrQdVrFtvGfKfmg7AHE8P34isapyhCxX/wiki/Birle%C5%9Fmi%C5%9F_Milletler_Biny%C4%B1l_Kalk%C4%B1nma_Hedefleri.html
- Birleşmiş Milletler. (2001). *Din veya İnanç Özgürlüğü Özel Raportörü Arjantin Ülke Ziyareti Raporu*. <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G02/101/47/PDF/G0210147.pdf?OpenElement>

- Birleşmiş Milletler. (2005). *Din veya İnanç Özgürlüğü Özel Raportörü Fransa Ülke Ziyareti Raporu*. <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G06/117/19/PDF/G0611719.pdf?OpenElement>
- Birleşmiş Milletler. (2010). *Din veya İnanç Özgürlüğü Özel Raportörü Raporu*. <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N10/470/47/PDF/N1047047.pdf?OpenElement>
- Birleşmiş Milletler. (2013). *Din veya İnanç Özgürlüğü Özel Raportörü Raporu, Her Türlü Hoşgörüsüzlüğün Ortadan Kaldırılması*. https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N13/421/91/PDF/N1342191.pdf?OpenElement,%20ss.%2013-14;%20http://www.inhak.adalet.gov.tr/inhak_bilgi_bankasi/el_kitaplari/dusunce_vicdan.pdf
- Birleşmiş Milletler. (2014). *Din veya İnanç Özgürlüğü Özel Raportörü Kazakistan Ülke Ziyareti Raporu*. A/HRC/28/66/Add.1. <https://www.ohchr.org/EN/Issues/FreedomReligion/Pages/Visits.aspx>
- Birleşmiş Milletler. (2015a). *Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri 2015-2030*. http://izto.org.tr/demo_betanix/uploads/cms/yonetim.ieu.edu.tr/6360_1470056885.pdf
- Birleşmiş Milletler. (2015b). *Din veya İnanç Özgürlüğü Özel Raportörü Lübnan Ülke Ziyareti Raporu*. <https://www.ohchr.org/Documents/Issues/Religion/A-HRC-31-18-Add-4.pdf>
- Birleşmiş Milletler. (2016). *Din veya İnanç Özgürlüğü Özel Raportörü Bangladeş Ülke Ziyareti Raporu*. <https://www.ohchr.org/Documents/Issues/Religion/A-HRC-31-18-Add2.pdf>
- Birleşmiş Milletler. (2018a). *Din veya İnanç Özgürlüğü Özel Raportörü Arnavutluk Ülke Ziyareti Raporu*. <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G18/008/73/PDF/G1800873.pdf?OpenElement>
- Birleşmiş Milletler. (2018b). *Din veya İnanç Özgürlüğü Özel Raportörü Özbekistan Ülke Ziyareti Raporu*. <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G18/048/54/PDF/G1804854.pdf?OpenElement>
- British Council. (2016). *Gender Equality and Empowerment of Women and Girls in the UK*. https://www.britishcouncil.org/sites/default/files/gender_equality_an_empowerment_in_the_uk_0.pdf
- Ghana, N. (2017). *Women and Religious Freedom Synergies and Opportunities* (USCIRF Report).
- Jahangir, A. (2008). *Report of the Special Rapporteur on Freedom of Religion or Belief: Addendum: Mission to the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland*. A/HRC/7/10/Add.3, 20. New York & Cenevre: UN Publication.
- Murdoch, J. (2007). *Freedom of Thought, Conscience and Religion: A Guide to the Implementation of Article 9 of the European Convention on Human Rights* (Vol. 9). Strasbourg: Council of Europe.

- ODIHR Advisory Council of Experts on Freedom of Religion and Belief. (2007). *Toledo Guiding Principles on Teaching about Religions and Beliefs in Public Schools*. <https://www.osce.org/odihr/29154?download=true>
- OSCE Human Dimension Commitments. (2005). *Volume 1: Thematic Compilation*. 2nd edition. Warsaw: OSCE/ODIHR.
- Uluslararası Af Örgütü. (2017). *EU: ECJ Rules No Violation in Dismissal of Women for Wearing Headscarves at Work*. <https://www.amnesty.org/en/press-releases/2017/03/eu-ecj-rules-no-violation-in-dismissal-of-women-for-wearing-headscarves-at-work/>
- United States Commission on International Religious Freedom. (2009). *ABD Komisyonunun Uluslararası Din Özgürlüklerine İlişkin 2009 Yıllık Raporuna Genel Bakış*. <https://www.uscirf.gov/sites/default/files/resources/AR2009/turkey%20in%20turkish.pdf>
- United States Commission on International Religious Freedom. (2010). *ABD Komisyonunun Uluslararası Din Özgürlüklerine İlişkin 2010 Yıllık Raporuna Genel Bakış*. <http://www.uscirf.gov/sites/default/files/resources/ar2010/turkey.pdf>
- UNDP. (2016). *Gender Inequality Index*. <http://hdr.undp.org/en/content/gender-inequality-index-gii>
- World Economic Forum. (2017). *The Global Gender Gap Report*. <https://www.weforum.org/reports/the-global-gender-gap-report-2017>
- YLE (24 August 2017). *Finnish officials push schools to improve gender diversity teaching, leave behind traditional gender roles*. https://yle.fi/uutiset/osasto/news/finnish_officials_push_schools_to_improve_gender_diversity_teaching_leave_behind_traditional_gender_roles/9795303

ULUSLARARASI MEKANİZMALARIN KARARLARI

- Avrupa Konseyi. (2002). *5 numaralı tavsiye kararı*. <https://www.coe.int/en/web/genderequality/recommendation-rec-2002-5-and-other-tools-of-the-council-of-europe-concerning-violence-against-women>
- Avrupa Konseyi Parlamenter Meclisi. (2005). *1464 sayılı tavsiye kararı*. <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-EN.asp?fileid=17372&lang=en>
- Avrupa Konseyi Parlamenter Meclisi. (2015). *2076 sayılı tavsiye kararı*. <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=22199&lang=en>
- Avrupa Parlamentosu. (2015). *European Parliament resolution of 8 September 2015 on the situation of fundamental rights in the European Union (2013-2014) (2014/2254(INI))* <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=TA&reference=P8-TA-2015-0286&language=EN&ring=A8-2015-0230>
<https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/137585.pdf>
- Çocuk Haklarına İlişkin Komite. (2003). *4 No’lu Genel Yorum*. CRC/GC/2003/4. <http://www.refworld.org/docid/4538834f0.html>

- İnsan Hakları Komitesi. (1994). *22 No’lu Genel Yorum*. U.N. Doc. HRI/GEN/1/Rev.1. <https://undocs.org/HRI/GEN/1/Rev.1>
- İnsan Hakları Komitesi. (2000). *28 No’lu Genel Yorum*. C/21/Rev. I/ Add.10. <http://www.equalrightstrust.org/ertdocumentbank/gneral%20comment%2028.pdf>

MAHKEME KARARLARI

Avrupa İnsan Hakları Komisyonu ve Mahkemesi Kararları

- Arrowsmith - Birleşik Krallık, Başvuru no: 7050/75, 19 Eur. Comm’n H.R. Dec. and Res. 5 (1978).
- Cha’are Shalom ve Tsedek - Fransa, Başvuru no: 27417/95, 27 Haziran 2000, Reports 2000-VII.
- Chappell - Birleşik Krallık, Başvuru no: 12587/86, Eur. Comm’n H.R. Dec. and Res. 53 (1987).
- Childs - Birleşik Krallık, Başvuru no: 9813/82, 1 Mart 1983.
- Dahlab -İsviçre, Başvuru no. 42393/98, 15 Şubat 2001.
- Eweida ve diğerleri v. Birleşik Krallık, Başvuru no. 48420/10, 59842/10, 51671/10 ve 36516/10, 15 Ocak 2013.
- Fritz - Fransa, Başvuru no: 11567/85 ve 11568/85, 53 Eur. Comm’n H.R. Dec. and Res. 150 (1987).
- Halford - Birleşik Krallık, Başvuru no: 20605/92, 25 Haziran 1997.
- Handyside - Birleşik Krallık, Başvuru no: 5493/72, 7 Aralık 1976.
- ISKCON ve diğerleri - Birleşik Krallık, Başvuru no: 20490/92, 76-A Eur. Comm’n H.R. Dec and Res. 41 (1994).
- Knudsen - Norveç, Başvuru no: 11045/84, 42 Eur. Comm’n H.R. Dec. and Res. 247 (1985).
- Kokkinakis v. Yunanistan, Başvuru no. 14307/88, 25 Mayıs 1993.
- Kustannus AB - Finlandiya, Başvuru no: 20471/92, 15 Nisan 1996.
- Larissis ve diğerleri - Yunanistan, Başvuru no: 140/1996/759/958-960, 24 Şubat 1998.
- Le Cour Grandmaison ve Lawless - İrlanda, Başvuru no: 332/57, 1 Temmuz 1961.
- Leyla Şahin - Türkiye, Başvuru no. 44774/98, 10 Kasım 2005 (Büyük Daire).
- Malone - Birleşik Krallık, Başvuru no: 8691/79, 2 Ağustos 1984.
- Manoussakis ve diğerleri - Yunanistan, Başvuru no: 18748/91, 29 Ağustos 1996.
- Omkarananda ve Divine Light Zentrum - Birleşik Krallık, Başvuru no: 8188/77, 25 Eur. Comm’n H.R. Dec. and Res. 105 (1981).
- Penditis - Yunanistan, Başvuru no: 23238/94, 9 Haziran 1997, paragraf 4 (dostane çözüm).

- Refah Partisi ve diğerleri - Türkiye [Büyük Daire], Başvuru no. 41340/98, 41342/98, 41343/98 ve 41344/98, 13 Şubat 2003.
- S.A.S. - Fransa, Başvuru no. 43835/11, 1 Temmuz 2014 (Büyük Daire).
- The Sunday Times - Birleşik Krallık, Başvuru no. 6538/74, 26 Nisan 1979.
- X - Avusturya, Başvuru no: 8652/79, 26 Eur. Comm’n H.R. Dec. and Res. 89 (1981).
- X - Birleşik Krallık, Başvuru no: 6886/75, 5 Eur. Comm’n H.R. Dec. and Res. 100 (1976).
- X - Federal Almanya Cumhuriyeti, Başvuru no: 12230/86, 11 Eur. Comm’n H.R. Dec. and Res. 101 (1987).
- X - Hollanda, Başvuru no: 1068/61, 5 Y. B. Eur. Conv. on H. R. 278 (1962).
- X - İsveç, Başvuru no: 9820/82, 5 Ekim 1982.
- X - İtalya, Başvuru no: 6741/74, 5 Eur. Comm’n H.R. Dec. and Res. 83 (1976).
- W - Birleşik Krallık, Başvuru no: 18187/91, 10 Şubat 1993.

Avrupa Adalet Divanı Kararları

- Asma Bougnaoui - Fransa, Başvuru no C188/15, 14 Mart 2017.
- Samira Achbita - Belçika, Başvuru no. C157/15, 14 Mart 2017.

TÜRKİYE HAKKINDA RAPOR VE BELGELER

Resmî Raporlar ve Belgeler

- Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü. (2018) *Kadının Güçlenmesi Stratejisi ve Eylem Planı 2018-2023*. <https://kadininstatusu.aile.gov.tr/kadinin-guclenmesi-strateji-belgesi-ve-eylem-planı-2018-2023>.
- Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü (2018). *Kadına Yönelik Şiddetle Mücadele Ulusal Eylem Planı (2016-2020)* <https://kadininstatusu.aile.gov.tr/kadina-yonelik-siddetle-mucadele-ulusal-eylem-planı>.
- Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü. (2018) *Türkiye’de Kadın*, Haziran, <https://kadininstatusu.aile.gov.tr/uygulamalar/turkiyede-kadin>.
- Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı. Aile ve Toplum Hizmetleri Genel Müdürlüğü. (2015). *Türkiye’de Evlilik Tercihleri*. <https://ailetoplum.aile.gov.tr/uploads/pages/arastirmalar/tu-rkiyede-evlilik-tercihleri-aras-tirmasi-2015.pdf>
- Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı. (2014a). *Türkiye Boşanma Nedenleri Araştırması TBNA 2014* <https://ailetoplum.aile.gov.tr/uploads/pages/arastirmalar/tbna2014-kitap.pdf>
- Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı. (2014b). *Türkiye Aile Yapısı Araştırması: Tespitler, Öneriler* <https://Ailetoplum.Aile.Gov.Tr/Uploads/Pages/Arastirmalar/Taya2013trk.Pdf>

- Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü. (2008).Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Ulusal Eylem Planı 2008-2013 <https://kadininstatusu.aile.gov.tr/data/54296c50369dc32358ee2c4f/Ulusal%20Eylem%20Plan%C4%B1n%C4%B1%20g%C3%B6rmek%20i%C3%A7in%20t%C4%B1klay%C4%B1n%C4%B1z.pdf>
- Devlet Bakanlığı, 2010. Alevi Çalıştayları Nihai Raporu, <https://serdargunes.files.wordpress.com/2013/08/alevi-c3a7alc4b1c59ftaylarc4b1-nihai-rapor-2010.pdf>
- Diyanet İşleri Başkanlığı Din Hizmetleri Dairesi Başkanlığı. (2010.) *Kadın ve Aileye Yönelik Çalışmalar 2007-2009* (hazırlayan ve derleyen: Canan Aydın Bıçak), <http://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/KadnveAileyeYonelikCalsmalar/KadinVeA%C4%B1leyeYonel%C4%B1kCalismalar.pdf> (erişim tarihi: 29.07.2018)
- Diyanet İşleri Başkanlığı. (2014). *Türkiye’de Dini Hayat Araştırması*. <http://www2.diyanet.gov.tr/StratejiGelistirme/Afisanlanlari/dinihayat.pdf>
- Diyanet İşleri Başkanlığı. (2015). *Diyanet İşleri Başkanlığının Ailenin Korunması ve Kadına Yönelik Şiddetin Önlenmesi Konusunda Görüş ve Yaklaşımları*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı. <http://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/YaziliYayinlar/Di%C4%9Fer%20Yay%C4%B1nlar%C4%B1m%C4%B1z/Ailenin%20Korunmas%C4%B1%20ve%20Kad%C4%B1na%20Y%C3%B6nelik%20C5%9Eiddetin%20C3%96nlenmesi%20Konusunda%20G%C3%B6r%C3%BC%C5%9F%20ve%20Yakla%C5%9F%C4%B1mlar%C4%B1.pdf>
- Diyanet İşleri Başkanlığı. (2016). *Faaliyet Raporu*. <http://www2.diyanet.gov.tr/StratejiGelistirme/Faaliyet/2016%20Y%C4%B1l%C4%B1%20Faaliyet%20Raporu.pdf>
- Diyanet İşleri Başkanlığı. (2017) *Faaliyet Raporu*. <http://www2.diyanet.gov.tr/StratejiGelistirme/Faaliyet/2017%20Y%C4%B1l%C4%B1%20Faaliyet%20Raporu.pdf>
- Eroğlu, F. (2011). *Avrupa Ülkeleri Anayasalarında Toplumsal Cinsiyet ve Kadın-Erkek Eşitliği ile İlgili Düzenlemeler*. Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Araştırma Merkezi. <http://kasaum.ankara.edu.tr/files/2013/02/Avrupa-ulkelerinde-Kadin-Erkek-esitligi.pdf>
- Şefkatli Tuksal, H. (Der.) (2010). *Kadına Yönelik Şiddetle Mücadelede Din Görevlilerinin Katkısının Sağlanması Eğitim Seti*. KSGM, DİB, BM Nüfus Fonu (UNFPA) Ortak Yayını, Damla Matbaacılık.
- Kalkınma Bakanlığı. (2013). *Onuncu Kalkınma Planı Toplumsal Cinsiyet Çalışma Grubu Raporu*. <http://kasaum.ankara.edu.tr/files/2013/02/Toplumsal-Cinsiyet-%C3%87al%C4%B1%20C5%9Fma-Raporu-2013Bas%C4%B1lacak-N%C3%BCsha.pdf>
- TBMM. (2016). *Aile Bütünlüğünü Olumsuz Etkileyen Unsurlar ile Boşanma Olaylarının Araştırılması ve Aile Kurumunun Güçlendirilmesi İçin Alınması Gereken Önlemlerin Belirlenmesi Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu Raporu*. 14 Mayıs 2016 Türkiye Büyük Millet Meclisi, Yasama Dönemi: 26 Yasama Yılı: 1 Sıra Sayısı: 399. <https://www.tbmm.gov.tr/sirasayi/donem26/yil01/ss399.pdf>

Özel Raporlar ve Belgeler

- Alevi Bektaşî Kültür Enstitüsü. 2013. *Alevi Bektaşîlerin Sorunları ve Çözümlerine ilişkin Rapor*. https://www.alevibektasi.eu/images/stories/makale/20130813_alevibektasi_enstitusunraporu.pdf
- ARGE Enstitü. (2011). *Dünü, Bugünü Yarınıyla Başörtüsü Meselesi*. Haz. Yağmur Can Saka ve Günay Betül Altınöz. <http://www.argeenstitu.org/component/content/article/39-yenianalizler/112-dunu-bugunu-yariniyla-basortusu-meselesi> . (erişim tarihi: 06.07.2018)
- Ataseven, G.(1998) .Çağımızda Değişen Değerler ve Aile. <http://gikap.org/?p=58>. (erişim tarihi: 17.06.2018)
- Ataseven, G., Ekinci,F., Sözen, A., & Çitil, P.(2015). *Toplumsal Cinsiyet Eşitliği*. <http://gikap.org/?p=101>. (erişim tarihi: 22.06.2018)
- CHP. 2015. *Alevi raporu: Gün gün Aleviler’in Uğradığı Ayrımcılıklar*. http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/turkiye/446208/CHP_den_Alevi_raporu__Gun_gun_saldirilar__ayrimci_soylemler.html.
- Cindoğlu, D. (2010). *Başörtüsü Yasağı ve Ayrımcılık: Uzman Mesleklerde Başörtülü Kadınlar*. İstanbul: TESEV. <http://kasaum.ankara.edu.tr/files/2013/11/dilek-ba%C5%9F%C3%B6rt%C3%BCs%C3%BC-TESEV-.pdf>
- Erdemli, K.A. (2013). *Camilerin Kadınlar Bölümünü Güzelleştirme (3T) Projesi*. http://isamveri.org/pdfdrq/D03292/2013/2013_20/2013_20_ERDEMLIKA.pdf
- Halkların Demokratik Partisi (HDP).2017. *Alevi Toplumun Sorunları ve Çözüm Önerileri Raporu*. <http://www.hdp.org.tr/tr/raporlar/hdp-raporlari/alevi-toplumunun-sorunlari-ve-cozum-onerileri-raporu/11118>
- Helsinki Yurttaşlar Derneği.(2016). *Türkiye’de Zorunlu Din Dersleri: Yurttaşın Devletle Karşılaştığı Yer, 2015-2016* <http://www.hyd.org.tr/tr/haberler/183-turkiye-de-zorunlu-din-dersleri-yurttasin-devletle-karsilastigi-yer>
- Helsinki Yurttaşlar Derneği. (2015). *Sosyo-Ekonomik Politikalar Bağlamında Diyanet İşleri Başkanlığı 2013-14* <http://www.hyd.org.tr/tr/din-devlet-ve-yurttaslik/21-diyamet-isleri-baskanligi-ni-tartisiyoruz/112-sosyo-ekonomik-politikalar-baglaminda-diyamet-isleri-baskanligi-2013-2014>
- Hazar Eğitim Kültür ve Dayanışma Derneği. (2007). *Türkiye’nin Örtülü Gerçeği; Başörtüsü Yasağı Alan Araştırması*. <http://www.hazarderneği.org/turkiyenin-ortulu-gercegi/> . (erişim tarihi 22.06.2018)
- HEKVA. (2015). İstanbul Sözleşmesi Çalıştay Raporu. <http://www.hekva.org.tr/etkinlik/istanbul-sozlesmesi-calistay-raporu>. (erişim tarihi: 23.06.2018)
- KADEM. (2016a). *BM Kadının Statüsü Komisyonu 61. Oturumu Gözlem Raporu*. New York. http://kadem.org.tr/wp-content/uploads/2018/01/BM_61-Oturum-Rapor.pdf (erişim tarihi: 23.06.2018)

- KADEM. (2016b). *Türkiye’nin CEDAW Komitesi’ne Sunduğu Yedinci Periyodik Rapor için STK Gölge Raporu*. <http://kadem.org.tr/tr/wp-content/uploads/2016/09/CEDAW-Raporu-KADEM.pdf>. (erişim tarihi: 17.06.2018)
- KADEM. (2017). *Türkiye’nin GREVIO’ya Sunacağı Dönemsel Anket Cevabı İçin STK Gölge Raporu*. <http://kadem.org.tr/wp-content/uploads/2017/10/KADEM-GREVIO-RAPOR.pdf>. (erişim tarihi: 17.06.2018)
- Kaya, A., Genç, Ö. (2011). *Türkiye’de İnanç Grupları: Sorunlar ve Taleplere Yönelik Yeni bir Çerçeve*. https://eu.bilgi.edu.tr/media/uploads/2014/05/22/final_rapor_-14-1-09_2011-2.pdf
- Kayabaş, E.- Kütküt, Ö. M. (2011). *Türkiye’de Din veya İnanç Temelinde Ayrımcılığın İzlenmesi Raporu: 1 Ocak - 30 Haziran 2010*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi İnsan Hakları Hukuku Uygulama ve Araştırma Merkezi. <https://insanhaklarimerkezi.bilgi.edu.tr/tr/publication/13-turkiyede-din-veya-inanc-temelinde-ayrmlcgn-izlenmesi-raporu/>
- Kurban, D.(2007). *Bir Eşitlik Arayışı: Türkiye’de Azınlıklar*. Uluslararası Azınlık Hakları Grubu. http://minorityrights.org/wp-content/uploads/2015/07/MRG_Rep_Turk2007_TURK.pdf
- MAZLUMDER. (2011a). *Türkiye’de Dini Ayrımcılık Raporu*. İstanbul: MAZLUMDER. <http://istanbul.mazlumder.org/tr/main/yayinlar/yurt-ici-raporlar/3/turkiyede-dini-ayrimcilik-raporu/577>.(erişim tarihi: 23.06.2018)
- MAZLUMDER. (2011b). *1964-2011 Türkiye’de ve Dünyada Başörtüsü Yasağı Kronolojisi*. Haz. Fatma Benli. <http://www.mazlumder.org/fotograf/yayinresimleri/dokuman/turkiyede-dunyada-basortusu-yasagi-kronolojisi.pdf> (erişim tarihi: 04.07.2018)
- MAZLUMDER. (2014). *Kamp Dışında Yaşayan Suriyeli Kadın Sığınmacılar Raporu*. MAZLUMDER Kadın Çalışmaları Grubu__[http://www.mazlumder.org/webimage/MAZLUMDER%20KAMP%20DI%C5%9EINDA%20YA%C5%9EAYAN%20KADIN%20SIC4%9EINMACILAR%20RAPORU\(22\).pdf](http://www.mazlumder.org/webimage/MAZLUMDER%20KAMP%20DI%C5%9EINDA%20YA%C5%9EAYAN%20KADIN%20SIC4%9EINMACILAR%20RAPORU(22).pdf) (erişim tarihi: 23.06.2018)
- Mutluer, N. (2014). Yapısal, Sosyal ve Ekonomi Politik Yönleri ile Diyanet İşleri Başkanlığı. Helsinki Yurttaşlar Derneği (Der.), *Sosyo-Ekonomik Politikalar Bağlamında Diyanet İşleri Başkanlığı: Kamuoyunun Diyanet’e Bakışı - Tartışmalar Öneriler* içinde. İstanbul: Helsinki Yurttaşlar Derneği.
- Musawah.(2016). *Musawah Thematic Report on Article 16 & Muslim Family Law: Turkey*. http://www.musawah.org/sites/default/files/Musawah%20Thematic%20Report_Turkey%20%2864%29.pdf.(erişim tarihi: 17.06.2018)
- Stratejik Düşünce Enstitüsü. (2009). *Alevi Raporu*. Ankara. <https://tr.scribd.com/document/356767913/24591787-alevi-raporu>
- Sunar, L.(2018). *Türkiye’de İslami STK’ların Kurumsal Yapı ve Faaliyetlerinin Değişimi*. Kurumsal Yönetim Akademisi Araştırma Raporları 1. İstanbul. <http://kurumsalyonetim.org/tr/yayinlar/turkiyede-islami-stklar-in-kurumsal-yapi-faaliyetlerinin-degisimi> .(erişim tarihi: 17.06.2018)

- Tol, Ulaş. (2016). Kentsel Alevilik ve Alevi Gençlerin Kimlik Arayışları, PODEM, Kamusal Politika ve Demokrasi Çalışmaları, 2016, <http://podem.org.tr/wp-content/uploads/Alevi-Genclerin-Kimlik-Arayislari.pdf> İstanbul Gençlik Haritası Serisi, PODEM Kamusal Politika ve Demokrasi Çalışmaları, Berghof Foundation, PODEM Yayınları.
- TÜSEV. (2011). *Türkiye’de Sivil Toplum: Bir Dönüm Noktası, Uluslararası Sivil Toplum Endeksi Projesi Türkiye Raporu*. <http://www.step.org.tr/>
- Van Dijk, P., Grabenwarter, C. & Sejersted, F. (2006). Türkiye’de Dini Cemaatlerin Hukuki Statüsü ile İstanbul Ortodoks Patrikliğinin ‘Ekümenik’ Sıfatını Kullanma Hakkına Dair Görüş. *Venedik Komisyonu: Türkiye’ye İlişkin Görüşleri Seçimler Yargı ve Referanduma İlişkin Karar ve Uygulama Kodları* içinde. Ankara: TBMM Araştırma Merkezi.
- YEKDER, *Din Eğitimi İndeksi 2015-2016: Eğitim-Öğretim Döneminde Temel Din Eğitimi Göstergeleri*. https://www.yekder.org/images/pdf/yayinlar/din_egitimi_indeksi_web_7273.pdf

AKADEMİK KAYNAKLAR

KİTAPLAR

- Akandji-Kombe, J-F. (2007). *Positive Obligations under the European Convention on Human Rights: A Guide to the Implementation of the European Convention on Human Rights*, Human Rights Handbooks no. 7. Strazburg: Avrupa Konseyi.
- Akbulut,N.(Ed.) (2008). Örtülemeyen Sorun Başörtüsü: Temel Boyutları ile Türkiye’de Başörtüsü Yasası Sorunu. AKDER Yayınları.
- Akkaya, Gülfer. (2015). *Sır İçinde Sır Olanlar - Alevi Kadınlar*. Kalkedon Yayınları.
- Akşit, B., Şentürk, R., Küçükural, Ö., & Cengiz, K. (2012). *Türkiye’de dindarlık: Sosyal gerilimler ekseninde inanç ve yaşam biçimleri*. İstanbul: İletişim.
- Aktaş, C. (2007). *Bir Hayat Tarzı Eleştirisi: İslamcılık*. İstanbul: Kapı.
- Arat, Y. (1999). *Political Islam in Turkey and Women’s Organizations*. İstanbul: TESEV.
- Arat, Y. (2005). *Rethinking Islam and Liberal Democracy: Islamist Women in Turkish Politics*. New York: State University of New York Press.
- Barbarosoğlu, F.K. (2009). *Cumhuriyet’in Dindar Kadınları*. İstanbul: Profil.
- Berktaş, F. (1996). *Tektanrılı Dinler Karşısında Kadın*. İstanbul: Metis.
- Cooke, M. & Lawrence, B. (2005). *Muslim Networks from Hajj to Hip Hop*. Chapel Hill and London: The University of North Carolina Press.
- Çaha, Ö. (2010). *Sivil Kadın: Türkiye’de Kadın ve Sivil Toplum*. Ankara: Savaş.
- Çayır, Kenan & Müge Ayan Ceyhan (Ed.). (2012). *Ayrımcılık: Çok Boyutlu Yaklaşımlar*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi. http://secbir.org/interaktif/ders_metinleri/kitap/ayrimcilik.PDF

- Çınar, Ö. H., & Yıldırım, M. (Ed.). (2014). *Freedom of Religion and Belief in Turkey*. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing.
- De Jong, D. (2000). *The Freedom of Thought, Conscience and Religion or Belief in the United Nations (1946-1992)*. Antwerpen-Groningen-Oxford: Intersentia.
- Demir, H.S. (2011). *Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararları Işığında Türkiye’de Din ve Vicdan Özgürlüğü*. Ankara: Adalet.
- Doğru, Osman ve Atilla Nalbant, “Düşünce, Din ve Vicdan Özgürlüğü” içinde *İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi: Açıklama Ve Önemli Kararlar 2. Cilt (İhas 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14 Ek Protokol 1-1, 1-2, 1-3 maddeler)*,
- <http://www.insanhaklarihukuku.com/wp-content/uploads/2016/01/%C4%B0HAS-A%C3%A7%20a%C4%B1klama-ve-%C3%96nemli-Kararlar-cilt-2-Do%C4%9Fru-Nalbant.pdf>
- Evans, C. (2003). *Freedom of Religion under the European Convention on Human Rights*. Oxford: Oxford University Press.
- Evans, M. D. (1997). *Religious Liberty and International Law in Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Evans, M. D. (2009). *Manual on the wearing of religious symbols in public areas*. Strasbourg: Council of Europe.
- Fidan, H. (2006). *Kur’an’da kadın imgesi*. İstanbul: Vadi Yayınları.
- Genç, Ö. & İlhan, E. (2012). *Başörtüsü Yasağına İlişkin Değerlendirme ve Öneriler*. TESEV Yayınları, İstanbul.
- Gomien, D. (1991). *Short Guide to the European Convention on Human Rights*. 3. Basım, Strazburg: Avrupa Konseyi
- Gökçeçiçek, A., Eryılmaz Dilek, S. & Oder, B. E. (2010). *Kadın Hakları: Uluslararası Hukuk ve Uygulama*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Göle, N. (2000). *Melez Desenler*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Göle, N. (2001). *Modern Mahrem*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Göle, N. (2009). *İçiş Geçişler: İslam ve Avrupa*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Göle, N. (2011). *Mahremin Göçü*. İstanbul: Hayy Kitap.
- Göle, N. (2012). *Seküler ve Dinsel: Aşınan Sınırlar*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Gözaydın, İ. (2009). *Diyanet: Türkiye Cumhuriyeti’nde Dinin Tanzimi*. İstanbul: İletişim.
- Greer, S. (2000). *The Margin of Appreciation: Interpretation and Discretion under the European Convention on Human Rights*. Strazburg: Avrupa Konseyi.
- Gül, İ. I., Karan, U., Yeşiladalı, B., & Ayata, G. (2011). *Ayrımcılık Yasağı Eğitim Rehberi*. İstanbul Bilgi Üniversitesi.

- Hammer, L. M. (2001). *The International Human Right to Freedom of Conscience: Some Suggestions for Its Development and Application*. Dartmouth: Ashgate.
- Jacobs, F. G. & White, R. C.A. (1996). *The European Convention on Human Rights*. 2. Basım. Oxford.
- Karan, U. (2017). *Uluslararası İnsan Hakları Hukuku ve Anayasa Hukuku Işığında Eşitlik İlkesi ve Ayrımcılık Yasağı*. İstanbul: Onikilevha.
- L. Clements, N. M. ve Simmons, A. (1999). *European Human Rights Taking a Case under the Convention*. 2. Basım. Londra: Sweet/Maxwell.
- Meriç, N.(2005). *Sekülerleşme ve Protestanlaşma Sürecinde Değişen Kentte Dini Hayat ve Fetva Sorunları*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Mertcan, H. (2012). *Bitmeyen Kavga Laiklik: Türkiye’de Din, Devlet, Diyanet*. Adana: Maki.
- Moghadam, V. M. (2005). *Globalizing Women: Transnational Feminist Networks*. Baltimore ve London: Jonh Hopkins University Press.
- Moghadam, V.M. (2009). *Globalization and Social Movements: Islamism, Feminism and The Global Justice Movement*. UK: Rowman&Littlefield Publishers.
- Moghadam, V. M. (2012). *Globalization And Social Movements: Islamism, Feminism, And The Global Justice Movement*. Rowman & Littlefield.
- Sancar, S. (2016a). *Din, Siyaset ve Kadın: İran Devrimi*. Ankara: 2. Baskı Nika. (ilk baskı Alan Yayıncılık, İstanbul. 1991).
- Şaşmaz, A., Aydagül, B., Tüzün, I., & Aktaşlı, İ. (2011). *Türkiye’de Din ve Eğitim: Son Dönemdeki Gelişmeler ve Değişim Süreci*. İstanbul: Sabancı Üniversitesi. http://www.egitimreformugirisimi.org/wpcontent/uploads/2017/03/ERG_T%C3%BCrkiyede-Din-ve-Egitim-Son-D%C3%B6nemdeki-Geli%C5%9Fmeler-ve-De%C4%9Fi%C5%9Fim-S%C3%BCreci.pdf
- Şirin, T., Duymaz, E., & Yıldız, A. D. (2003). *Türkiye’de Din ve Vicdan Özgürlüğü: Sorunlar, Tespitler ve Çözüm Önerileri*. Ankara: Türkiye Barolar Birliği. <http://tbbayinlari.barobirlik.org.tr/TBBBooks/546.pdf>
- Şişman, N.(1996).*Global Konferanslarda Kadın Politikası*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Tahzib, B. G. (1996). *Freedom of Religion or Belief Ensuring Effective International Legal Protection* (Vol. 44). The Hague/ Boston/London: Martinus Nijhoff Publishers.
- Taylor, P.M. (2005). *Freedom of Religion: UN and European Human Rights Law and Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Temperman, J. (2010). *State-Religion Relationships and Human Rights Law*. Leiden: Martinus Nijhof Publishers.
- Tuksal, H. Ş. (2000). *Kadın Karşıtı Söylemin İslam Geleneğindeki İzdüşümleri*. Ankara: Kitabiyat.

- Turam, B. (2010). *Türkiye’de İslam ve Devlet: Demokrasi, Etkileşim ve Dönüşüm*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi.
- Uitz, R. (2007). *Freedom of Religion*. Brüksel: Avrupa Konseyi Yayınları.
- Van Dijk, S. & Van Hoof, G. J. H. (1998). *Theory and Practice of the European Convention on Human Rights*. 3. Basım. Deventer: Kluwer Law and Taxation: Deventer.
- Vural, H.S. (2013). *Türkiye’de Din Özgürlüğüne İlişkin Anayasal Güvence*. Ankara: Seçkin.
- Warner, R. (2010). *Secularization and Its Discontents*. Bloomsbury Publishing.
- Wedud, A. M. (2013). *Inside The Gender Jihad: Women’s Reform In Islam*. London: Oneworld Publications.
- Wedud, A.(2005). *Kur-an ve Kadın*. Çev. N. Şişman, İstanbul: İz Yayınları.
- Wilson, E. K. (2012). *After Secularism: Rethinking Religion in Global Politics*. Palgrave Macmillan.
- Yapıcı, A. (2016). *Toplumsal Cinsiyet, Din ve Kadın. İstanbul: Çamlıca*.
- Yıldırım, M. (2015). *The collective dimension of freedom of religion or belief in international law: the application of findings to the case of Turkey*. <http://www.doria.fi/handle/10024/103827>
- Yıldırım, M. (2017). *The Collective Dimension of Freedom of Religion or Belief – The Case of Turkey*. London & New York: Routledge.
- Yılmaz, Z. (2015). *Dişil Dindarlık: İslâmî Kadın Hareketinin Dönüşümü*. Ankara: İletişim.
- Ziba, M.H. & Vogt, K. (2013). *Gender And Equality In Muslim Family Law: Justice And Ethics In The Islamic Legal Tradition*, New York: I.B. Tauris.

MAKALELER

- Akkaya, G.(2014).Kutsal Kahraman ama Yok Sayılan Alevi Kadınlar. *Ayrıntı Dergi*.(7).
- Akşit, B. (2009). İslamî Eğilimli Sivil Toplum Kuruluşları ve Sivil Toplum İçindeki Konumları. Ayşen Uysal (der.), *Siyasal İslâm ve Liberalizm* içinde. İzmir: Yakın.
- Aslan, Ş., Yücesoy, F. (2018). Yasal Tanınmazlık ile Görünür Meşruiyet Arasındaki Gerilimde Türkiye’de Aleviler. <http://www.alevice.net/yasal-taninmazlik-ile-gorunur-mesruiyet-arasindaki-gerilimde-turkiyede/>
- BGST Toplumsal Araştırmalar Birimi. (2018). AK Parti iktidarları döneminde cinsiyet eşitliği ve kadın hakları. <http://www.bgst.org/akpli-yillar/akp-iktidarlar-doneminde-cinsiyet-esitligi-ve-kadin-haklari>
- Bora, A. (2012). Toplumsal Cinsiyete dayalı Ayrımcılık.. Kenan Çayır ve Müge Ayan Ceyhan (Ed.), *Ayrımcılık: Çok Boyutlu Yaklaşımlar* içinde (s.175-187). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi .

- Bottoni, R. (2014). The Headscarf Issue at State Institutions in Turkey: From the Kemalist Age to Recent Developments. Özgür Heval Çınar & Mine Yıldırım (eds) *Freedom of Religion and Belief in Turkey* içinde (s. 116-138). Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne.
- Boyle, K. (2007). Freedom of religion in international law. Rehman, J. & Breau, S. (eds). *Religion, Human Rights and International Law* içinde (s. 25-51). The Hague: Martinus Nijhoff Publishers.
- Coşar, S., & Yeğenoğlu, M. (2011). New Grounds For Patriarchy in Turkey? Gender Policy In The Age of AK Party. *South European Society and Politics*, 16(4), 555-573.
- Çayır, K. (2000). İslamcı Bir Sivil Toplum Örgütü. Nilüfer Göle (Der.) *İslamın Yeni Kamusal Yüzleri* içinde (s.41-67). İstanbul: Metis Yayınları.
- Darende, S. (2018). Kamu Görevlisi Başörtü Takar mı?. <http://hayred.net/kamu-gorevlisi-basortu-takar-mi/>
- Doğru, O. & Şirin, T. (2015). İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi ve Anayasa Mahkemesi Kararları Işığında Türkiye’deki Hukuk Sisteminin Etkililiği ve Çoğulculuğu Sorunu. Haluk İnanıcı (Ed.). *Türkiye’de Hukuku Yeniden Düşünmek* içinde. İstanbul: İletişim.
- Eslen-Ziya, H & Korkut, U. (2016). Hutbelerde Toplumsal Cinsiyet Söylemlerinin Yapılandırılması, Çiğdem Kağıtçıbaşı- Hülya Şimşek- Dilek Barlas-Murat Önok-Zeynep Gülrü Göker (Der.), *Kadın Odaklı* içinde (s. 254-259). İstanbul: Koç Üniversitesi.
- Göçmen, İ. (2011). Muhafazakârlık, Neoliberalizm ve Sosyal Politika: Türkiye’de Din Temelli Sosyal Yardım Organizasyonları. *Doğu Batı*, (58), 115-146.
- Gökarıksel, B., & McLarney, E. (2010). Muslim Women, Consumer Capitalism, And The Islamic Culture Industry. *Journal of Middle East Women’s Studies*, 6(3), 1-18.
- Gözaydın, İ. (2009). Türkiye’de “Din Kültürü Ve Ahlak Bilgisi” Ders Kitaplarına İnsan Hakları Merceğiyle Bir Bakış. Gürel Tüzün (der.). *Ders Kitaplarında İnsan Hakları II Tarama Sonuçları* içinde (s.167-193). İstanbul: Tarih Vakfı.
- Gözaydın, İ. (2014). Management Of Religion in Turkey: The Diyanet and Beyond. *Freedom of Religion and Belief in Turkey*, (der.). Özgür Heval Çınar ve Mine Yıldırım, 10-35.
- Güder, Ali R. (2014). Kamu Görevlilerinin Dini Sembol Taşıyabilmesinin Sınırları; Eski Bir Tartışma ve Yeni Hukuki Paradigmalar. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 111, 457-478.
- Gül, İdil I. (2012). Hukukta Ayrımcılık Yasağı. Kenan Çayır - Müge Ayan Ceyhan (Ed.) *Ayrımcılık: Çok Boyutlu Yaklaşımlar* içinde (s.117-133). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- Gültekin, A. K., & Isık, Y. (2005). Diyanet İşleri Başkanı Prof. Dr. Ali Bardakoğlu’yla Söyleşi. *Kırkbudak: Anadolu Halk İnançları Araştırmaları*, 1(3), 4-23.
- Gün, A. (2012). Yaygın Din Eğitimi Kapsamında Kadınların Eğitimi. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 32(32), 237-272.

- Gürhan, A. G. N. (2015). Toplumsal Cinsiyet ve Din. *Şarkiyat İlmi Araştırmaları Dergisi/Journal of Oriental Scientific Research (JOSR)*, (4). <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/115954>
- İçli, G. (2018). Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Politikaları ve Küreselleşme. *Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute/Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (30).
- İsmail, F. (2002). The Eid Prayer in South Africa and Muslim Women’s Struggle For Sacred Space. *Annual Review of Islam in South Africa*, 5, 36-39. http://web.uct.ac.za/depts/religion/documents/ARISA/2002_M5_farhana.pdf
- Jones, D.(2011). Can Turkey Make Its Mosques Feminist?.*The Atlantic*. <https://www.theatlantic.com/international/archive/2011/12/can-turkey-make-its-mosques-feminist/249786/>
- Karan, C. (2013). Cezaevlerindeki Din Hizmetleri ve Mahkûmlarla İletişim Dili (Nevşehir E Tipi Kapalı Cezaevi Örneği). *Diyanet İlmi Dergi*, (1), 107-122.
- Maritato, C. (2015). Performing Irşad: Female Preachers’(Vaizeler’s) Religious Assistance Within The Framework of The Turkish State. *Turkish Studies*, 16(3), 433-447.
- Maritato, C. (2016). Reassessing Women, Religion and The Turkish Secular State in The Light Of The Professionalisation of Female Preachers (vaizeler) in Istanbul. *Religion, State & Society*, 44(3), 258-275.
- Maritato, C. (2017). Compliance Or Negotiation? Diyanet’s Female Preachers and The Diffusion of A ‘True’Religion in Turkey. *Social Compass*, 64(4), 530-545.
- Mir-Hosseini, Z. (2006). Muslim Women’s Quest For Equality: Between Islamic Law And Feminism. *Critical inquiry*, 32(4), 629-645.
- Mir-Hosseini, Z. (2011a). Beyond ‘Islam’vs ‘Feminism’. *IDS Bulletin*, 42(1), 67-77.
- Mir-Hosseini, Z. (2011b). Criminalizing Sexuality: Zina Laws As Violence Against Women İn Muslim Contexts. *SUR-Int’l J. on Hum Rts.*, 15, 7. <http://www.violenceisnotourculture.org/content/criminalizing-sexuality-zina-laws-violence-against-women-muslim-contexts>
- Mir-Hosseini, Z. (2012). Feminist Voices in Islam: Promise And Potential. *Open Democracy*. <http://www.musawah.org/feminist-voices-in-islam>
- Mir-Hosseini, Z., Vogt, K., Larsen, L., & Moe, C. (2013). *Gender and Equality in Muslim Family Law: Justice and Ethics in The Islamic Legal Tradition*. IB Tauris.
- Moghadam, V. M. (2002). Islamic Feminism and Its Discontents: Toward a Resolution of The Debate. *Sigms: Journal of Women in Culture and Society*, 27(4), 1135-1171.
- Özbudak, C. (2015). Anayasa Mahkemesi: ‘Resmi Nikâh Olmaksızın Dini Nikâh Caizdir’, *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 121, 89-110.
- Özgül, C. (2017). Beyond Legal Victory or Reform: The Legal Mobilisation of Religious Groups in The European Court Of Human Rights. *Religion, State & Society*, 45(3-4), 317-333.

- Ramazanoğlu, Y. (2005). Cumhuriyet’in Dindar Kadınları. *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: İslamcılık* içinde (s. 804-812). Cilt 6. İstanbul: İletişim.
- Sancar, S.(2011). Türkiye’de Kadın Hareketi’nin Polisiği: Tarihsel Bağlam, Politik Gündem ve Özgünlükler. Serpil Sancar (Der.), *Birkaç Arpa Boyu: 21. Yüzyıla Girerken Türkiye’de Feminist Çalışmalar* 1. Cilt içinde. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Sancar, S. (2015). Will Islamism be Women’s Rights Friendly? Compromises and Conflicts on Women’s Rights Agenda in Turkey, in Nermin Abadan-Unat “& Gretty Mirdal (eds), *Emancipation in Exile: Perspectives on the Empowerment of Migrant Women* (p. 65-92). İstanbul: İstanbul Bilgi University.
- Sancar, S. (2016b). Diyanet’in ‘Kadınlaşması’: Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Yeni Kadın ve Aile Politikası. Çiğdem Kağıtçıbaşı- Hülya Şimga- Dilek Barlas-Murat Önok-Zeynep Gülrü Göker (Der.), *Kadın Odaklı* içinde(s.203-239). İstanbul: Koç Üniversitesi.
- Seyman, Y.(2004). Alevi Öğretisinde ve Toplumsal Yaşamda Kadın. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, (32).
- Sikand, Y. (2010). Understanding Islamic Feminism: Interview with Ziba Mir-Hosseini. *Countercurrents*, <http://www.countercurrents.org/sikand070210.htm>
- Stuart, A.(2010). Freedom of Religion and Gender Equality: Inclusive or Exclusive?. *Human Rights Law Review*, 10(3), 429-459.
- Sullivan, D. J. (1991). Gender Equality and Religious Freedom: Toward a Framework for Conflict Resolution. *New York University Journal of International Law & Politics*. 24.
- Sunier, J. T., & Landman, N. (2011). Diyanet. The Turkish Directorate for Religious Affairs in a Changing Environment. <http://dare.ubvu.vu.nl/handle/1871/48186>
- Şahin, L. (2016). Râzî Tefsirinde Kadın Konulu Yorumlara Analitik Bir Bakış. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi (ASOS Journal)*, Yıl: 4, Sayı: 27, , 366-382.
- Toker, İ. (2017). Eşitlik ve Adalet Kavramları Çerçevesinde Müslüman Kadınlarda Toplumsal Cinsiyet Örüntüleri. *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1).
- Tokuzlu, L. B. (2013). Düşünce, Vicdan ve Din Özgürlüğü. Sibel İnceoğlu (Ed.). İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi ve Anayasa (3. Baskı) içinde, İstanbul: Beta.
- Tütüncü, F. (2010). The Women Preachers of The Secular State: The Politics of Preaching At The Intersection of Gender, Ethnicity And Sovereignty in Turkey. *Middle Eastern Studies*, 46(4), 595-614.
- Ulucan, D. (2013). Eşitlik İlkesi ve Positif Ayrımcılık. *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi Cilt: 15, Özel S., 2013, s.369-383*. <http://acikerisim.deu.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/12345/2124/15devrimulucan.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (erişim tarihi: 12.12.2018)
- Wiener, M. (2007). The Mandate of the Special Rapporteur on Freedom of Religion or Belief—Institutional, Procedural and Substantive Legal Issues. *Religion & Human Rights*, 2(1), 3-17.

- Woodhead, L. (2001). Feminism and The Sociology Of Religion: From Gender-Blindness To Gendered Difference. *The Blackwell companion to sociology of religion*, 67-84.
- Yıldırım, E. (2014). Kur’an Sosyolojisi Açısından Toplumsal Cinsiyet Meselesi’. *AlBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c, 14, 437-460.
- Yıldırım, M. (2012). “Religion in the Public and Private Workplace: The Approach of the Turkey Judiciary”. Fobles, M. C. & Alidadi, K (Der.), *A Test of Faith? Religious Diversity and Accommodation in the European Workplace* içinde. Oxon: Routledge.
- Yılmaz, Z. (2011). Küreselleşen İslam Hareketinde Kadının Yeni Temsil Biçimleri: Türkiye Örneği. Serpil Sancar (der.). *Birkaç Arpa Boyu: 21. Yüzyıla Girerken Türkiye’de Feminist Çalışmalar* içinde (s. 801-822). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.

AKADEMİK TEZLER

- Aybey, S. (2015). *Diyanet İşleri Başkanlığı Aile ve Dini Rehberlik Bürolarına Gelen Soruların Analiz ve Değerlendirilmesi (Ege Bölgesi Örneği)*. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalında tamamlanmış Doktora Tezi, Isparta.
- Çiftkat, S. (2011). *Diyanet İşleri Başkanlığı Bünyesindeki Aile İrşat ve Rehberlik Hizmetlerinin Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi (Elazığ ili örneği)*. Doctora Tezi. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gezer, Y. (2013). *Kadın, Din ve Modernizm: İslamcı Kadınların Sivil Örgütlenme Pratikleri*. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.
- Gündüz, K.A. (2010). *A Theoretical Analysis of Social Justice Views of Republican and Islamic Women’s Civil Society Organizations in Turkey: Diverging Claims and Contending Traditions*. Sabancı Üniversitesi sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilim ve Kamu Yönetimi Yüksek lisans Tezi.
- Hazır, A. (2014). *A Comparative Analysis of Religion-State Relations: A Case Study On Turkey And Iran*. ODTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler doktora tezi, Ankara.
- Petek, O. (2016). *Changing Discourse on Women and Islam In Turkey in Ethnographic Studies*. ODTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Doktora tezi, Ankara.
- Yumuş, A. (2011). *Kalkınma Planları Çerçevesinde Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Anlayışının Ekonomik, Toplumsal ve Siyasal Boyutları*. Uzmanlık Tezi. TC Başbakanlık Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü, Ankara.

ARAŞTIRMALAR

- *The Spanish Encounter with Islamic Family Law: An Approach to Legal Pluralism in Spain*. https://www.academia.edu/1776256/The_Spanish_Encounter_with_Islamic_Family_Law_An_Approach_to_Legal_Pluralism_in_Spain
- Çarkoğlu, A. ve Kalaycıoğlu E. *Türkiye’de Dindarlık: Uluslararası Bir Karşılaştırma*. <http://ipc.sabanciuniv.edu/wp-content/uploads/2013/01/Rapor-Kamu-dindar%C4%B1k-1>.

pdf

- Çarkoğlu, A. ve Toprak, B. (2006). *Değişen Türkiye’de Din, Toplum ve Siyaset*. İstanbul: TESEV. <http://tesev.org.tr/tr/yayin/degisen-turkiyede-din-toplum-ve-siyaset/>
- Full Fact. (2016). *The UK’s Sharia ‘courts’*. <https://fullfact.org/law/uks-sharia-courts/>
- Helsinki Yurttaşlar Derneği (Ed.), (2014). *Sosyo-Ekonomik Politikalar Bağlamında Diyanet İşleri Başkanlığı: Kamuoyunun Diyanet’e Bakışı - Tartışmalar Öneriler* içinde. İstanbul: Helsinki Yurttaşlar Derneği.
- Hodal, K. (2017, 11 Ekim). Revealed: the 10 worst countries for girls to get an education. www.theguardian.com
<https://www.theguardian.com/global-development/2017/oct/11/revealed-the-10-worst-countries-for-girls-to-get-an-education-international-day-girl>
- Jespersen, K. & Pitelko, R. (2012). *The Power of Islam*. http://vorige.nrc.nl/international/article2296923.ece/Help_Muslims_escape_the_tyranny_of_Sharia_law
- Kakoulidou, E. *The application of Shari’ah in the Greek area of Western Thrace: Protecting the religious freedom of the Muslim minority or dismantling the Greek Constitution?*. http://www.academia.edu/3287627/The_application_of_Shari_ah_in_the_Greek_area_of_Western_Thrace_Protecting_the_religious_freedom_of_the_Muslim_minority_or_dismantling_the_Greek_Constitution
- KONDA Araştırma & Danışmanlık. (2007). *Gündelik yaşamda din, laiklik ve türban araştırması*. <http://konda.com.tr/tr/raporlar/>
- KONDA Araştırma & Danışmanlık. (2008). *Türkiye’de Kadınlarda İnsan Hakları Farkındalığı ve Davranışları Araştırması*. <http://konda.com.tr/tr/raporlar/>
- KONDA Araştırma & Danışmanlık. (2010). *Başını Örtme ve Türban Araştırması*. <http://konda.com.tr/tr/raporlar/>
- KONDA Araştırma & Danışmanlık. (2012). *Türkiye Aile Yapısı*. <http://konda.com.tr/tr/raporlar/>
- KONDA Araştırma ve Danışmanlık. (2014) *Diyanet İşleri Başkanlığı Araştırması: Algılar, Memnuniyet, Beklentiler* Kasım 2014, içinde. Helsinki Yurttaşlar Derneği, *Sosyo-Ekonomik Politikalar Bağlamında Diyanet İşleri Başkanlığı: Kamuoyunun Diyanet’e Bakışı - Tartışmalar Öneriler*, Helsinki Yurttaşlar Derneği Yay., İstanbul.
- KONDA Araştırma & Danışmanlık. (2016). *Türkiye’deki Ortalama İnsan Kim?* <http://konda.com.tr/tr/raporlar/>
- Petrova, D. (2008). *A Commentary on Principles of Equality, The Equality Trust*. <http://www.equalrightstrust.org/ertdocumentbank/comentary.pdf>
- Puri, L.(2011). *Countering gender discrimination and negative gender stereotypes: effective policy responses*. http://www.un.org/en/ecosoc/julyhls/pdf11/cs_puri_

speech_on_gender-based_stereotypes_13_july_2011.pdf .

- Rudgard, O. (2017, 14 Mart). *Church of England attacks ‘troubling’ European court ruling which says employers can ban workers from wearing Christian crosses*. <https://www.telegraph.co.uk/news/2017/03/14/church-england-attacks-troubling-european-court-ruling-says/>

İNTERNET KAYNAKLARI

- AGOS, <http://www.agos.com.tr/>
- Akabe Eğitim ve Kültür Vakfı. <http://akabe.com>
- AKDER, <http://ak-der.org>
- *Arbitration and Mediation Services (Equality) Bill [HL] 2014-15*, <https://services.parliament.uk/bills/2014-15/arbitrationandmediationservicesequality.html>
- *Alevi Dernekleri Federasyonu*, <http://www.aleviderneklerifederasyonu.org/>
- *Başkent Kadın Platformu Derneği*, <http://www.baskentkadin.org/>.
- *Başörtülü Aday Yoksa Oy da Yok!*, <https://basortuluadayyoksaoydayok.wordpress.com/2011/04/13/basortulu-kadinlari-yok-sayanlari-biz-de-yok-sayiyoruz>
- *Birleşmiş Milletler ve Hukukun Üstünlüğü Websitesi*. <https://www.un.org/ruleoflaw/thematic-areas/human-rights/equality-and-non-discrimination/>
- *Birlik Vakfı*. <http://www.birlikvakfi.org.tr/>
- *Cem Vakfı*, <http://www.cemvakfi.org/>
- *Ermeni Kültürü ve Dayanışma Derneği*, <http://www.ermenikultur.org/>
- *GİKAP*, <http://gikap.org/>
- *Hacı Bektaş Veli Anadolu Kültür Vakfı*, <http://hacibektasvakfi.web.tr>
- *Hazar Eğitim Kültür ve Dayanışma Derneği*, <http://www.hazarderneği.org>
- *HEKVA*, <http://www.hekva.org.tr>
- *İKAD-DER*, <http://ikadder.org/>
- İstanbul Bilgi Üniversitesi. İnsan Hakları Hukuku Bilgi Bankası: Çocuk Hakları Komitesi. <https://humanrightscenter.bilgi.edu.tr/tr/content/141-cocuk-haklar-komitesi/>
- *KADEM*, <http://kadem.org.tr>
- *Kadına Şiddete Karşı Müslümanlar İnisiyatifi*, <http://kskmi.com>
- *Kadınlar Camilerde*, <http://kadinlarcamilerde.com/>
- *MAZLUMDER*, <http://www.mazlumder.org/tr>
- *Musawah*, <http://www.musawah.org/>

- *Muslim Arbitration Tribunal websitesi*, <http://www.matribunal.com/index.php>
- *Önder İmam Hatipliler Derneği*, <http://www.onder.org.tr/Kurumsal/sayfa/tarihce>
- *ÖZGÜR-DER*, <http://www.ozgurder.org/>
- *Rum Vakıfları Derneği*, <http://www.rumvader.org>
- *Sisters in Islam*, <http://www.sistersinislam.org>
- *Türkiye İmam Hatipliler Vakfı TİMAV*, <http://timav.org.tr/hakkimizda/>
- *TÜBAKKOM*, <http://tbbyayinlari.barobirlik.org.tr/>
- *WLP-Women’s Learning Partnership for Rights, Development and Peace*, <http://www.learningpartnership.org/>.
- *Women’s Islamic Initiative in Spirituality and Equality*, <https://www.wisemuslimwomen.org>

“Bu yayın Avrupa Birliği’nin maddi desteği ile hazırlanmıştır. İçerik tamamıyla Cinsiyet Eşitliği İzleme Derneği’nin sorumluluğu altındadır. Avrupa Birliği ve T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı’nın görüşlerini yansıtmak zorunda değildir.”

